

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ

VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Hakan DÖNMEZ

Çorum - 2025

**ZİLELİ MUHARREM EFENDİ
VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ**

Ahmet Hakan DÖNMEZ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Kâşif Hamdi OKUR

Çorum 2025

Ahmet Hakan DÖNMEZ tarafından hazırlanan “Zileli Muharrem Efendi ve Fıkhî Görüşleri” adlı tez çalışması .../.../..... tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Kâşif Hamdi OKUR

Danışman

.....

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Sıtkı İLHAN

Üye

.....

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZGÜR

Üye

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile Ahmet Hakan Dönmez'in Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyân ederim.

Ahmet Hakan DÖNMEZ

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Ahmet Hakan DÖNMEZ

ORCID:0009-0000-4049-7670

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

2025

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin altın çağını yaşadığı dönem olan XVI. yüzyılda, birçok ilim ve fikir insanı yetişmiştir. Çok fazla tanınmamakla birlikte bunlardan biri de Zileli Muharrem Efendi'dir. Muharrem Efendi, dilbilimciliği ve mutasavvıf kimliğinin yanı sıra; eserlerinden anlaşıldığı üzere fıkıh ilmi bakımında da ön plana çıkmaktadır. Özellikle fıkıh ilmi açısından ele alınan eserleri, Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmine olan vukufiyetini bizlere göstermektedir.

Bu çalışmada; Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili yazdığı eserler tespit edilip içerikleri incelenmiş ve bu eserlerde işaret ettiği usûl ve fûrû kaideleri ile vermiş olduğu fetvalardan yola çıkılarak onun 'Fıkıhî görüşleri' ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Muharrem Efendi ile ilgili genel bilgiler verilerek hakkında yapılan çalışmalar tespit edilmiş ve bu çalışmanın, amacı ve önemi gibi unsurları açıklanmıştır. Birinci bölümde, Muharrem Efendi'nin yaşadığı dönem hakkında bilgiler ile bu dönemde yetişmiş bazı ilim adamlarına işaret edilmiş akabinde ise müellifin hayatı ve "Sivâsîler" olarak bilinen ailesi tanıtılmıştır. Bu ailenin, Kadızâdeliler ile meşhur tartışmasına da yer verilerek tartışmanın genel maddeleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Muharrem Efendi'nin eserlerinden fıkıh ilmiyle ilgili olanları tespit edilmiş ve bu eserlerin katalog bilgilerine de yer verilmiştir. İkinci bölümde ise belirlenen bu eserler incelenmiş ve eserlerde işaret edilen kaideler ve fıkıhî görüşler tespit edilerek maddeler halinde sunulmuştur.

Çalışmada, Muharrem Efendi'nin fıkıhla ilgili "*Cübbü'l-mesâil, Umdetü'n-Nisâ, Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada', Zelletü'l-kârî bi-Înâyeti'r-Rabbi'l-Bârî, Hediyetü's-su'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk, Risâle-i Şükriyye ve Tenbîhü'l-gâfilât*" adlı eserleri nitel araştırma ve içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışma yapılırken öncelikle Muharrem Efendi ile ilgili yapılan tüm çalışmalar taranmış ve tetkik edilmiştir. Daha sonra yazmış olduğu tüm eserlerine yazma eser katalogları taranarak ulaşılmış, akabinde ise eserlerinin fıkıh ile ilgili olanları tespit edilerek Yazma Eserler Kurumu Başkanlığından temin edilmiş ve detaylı olarak incelenmiştir. İzlenen bu yöntemle Muharrem Efendi ile ilgili literatüre hakim olunması amaçlanmıştır.

İncelemeye konu olan fıkıh eserlerinde yer alan fikhî kaideler ve görüşler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kaidelerin, fıkıh usûlü alanına ait olanlarının yanı sıra; ibâdât, muâmelât, ukûbât ve ahkâmü's-sultâniyye gibi fikhın farklı alanlarına ilişkin fûrû kaideleri de kapsadığı görülmüştür. Bu kaidelerin özellikle ibâdât, muâmelat ve ukûbât alanına yoğunlaştığı da söylenebilir. İncelenen eserlerde; toplamda 93 adet kaide ve fikhî görüşlere ulaşılmıştır. Tespit edilen bu kaide ve görüşler ilgili bölümlerde sistematik olarak sunulmuştur. Muharrem Efendi'nin eserlerinde sıkı bir Hanefi mezhebi müntesibi olduğu görülmüş ancak hanefi mezhebinde genel kabul gören bazı konularda farklı yorum ve tercihlerde bulunduğu da tespit edilmiştir.

Literatürde Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserlerini ele alan bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada, Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmi alanında yazdığı bütün eserlerinin incelenmesi, Arapça ve Osmanlıca türkçesi halinde bulunan bu eserlerin genel bir muhtevâsının verilmiş olması, Muharrem Efendi ile ilgili yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada ayrıca, fıkıh kaideleri ve fikhî görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Zileli Muharrem Efendi, 16. Yüzyıl, Fıkıh Usûlü Kaideleri, Fikhî Görüşler, Fetva.

Bilim Kodu: 60403

MUHARREM EFENDI FROM ZİLELI AND HIS FİQH OPİNİONS

Ahmet Hakan DÖNMEZ

ORCID: 0009-0000-4049-7670

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

2025

ABSTRACT

In the 16th century, the golden age of the Ottoman Empire, many scholars and intellectuals were raised. Although not widely known, Muharrem Efendi of Zileli is one of them. In addition to his linguistic and Sufi identity, Muharrem Efendi also stands out in terms of the science of fiqh as understood from his works. Especially his works, which are discussed in terms of the science of fiqh, show us Muharrem Efendi's knowledge of the science of fiqh.

In this study, the works written by Muharrem Efendi on the science of fiqh have been identified and their contents have been examined, and his 'fiqh views' have been tried to be revealed based on the rules of *usul* and *furu* and the fatwas he gave in these works. The study consists of an introduction and two chapters. In the introduction, general information about Muharrem Efendi is given, the studies on him are identified, and the purpose and importance of this study are explained. In the first part, information about the period in which Muharrem Efendi lived and some scholars who grew up in this period were pointed out, and then the life of the author and his family known as "Sivāsids" were introduced. This family's famous dispute with the Qadizādīs is also included, and the general points of the debate are tried to be revealed. In this section, the works of Muharrem Efendi related to the science of fiqh are identified and the catalog information of these works is also included. In the second part, these works were analyzed and the principles and fiqh opinions mentioned in these works were identified and presented in articles.

In the study, Muharrem Efendi's works related to fiqh such as "*Jubb al-masā'il*, *Umdat al-Nisā*, *Risāla Müteallika bi-Delili Hurmeti al-Rada'*, *Zellat al-ķārī bi-Ināyati al-Rabbi al-Bārī*, *Hediyyetü'ş-şu'lûk fî şerhi Tuħfeti'l-mülûk*, *Risāle-i Şükriyye* and *Tenbîhü'l-gāfilât*" were analyzed

through qualitative research and content analysis. While conducting the study, first of all, all the studies on Muharrem Efendi were scanned and examined.

While conducting the study, first of all, all the studies on Muharrem Efendi were scanned and examined. Then, all of his works were accessed by scanning the manuscript catalogs, and then the works related to fiqh were identified and obtained from the Presidency of the Manuscripts Institution and examined in detail. With this method, it is aimed to dominate the literature on Muharrem Efendi.

The jurisprudential principles and opinions in the fiqh works subject to the analysis were identified. It has been observed that these principles, in addition to those belonging to the field of *usul al-fiqh*, also include *furu* principles related to different fields of fiqh such as *ibādāt*, *muāmalāt*, *ukūbāt* and *ahkām al-sultāniyya*. It can also be said that these rules are especially concentrated in the fields of *ibādāt*, *muāmalāt* and *ukūbāt*. A total of 93 rules and fiqh opinions were found in the analyzed works. These principles and opinions are presented systematically in the relevant sections. In his works, it was seen that Muharrem Efendi was a strict adherent of the Hanafi madhhab, but it was also determined that he made different interpretations and preferences on some issues that were generally accepted in the Hanafi madhhab.

There are some studies in the literature that deal with Muharrem Efendi's works on the science of fiqh. However, in this study, examining all of Muharrem Efendi's works in the field of fiqh and giving a general content of these works in Arabic and Ottoman Turkish will contribute to the studies on Muharrem Efendi. This study also tries to identify the principles of fiqh and his fiqh opinions.

Key Terms: Muharrem Efendi of Zileli, 16th Century, Principles of Fiqh Procedure, Fiqh Opinions, Fatwa.

Science Code: 60403

TEŞEKKÜR

Çalışmamın sürdüğü 2 yıl boyunca yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam; Prof. Dr. Kâşif Hamdi Okur'a teşekkür ederim. Ayrıca, Yüksek lisans eğitimim sürecinde engin bilgiler sunan Prof. Dr. Ferhat Koca ve Prof. Dr. Abdullah Çolak'a teşekkürü borç bilirim. Tez savunmama katılarak, tezime katkı sunan ve yardımını esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Abdullah Sıtkı İlhan'a ve Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Özgür'e teşekkür ederim. Tez çalışmam boyunca maddi manevi tüm fedakârlıklarını esirgemeyen kıymetli eşim Halime Dönmez'e, Yüksek lisans sürecimde doğan oğlum Abdullah Taha Dönmez'e ve ilk öğretmenim olan babam Nafi Dönmez'e teşekkür ederim.

Ahmet Hakan DÖNMEZ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
RESİMLER DİZİNİ	xii
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ'NİN HAYATI VE SİVÂSİLER AİLESİ

1.1. Zileli Muharrem Efendi'nin Yaşadığı XVI. Yüzyıl ve O Dönemde Osmanlı Devleti	6
1.1.1. Zileli Muharrem Efendi ile aynı dönemde yetişmiş ilim adamları	7
1.2. Zileli Muharrem Efendi'nin Hayatı	7
1.2.1. Zileli Muharrem Efendi'nin ailesi.....	8
1.2.2. Zileli Muharrem Efendi'nin kardeşleri	8
1.2.3. Zileli Muharrem Efendi'nin ilmî hayatı.....	8
1.2.4. Zileli Muharrem Efendi'nin tasavvufî hayatı.....	9
1.2.5. Zileli Muharrem Efendi'nin vefatı ve medfun bulunduğu yer	9
1.2.6. Zileli Muharrem Efendi'nin eserleri.....	10
1.3. Sivâsîler Ailesi ve Sivâsî -Kadıızâdeliler Tartışması.....	16
1.3.1. Sivâsîler ve kadıızâdeliler arasındaki tartışma	17
1.3.2. Sivâsîler ve kadıızâdeliler arasındaki tartışmanın başlangıcı	17
1.3.3. Sivâsîler ve kadıızâdelilerin tartıştıkları meseleler.....	18
1.3.4. Sivâsîler ve kadıızâdeliler arasındaki tartışmaların değerlendirilmesi.....	20

2. BÖLÜM

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ'NİN FIKIH İLE İLGİLİ ESERLERİ VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

2.1. Muharrem Efendi'nin İncelemeye Esas Alacağımız Kitapları.....	24
2.2. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Cübbü'l-Mesâil</i> Adlı Kitabı.....	25
2.2.1. Muharrem Efendi'nin <i>Cübbü'l-Mesâil</i> adlı eserinin genel muhtevası ve incelenmesi.	25
2.2.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar	37
2.2.3. Kitabın değerlendirilmesi.....	43
2.2.4. Muharrem Efendi'nin <i>Cübbü'l-Mesâil</i> adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri	44
2.3. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Umdetü'n-Nisâ</i> Adlı Kitabı.....	49
2.3.1. Muharrem Efendi'nin <i>Umdetü'n-Nisâ</i> adlı eseri'nin genel muhtevası ve incelenmesi	49
2.3.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar	57
2.3.3. Kitabın değerlendirilmesi.....	59
2.3.4. Muharrem Efendi'nin <i>Umdetü'n-Nisâ</i> adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri.....	61
2.4. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'</i> Adlı Kitabı	61
2.4.1. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'</i> adlı eserinin genel muhtevâsı ve incelenmesi	62
2.4.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar	65
2.4.3. Kitabın değerlendirilmesi.....	66
2.4.4. Muharrem Efendi'nin <i>Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'</i> adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri	67
2.5. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Zelletü'l-kârî bi inayeti'r-rabbi'l-bârî</i> Adlı Kitabı.....	68
2.5.1. Muharrem Efendi'nin <i>Zelletü'l-kârî bi inayeti'r-rabbi'l-bârî</i> adlı eseri'nin genel muhtevâsı ve incelenmesi	68
2.5.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar	71
2.5.3. Kitabın değerlendirilmesi.....	72
2.6. Zileli Muharrem Efendi'nin <i>Hediyetü's-şu'lûk fî şerhi Tuḥfeti'l-mülûk</i> Adlı Kitabı.....	72
2.6.1. Muharrem Efendi'nin <i>Hediyetü's-şu'lûk fî şerhi Tuḥfeti'l-mülûk</i> adlı eserinin genel muhtevâsı ve incelenmesi	74

2.6.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar	75
2.6.3. Kitabın değerlendirilmesi.....	86
2.6.4. Zileli Muharrem Efendi'nin Hediye-tü's Su'luk adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri	97
2.7. Fıkıh Kaideleri ile Bazı Fıkhî Görüşleri.....	108
2.7.1. Zileli Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili eserlerinde nakil yaptığı kaynak ve kişiler.	110
2.7.2. Kaynakların değerlendirilmesi.....	112
2.7.3. Zileli Muharrem Efendi'nin eserlerinden teklif hükümlerin hikmetlerine yönelik örnekler.....	112
SONUÇ VE ÖNERİLER	115
KAYNAKÇA.....	118
EKLER.....	123
EK-1. Muharrem Efendi ve Sivâsîler Ailesinin Soy Ağacı	124
EK-2. Zileli Muharrem Efendi'nin medfun bulunduğu, Zile Yeni Hükümet Konağı bahçesinde bulunan kabri.....	125
EK-3. Umdetün'nisa, Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada', Zelletü'l-ķârî bi inayeti'r-rabbî'l-bârî ve Hediye-tü's-şu'lûk fî şerhi Tuħfeti'l-mülûk, Cübbü'l-mesâil, Tenbîhü'l-gâfilât nüshalarından örnekler.	126

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
Resim 1. Risale-i Umdetü'n-Nisâ / Çorum İl Halk Kütüphanesi, No: 33b. Eserin ilk sayfası.	126
Resim 2. <i>Umdetü'n-Nisâ</i> / Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 01261-007.....	127
Resim 3. <i>Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'</i> /Vahid Paşa Kütüphanesi No:1334. İlk Sayfası.....	128
Resim 4. <i>Zelletü'l-kârî bi inayeti'r-rabbi'l-bârî</i> / Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi /Milli Kütüphane/Ankara, no: 06 Hk 2820/4. Eserin ilk sayfası.....	129
Resim 5. <i>Hediyetü's-su'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk</i> / Samsun İl Halk Kütüphanesi/ No: 55 Hk 628/1. Eserin ilk sayfası.....	130
Resim 6. <i>Risâle-i Şükriyye</i> / Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, No: 60 Zile 153/2. İlgili Bölümün (Vitr Namazı) Sayfası.....	131
Resim 7. <i>Risâle-i Şükriyye, Tenbîhü'l-gâfilât, Umdetü'n-Nisâ ve Cübbü'l-mesâil</i> 'i içinde bulunduran eser / Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, No: 60 Zile 153/2. İlk sayfası.....	132
Resim 8. Eserin 26. varığı. Tenbîhü'l-gâfilât adlı kitabın bablarının açıklandığı sayfa.....	133

KISALTMALAR

EZ -ZÎLÎ	Zileli Muharrem Efendi
S.A.V	Sallallahu Aleyhi Vesellem
HZ.	Hazreti
R.A	Radiyallahu anh
B.	Bin/ibn
YY.	Yüzyıl
Ed.	Editör
bk.	Bakınız
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
İ.	İmam
Ö.	Ölüm Tarihi
A.G.E	Adı Geçen Eser
A.G.M	Adı Geçen Makale
VB.	Ve benzeri
SY	Dergi Sayısı
ÇÜİFD	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
KB	Kültür Bakanlığı
s.	Sayfa

GİRİŞ

Zileli Muharrem Efendi (ö. 1592), Osmanlı Devleti zamanında Tokat'ın Zile ilçesinde yaşamış bir ilim adamıdır. Muharrem Efendi'nin kütüphane kayıtlarında 20 ila 30 arasında farklı kitap ve risâleleri bulunmaktadır. Muharrem Efendi'nin yazmış olduğu eserlerden, onun İslami ilimler açısından birçok ilim alanında etkin ve yetkin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Muharrem Efendi'nin tanınırlığı, Molla Cami'ye yazdığı şerh olan ve “*Muharrem*” adıyla medreselerde okutulan kitabıyla¹ ve Sivâsîler olarak bilinen meşhur ailenin en büyük üyesi olmakla sınırlı kalmıştır.

Muharrem Efendi, eserlerinden anladığımız kadarıyla kendisini iyi yetiştirmiş bir âlim, fakih ve mutasavvıftır. İlmî birikiminin ön plana çıktığı alanların sıralaması tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildedir:

- Arapça ve Farsça Dil Bilimciliği
- Tasavvuf İlmi
- Fıkıh İlmi
- Kıraat İlmi
- Kur'an Tefsiri
- Hadis İlmi
- İslam Felsefesi
- Tabakat (Biyografi)

Muharrem Efendi, çok yönlü ilmî kişiliğiyle fıkıh ve tasavvufu birleştirebilmiş bir âlimdir. Ancak bu birleştirmeyi yaparken Şeriat'ı incelemiş, tasavvuf sahasında buna ters düşen bazı aşırılıkları taassup göstermeyerek reddetmiştir.

Muharrem Efendi'nin önemli bir özelliği de halkın içerisinde yaşayan bir âlim olmasıdır. Çünkü halkın ihtiyaçlarını gözlemleyerek bunlara çözümler üretmiş, yaşlılığında dahi bu tutumunu devam ettirmiştir. Çünkü yazdığı eserlerde de belirttiği üzere birçok eserini hayatının son

---

¹ Muharrem Efendi'nin “*Muharrem*” adıyla bilinen bu kitabı en meşhur eseridir. Muharrem Efendi'nin bu eseri Osmanlı döneminden günümüze medreselerde okutulmuştur. Günümüzde bazı medreseler tarafından halen okutulmaktadır. Bir medrese ziyaretimizde “Muharrem okutuyormusunuz?” diye sorduğumuzda kitabı gösteren hoca okuduğunu ve okuttuğunu ifade etti, ancak eseri yazan Zileli Muharrem Efendi'yi sorduğumuzda tanıyamadı. Bu da Muharrem Efendi ile ilgili yapılan ve yaptığımız çalışmaların önemini gözler önüne sermektedir. Eserleri bölümünde değindiğimiz üzere eseri hakkında hâlihazırda devam eden doktora çalışmaları vardır. “Anadoluda Molla Cami adıyla anılan, Nûreddîn Abdurrahman el- Câmî'nin(ö. 898/1492), İbn-i Hâcib'e ait olan Arapça dil bilgisi kurallarını işleyen “*el-Kâfiye*” adlı eseri üzerine yazdığı “*el- Fevâidi'z-Zıyâiyye*” adındaki şerhin haşiyesidir. Bu Haşiye ibaresinin kolay olması nedeniyle okuyan talebenin vaktini almaz, zihnini yormaz. Muharrem Efendi'nin yarım bıraktığı eser, “bedel” bahsinden itibaren Osmanlı dönemi kıraat ve nahiv âlimlerinden Abdullah Eyyûbi (ö. 1252/1836) tarafından aynı üslûpla tamamlanmıştır.” M. Rahmi Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü'ş-şu'luk” Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/ 2 (2012), 309.

zamanlarına sığdırmıştır. Bu açıdan bakıldığında; beşikten mezara ilim öğrenmenin ve öğretmenin timsali olmuş, öğrendikleri bilgileri halkına sunmaktan hiç geri durmamıştır. Bu yönüyle de kendisini yetiştirmiş araştırmacılara örnek olmaktadır. Başka bir yönü ise, kaynaklara olan vukufiyetidir ki sonuç bölümünde değinileceği üzere çağımızdaki imkanlara sahip olmadığı halde yüzlerce eser görmüştür.

16. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin birçok alanda olduğu gibi; ilim alanında da altın çağı yaşadığı bir dönemdir. Bu dönemde alanında uzman çok sayıda âlim yetişmiş ve ortaya çıkan sorunlara cevap vermişlerdir. Zileli Muharrem Efendi de o dönemde kitaplarında da bahsettiği üzere halkın karşılaştığı ve karşılaşılabileceği meseleleri ele alarak toplumun "Muallim Dedesi" olmuştur. Kırsalda yaşadığı için eserleri geniş kitlelere ulaşamamış, Arapça alanda yazdığı 'Muharrem' adlı eseri gibi bazı çalışmalarını tanınsa da genel olarak şöhreti sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmada Muharrem Efendi'nin yalnızca Arapça veya Tasavvuf alanında değil, fıkıh alanında da temayüz etmiş bir âlim olduğu ortaya konulmak istenmektedir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Muharrem Efendi'nin fıkıh alanındaki eserlerinin sistematik bir analizinin yapılmamış olması çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Fıkıh ile ilgili eserlerinde, bu ilme olan hâkimiyeti ve görüşleri tespit edilerek İslam hukuku alanında çalışan araştırmacılara katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Araştırmanın amacı, Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserlerini tespit ederek, bu eserlerdeki fıkıh (usûl ve fûrû) kaideleri ile fikhî görüşlerini sistematik olarak ortaya koymaktır.

Çalışmanın konusu Muharrem Efendi ile ilgili yapılmış bütün çalışmalar detaylı bir şekilde inceledikten sonra belirlenmiştir. Muharrem Efendi hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalarda; Fıkıh ilmiyle ilgili eserlerini konu alan birkaç çalışma dışında, fıkıh alanındaki eserlerinin tamamını kapsayacak bir çalışmanın olmayışı, bu konunun seçilmesinde etkili olmuştur. Bu çalışma, Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili tüm eserlerini konu alması, ilgili eserlerde işaret ettiği fıkıh (usûl ve fûrû) kaidelerini belirlemesi ve onun fikhî görüşlerini tespit etmesi açısından önem arz etmektedir. Muharrem Efendi'nin araştırmamıza konu olmasının nedenlerinden biri de bahsedildiği üzere hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan çalışmalardır.

Muharrem Efendi ile İlgili Yapılan Çalışmalar;

Zileli Muharrem Efendi, medreselerde hâlen okutulan ve Muharrem adlı *-Haşiye ale'l-Fevaidi'-Zıyayiye li'l-Câmi fi Şerhi'l-Kâfiye-* kitabıyla bilinmesine rağmen; kendisini ve eserlerini ele alan akademik çalışmalar nispeten yenidir. Konuyla alakalı literatürde, Muharrem Efendi ile ilgili doğrudan ve dolaylı olarak şu ana kadar 15 adet bitmiş çalışma (makale, tez, kitap) ve devam eden iki doktora ve iki de yüksek lisans tezi (çalışmamız dâhil) bulunmaktadır.² Bu çalışmalar şu şekildedir:

---

² 10.02.2024.

Muharrem Efendi Hakkında Doğrudan Yapılan Çalışmalar;

- *Bir Eğitimci Olarak Zilî* -Yrd. Doç. Dr. Abbas ÇELİK, 1998.
- *Zileli Muharrem Efendi Ailesinin Kadızâdelilerle Mücadelesi*-Prof. Dr. İlhan GENÇ, 2008.
- *Ebu'lleys Muharrem Bin Muhammed Ez-Zilî'nin Hubbul Mesail Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi*- Cihat ZORLU, 2010.
- *Zileli Muharrem Efendi'nin Umdetü'n-Nisa Adlı Kadın İlmihali*- Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, 2011.
- *Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. asır) ve "Hediyetü's-şu'lûk" Adlı Eseri*- Prof. Dr. M. Rahmi TELKENAROĞLU, 2012.
- *Zileli Muharrem Efendi'nin Tasavvufî Düşüncesi*- Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE, 2011-2012.
- *Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin Künûzü'l-Evliyâ ve Rumûzü'l-Asfiyâ Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi*- Necdet AYHAN, 2014.
- *Cübbü'l-Mesâil (Fıkıh Meseleleri) Zileli Muharrem Efendi*- Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, 2016.
- *Zileli Muharrem Efendi ve Risâle-i Şükriyye Adlı Eseri*- Doç, Dr. Muhammet KUZUBAŞ, 2021.
- *Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış İlk Kadın İlmihali'Umdetü'n-Nisâ'*- Dr. Erol KUYMA, 2021.
- *Zileli Muharrem Efendi'nin Umdetü'n-nisâ Adlı Eserinin Latinizasyonu, Kritiği ve Değerlendirilmesi*-Betül ALTUNBAY, 2023.

Muharrem Efendi Hakkında Dolaylı Olarak Yapılan Çalışmalar;

- *Bir Türk Mutasavvıfı Abdulmecid Sivâsî*- Cengiz AYDOĞDU, 2000.
- *İsmail es-Sivâsî ve Sufilerin Raks ve Deverânı Hakkında Verdiği Bir Fetvası*- Fatih ÇINAR, 2009.
- *Sivâsîlerin Fıkıh Kültürü* - Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN, 2010.
- *Güncel Konularla İlm-i Hâl* - Prof. Dr. Kâşif Hamdi OKUR, 2019.

Muharrem Efendi ile ilgili doğrudan devam eden doktora ve yüksekisans çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlar da şu şekildedir:

Devam Eden Doktora Tezleri;

- *Zileli Muharrem Efendi'nin Haşiye ale'l fevaidi'z Ziyaiyye Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Nahiv İlmine Dair Görüşleri*- Naim YAMAN.

- *Zileli Muharrem Efendi'nin Haşiyeye ale'l fevaidi'z Ziyaiyye Adlı Eserinin Tahkik Ve Tahlili-* Mehmet Nazım EFE.

Devam Eden Yüksek Lisans Tezleri;

- *Zileli Muharrem Efendi ve Fıkıhî Görüşleri-* Ahmet Hakan DÖNMEZ
- *Muharrem Efendi Zîl' nin Umdetü'n-Nisa İsimli Eserinin Tahkiki-*Zeynep ALPTEKİN.

“*Zileli Muharrem Efendi ve Fıkıhî Görüşleri*” adlı bu çalışmada, Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserlerinden yola çıkılarak fıkıh ilmi konusunda vukufiyeti ortaya konulacaktır. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır:

Birinci Bölümde, Zileli Muharrem Efendi'nin yaşadığı dönem olan XVI. yy. hakkında bilgiler verilerek, Muharrem Efendi'nin hayatı ve eserleri ile Sivâsîler olarak tanınan ailesi tanıtılacak; daha sonra ise Sivâsîler ve Kadızâdeliler arasında geçen meşhur tartışma ve bu tartışmanın maddeleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

İkinci Bölümde ise Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserleri tanıtılacak ve bu eserlerden araştırmamızda incelenecek eserleri belirlenerek onun fıkıhî görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili beş eserinin, kayıtlı olduğu ve temin ettiğimiz nüshaları hakkında bilgiler verilecek, ilgili kitapların genel bir muhtevası anlatılmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise bu muhtevalar değerlendirilecek ve Muharrem Efendi'nin ilgili eserinde işaret ettiği fıkıh kaideleri ve fıkıhî görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Muharrem Efendi'nin incelemeye esas alınan beş fıkıh eserinden iki tanesi, (*Cübbü'l-Mesâil-Umdetü'n-Nisâ*) Osmanlı Türkçesinden latinize edilmiş olan (Abdullah Kahraman-Erol Kuyma) çalışmalardan faydalanarak bu çalışmaların temel olarak aldığı yazma eserler esas alınarak incelenecektir. Bu eserlerin yazma nüshaları ile incelemeye esas alınan beş fıkıh eserinden iki tanesini (*Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada', Zelletü'l-kârî bi-înâyeti'r-rabbi'l-bârî*) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığından “Osmanlıca yazma” ve “Arapça yazma” olarak temin edilerek tarafımızca ele alınacaktır. Bu eserlerden kalan bir tanesini ise (*Hediyetü's-şu'lûk fi şerhi Tuhfeti'l-mülûk*) 1290/1873 yılında Kazan'da basılan ve “Arapça” olan matbu nüshası esas alınarak incelenecektir. Çalışmada ayrıca doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan ancak içerisinde fıkıh ilmine dair konular barındıran iki eserine de ilgili yazmalarından (*Risâle-i Şükriyye ve Tenbîhü'l-gâfilât*) faydalanarak temas edilecektir.

Araştırmada ve eserlerin incelenmesinde izlenen yol ve yöntem şu şekildedir: Çalışma da nitel araştırma yöntemine dayalı klasik metin incelemesi ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışma oluşturulurken Muharrem Efendi ile ilgili hemen hemen bütün çalışmalar tespit edilerek detaylı bir şekilde incelenmiştir. Daha sonra Muharrem Efendi'ye ait olan tüm eserler kataloglardan araştırılarak bunlardan fıkıh ile ilgili olanları seçilmiştir. Bu işlem sonrası fıkıh ile ilgili eserlerinin tamamı ilgili yazmalarından derinlemesine okunarak fişleme usulüyle

sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken eserlerin genel muhtevaları, eserlerde işaret edilen fıkıh (usûl ve fûrû) kaideleri ve Muharrem Efendi'ye ait fikhî görüşler tespit edilmiştir. Tespit edilen kaidelerin fikhın hangi alanına ait olduğu ve tespit edilen fikhî görüşlerin Hanefî mezhebinde genel kabul görüp görmediği belirlenmiştir. Bu belirleme, sıkı bir Hanefî olan Muharrem Efendi'nin, mezhebine bağlılık derecesini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca yazdığı eserlerin konusunun ve bu eserlerde ele aldığı meselelerin, pratikte ihtiyaç duyulan ibâdât, muâmelât ve ukûbât alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Çalışmamızı anlattığımız bu giriş bölümünden sonra müellifimizi ve Sivâsîler olarak bilinen ailesini tanıtmak yerinde olacaktır. Ayrıca bu ailenin Kadızâdeliler ile olan mücadelesi de anlatılacaktır.

1. BÖLÜM

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ'NİN HAYATI VE SİVÂSÎLER AİLESİ

1.1. Zileli Muharrem Efendi'nin Yaşadığı XVI. Yüzyıl ve O Dönemde Osmanlı Devleti

XVI. yüzyılı bilmeden o dönemde yaşamış bir ilim adamının hayatından bahsetmek yanlış olur. Biyografik araştırmalarda yaşanan zamanın ve mekânın bilinmesi, ulaşılabilecek sonuçları daha doğru hale getirir.

Zileli Muharrem Efendi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti, tabiri yerindeyse her alanda (ekonomik, askerî, siyasi ve ilmî yönden) altın çağı yaşamıştır. XVI. yy. Osmanlı Devleti sınırlarının tarih boyunca en geniş yerlere ulaştığı, ilim ve fende en ileri olduğu zamandır. Bu başarı yalnızca iyi yöneticilere bağlanamaz. Çünkü yöneticilerin yetişmesinde ve yönlendirilmesinde, o yöneticileri yetiştiren ilim adamlarının da payı yadsınamaz bir gerçektir.

XVI. yüzyılda Saray ve İlimiye sınıfı uyum içinde yaşamış ve bu uyum neticesinde bilime çok büyük katkılar sağlayan birçok ilim adamı yetişmiştir. Aynı şekilde Saray ve İlimiye sınıfının bu uyumu XVI. yy. Osmanlı Devleti'nde medrese, tekke gibi eğitim kurumlarının zirveyi yaşamasına olanak sağlamıştır. Yöneticilerin, İslam dinine olan bağlılıkları ve din âlimlerine olan bakış açıları, medreselerin ve tekkelerin çoğalmasını ve yayılmasını kolaylaştırmıştır.³

Müellifimiz Zileli Muharrem Efendi de XVI. yy. da yaşamıştır. Muharrem Efendi'nin yaşadığı dönemde Anadolu'da medrese bakımından; Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 1481) kurduğu Sahn-ı Seman Medreselerinde ağırlıklı olarak fıkıh ve İslami ilimler öğrenilirken, Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) kurduğu Süleymaniye Medreselerinde ise ağırlıklı olarak Riyazi ilimler öğreniliyordu.⁴

Tekke ve Tarikat bakımından ise Anadolu'da; Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bayramiyye, Mevleviyye, Kâdiriyye, Bektaşîyye, Semerkandiyye, Kübreviyye ve Ekberîyye tarikatları vardı.⁵ Muharrem Efendi eserlerinden ve verdiği fetvalardan anladığımız kadarıyla Arapça ve Şer'î ilimlere (özellikle fıkıh) vâkıf bir medreseli, Halvetî tarikatına mensup bir tekkeliydi.

³ "Padişahlar mensubu oldukları tarikatlara vakıflar bağışlayıp onları, madden destekleyerek resmen tanımışlardı. Böyle davranılmasında; halk üzerindeki iktidarlarını pekiştirerek (İnalçık, 2016: 115 akt. Yılmaz, 2021, 228) bağlı oldukları tarikat şeyhleri vasıtasıyla da halkın gönlüne girmeyi amaçlamalarıydı. Bu husus hakkında en çarpıcı tarihî örnek olarak II. Murat'ın Hacı Bayram ve müridlerine vergi muafiyeti vererek bu tarikatın yayılmasını teşvik etmesi gösterilebilir (Taneri, 2019: 154 akt. Yılmaz, 2021, 228)" Savaş Yılmaz, "16. Yüzyılda Osmanlı'da Dinî Değerler ile Sosyal Yapının Korunmasında Nakîbü'l-Eşrafîlık Makamı", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 9 (Haziran 2021), 228.

⁴ Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sy 14 (01 Haziran 2003), 152, <https://dergipark.org.tr/pub/erusosbilder/issue/23747/252997>.

⁵ Necdet Ayhan, "Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin 'Künüzü'l-Evliya ve Rumuz'ül-Asfiya' Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksekisans Tezi, 2014), 8.

Muharrem Efendi'nin dikkat çeken yönlerinden biri, medrese eğitimi ile tasavvufi terbiyeyi birlikte taşıyor olmasıdır.

1.1.1. Zileli Muharrem Efendi ile aynı dönemde yetişmiş ilim adamları

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin; ilimde, fende, siyasette ve diğer birçok alanda gelişmişlik açısından altın çağını yaşadığı ve bu dönemde birçok ilim adamının yetiştiği vurgulanmıştır. Muharrem Efendi'nin muasırları olan bu önemli isimlere dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu dönemin yetiştirdiği ilim adamlarından bazıları şunlardır;

Eşsiz Mimarlığıyla (fen) Mimar Sinan (ö. 1588), (deniz zaferlerinin mimarı) Piri Reis (ö. 1553), ilimde ve fıkhıta ise; Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi (ö. 1574), İbn Kemal (Kemalpaşazâde) (ö. 1536), Zenbilli Ali Efendi (ö. 1526) ve Mehmed Birgivi (ö. 1573).

Elbette bu isimleri çoğaltmamız mümkündür ancak burada bir noktaya temas etmek istiyoruz. Bu dönemde Payitaht'ta olan ilim insanları ile taşrada ilmi temayüz etmiş ve payitahta göçmüş veya padişah tarafından göçmesi istenmiş ilim insanları; ilimleriyle, yazdıkları kitaplarıyla şöhret bulmuşlar, Muharrem Efendi gibi taşrada kalan âlimlerin ise isimleri, kitapları maalesef bu kadar şöhret bulamamıştır. Bu dönemde taşrada kalmış ilim adamlarının tek kusuru Payitaht'a uzak olmalarıdır.⁶

Zileli Muharrem Efendi de telif ettiği eserlere ve dini ilimlere vukufiyetine rağmen yeterince tanınmamıştır.⁷ Onun çeşitli eserleri üzerinde yapılacak monografik çalışmalar, ilim dünyasında daha çok tanınmasına katkı sağlayacaktır.

1.2. Zileli Muharrem Efendi'nin Hayatı

Zileli Muharrem Efendi 1504 (h. 910) tarihinde Sivas vilayetinin Tokat Sancağı'na bağlı Zile beldesinde doğmuştur.⁸ Muharrem Efendi'nin asıl adı Muharrem b. Ebi'l Berakât Muhammed b. Ârif b. Hasan ez-Zîlî'dir. Muharrem Efendi, Zileli olması hasebiyle Zîlî; Zile'nin (Tokat'ın) Sivas'a bağlı olması sebebiyle de Sivâsî olarak anılmaktadır.

Kastamonî nispetiyle de bazı eserlerde anılmıştır.⁹ Kastamonî nispetiyle anılmasının sebebi ise aynı dönemde yaşayan Kastamonulu Muharrem b. Mehmed (ö. 1575) ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Zileli Muharrem Efendi'nin Künyesi Ebu'l Leys dir. Bu künye Anadolu'da pek yaygın bir künye olmadığı için bazı kaynaklarda Arap kökenli olduğu yönünde yanlış

⁶ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü's-şu'luk" Adlı Eseri", 304.

⁷ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-Mesâil : Fıkıh Meseleleri : (inceleme-metin) / Zileli Muharrem Efendi*. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1.

⁸ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915), 2/21.

⁹ Hayreddin Ziriklî, *el-'Alam*, (Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1423/2002), 5/284.

değerlendirmelere rastlanmıştır.¹⁰ Mehmet Süreyya'nın *Sicilli Osmânisi*'nde Zileli Muharrem Efendi ile ilgili olarak şu bilgiye yer verilmiştir; "Muharrem Efendi Sivashıdır. Sivas'ta Halveti Şeyhi olmuştur. 1591-92 de vefat etmiştir. Ermiş sayılanlardandır. Abdülmecid Efendi onun oğludur".¹¹

1.2.1. Zileli Muharrem Efendi'nin ailesi

Zileli Muharrem Efendi'nin babasının adı Ebu'l Berek'at Muhammed b. Ârif b. Hasan' dır. Annesinin adı ise Sultan Hatun'dur.

Zileli Muharrem Efendi'nin biri kız olmak üzere beş çocuğu vardır. Büyükten küçüğe doğru sıralayacak olursak; Feyzullah Efendi, Abdülmecid (Şeyhi) Efendi (ö. 1049/1639), Abdülkerim Efendi (Zile'de Cami İmam-Hatipliği görevinde bulunmuştur.)¹², en küçük oğlu ise Abdürrauf Efendi'dir. Kızı Safa Hatun ise Kadızâdelilerle mücadelesi ile tanınan Abdulehad Nuri' nin (ö. 1061/1651) annesidir.

1.2.2. Zileli Muharrem Efendi'nin kardeşleri

Zileli Muharrem Efendi kardeşleri arasında en büyüğüdür. Kendisinden küçük 3 erkek kardeşi vardır, bunlar: İbrahim Efendi (Sivas Meydan Camii'nde İmam-Hatiplik yapmıştır), Ebu's Sena Şemseddin Ahmed b. Muhammed es-Sivâsî (ö. 1006/1597) ve İsmail Sivâsî'dir ki Sûfilerin Raks ve Devranı ile ilgili fetvasıyla meşhurdur.

1.2.3. Zileli Muharrem Efendi'nin ilmî hayatı

Zileli Muharrem Efendi ilköğrenimini, ilme ve ilim insanlarına düşkün olan babasının yanında tamamlamıştır. Daha sonra babasının teşvikiyle kardeşleri İbrahim ve Şemseddin ile birlikte Tokat'a gitmiş ve Tokat'ın meşhur âlimlerinden olan Arakiyecizâde Şemseddin (Ahmed) Mahvî Efendi'den¹³ senelerce eğitim almıştır. Müteakiben kardeşi Şemseddin Efendi ile İstanbul'a ilim

---

¹⁰ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü's-şu'luk" Adlı Eseri", 305.

¹¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), IV, 1097.

¹² Receb b. İbrâhim es-Sivâsî, "Necmü'l-hüdâ" (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Kitaplığı, 694/2), 38a.

¹³ Arakiyecizâde Şemseddin Efendi'nin ölüm tarihi tam bilinmemekle beraber kendisinin *Şerhu'l-İ'râb an Kavâidi'l-İ'râb* adlı eserini tahkik eden Ensar Arslan, *Şifau's-Şâfiye* adlı kitabından yola çıkarak Şemseddin Ahmed Mahvî'nin 975/1567 de hayatta olduğunu tesbit etmiştir. *Ensar Arslan, "Tokatlı Arakiyecizâde ve Şerhu'l-İ'râb an Kavâidi'l-İ'râb Adlı Eseri"* (Yükseklisans Tezi, 2012), 27.

için gitmiş, eğitimi bittikten sonra Zile'ye geri dönmüş ve vefatına kadar burada başkalarına eğitim vermeye devam etmiştir.¹⁴

1.2.4. Zileli Muharrem Efendi'nin tasavvufi hayatı

Zileli Muharrem Efendi'nin çok yönlü ilmî kişiliğinin (dil bilimci, fakih vs.) farklı bir yönü de, onun iyi bir mutasavvıf olmasıdır. Tasavvuf derslerini Ezinepazarı Şeyhi Amasyalı Hacı Hızır'ın (ö?) halifelerinden olan Muslihuddin Efendi (ö?) den almış, onun vefatı üzerine de Abdülmecîd eş-Şirvani'den (ö. 972/1564) tarikat sülûklarını ikmal etmiştir.¹⁵ Zileli Muharrem Efendi'nin ders aldığı ve müntesibi olduğu tarikat Halvetilikdir.

Halvetilik, Hazar Denizi'nin güneybatısında bulunan Geylân Bölgesi'ndeki Lâhîcân'da doğup büyüyen Ömer el Halveti (ö. 780/1378-79) ile başlayan, zamanla İslam Dünyası'nın en yaygın tarikatı haline gelen bir tasavvuf mektebidir. Aslında asıl kurucusunun Pir-i Sâni denilen Yahyâ-yı Şirvânî (ö. 870/1466) olduğu zikredilir ve Azerbaycan'da kurulup Anadolu'ya, Balkanlar'a; oradan da Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Habeşistan ve Güney Asya'ya yayılmıştır.¹⁶

Halveti tekkelerinin birçok kolu hâlihazırda Türkiye, Suriye, Mısır, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da varlıklarını devam ettirmektedir.

1.2.5. Zileli Muharrem Efendi'nin vefatı ve medfun bulunduğu yer

Zileli Muharrem Efendi, hayatı boyunca bulunduğu mekân da -Zile'de- vaaz-irşad yaparak ve kitap yazarak yakınlarına, komşularına, hemşehrilerine; ezcümle ulaşabilmede zorlanmayacağı halkını uyarmayı kendisine vazife edinmiştir. Muharrem Efendi öğrendiği ilmi insanlara aktarmaya çalışmıştır. İlim amel içindir, düsturuyla hareket ettiği için kendisine yöre halkınca "Muallim Dede, Muharrem Dede"¹⁷ denilmiştir.

Zileli Muharrem Efendi'nin vefat tarihi hususunda kaynaklar hicri 1000 senesini (m. 1591-92) kaydetmektedir. Ancak Muharrem Efendi ile ilgili çalışma yapan Prof. Dr. Rahmi Telkenaroğlu bu hususta şöyle bir bilgi paylaşımında bulunmuştur: "Ancak yine Muharrem Efendi'ye ait ve Zile sakinlerinden Hacı Dâvûd tarafından hicrî 1021/miladî 1611'de istinsahı yapılan *Risâle-i*

¹⁴ Zile eski Müftüsü Arif Kılıç'ın Muharrem Efendi hakkında tuttuğu kişisel notlar naklen: Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 15.

¹⁵ Zile eski Müftüsü Arif Kılıç'ın Muharrem Efendi hakkında tuttuğu kişisel notlar. Naklen, Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 17. Muslihuddîn Efendi'nin ölüm tarihini bulamadık.

¹⁶ Süleyman Uludağ, Halvetiyye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

¹⁷ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü'ş-su'luk" Adlı Eseri", 309.

Şükriyye'nin son sayfasındaki şu manzum ifade, vefatının hicrî 1000 olduğu bilgisini nakzetmektedir:

Elhamdülillâh bu kitap oldu tamâm;

Ol Resûl-i ekrem'e yüz bin selâm!

Hem müellifidir Ebu'l-Leys ez-Zîlî,

Rahmetüllâhi 'aleyhi yevme'l-kıyâm.

Bin üçüncü yılda idi telifi, Hem Cemâziyelevvel idi ihtitâm.

Binaenaleyh müstensihin burada belirttiği telif senesini de göz önünde tutarak Muharrem Efendi'nin vefat tarihinin hicrî XI. yüzyıl başları/miladî XVI. yüzyıl sonları olduğu kabul edilebilir.”¹⁸

Zileli Muharrem Efendi'nin hakkında yapılan çalışmalarda Zile Devlet Hastanesi bahçesinde yattığı şeklindeki bilgilerin güncellenmesi gerekmektedir. Çünkü, Zile'yi ziyaret ettiğimizde medfun bulunduğu yerin eski Zile Devlet hastanesi yıkılarak yerine yapılan Zile Hükümet Konağı bahçesi olduğunu öğrendik ve kabrini ziyaret ettik.

Oradaki halktan hakkında bilgi sorduğumuzda, Muharrem Efendi'yi Muharrem Dede olarak bildiklerini ve hakkında çeşitli menkıbeler anlattıklarına şahit olduk. Özellikle perşembe günlerinde kabrin etrafının baya kalabalık olduğunu ifade ettiler. Kabir ziyareti hususunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uyarılarına rağmen mum dahi yakıldığını gözlemledik.

Muharrem Efendi, Babası Mehmet Ârif Efendi'nin yanında medfundur. Kabrinde şöyle bir kitâbe yazmaktadır: “İslam'ın Büyük Âlimlerinden, Değerli Müderris, Müellif, Fakih, Muhaddis, Müfessir, Ârif, Kâmil bir zat olan Merhum ve Mağfur Ebulleys Muharrem Efendi'nin Ruhuna El-Fatiha D (doğumu) hicrî 910.”¹⁹

1.2.6. Zileli Muharrem Efendi'nin eserleri

Zileli Muharrem Efendi, hayatı boyunca birçok eser telif etmiştir. Eserlerinin çok farklı kulvarlarda olması kendisinin çok yönlü (velûd) bir âlim olduğunun en büyük göstergesidir. Telif ettiği eserlerini İslami ilimler açısından değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuç almaktayız;

- Arapça ve Farsça Dil Bilimciliği
- Tasavvuf

---

¹⁸ Telkenaroğlu, 308-9.

¹⁹ Muharrem Efendi ve babasına ait kabrin bulunduğu mekân ve anlattıklarımıza dair resimler için Ek 2'ye bakılabilir.

- Fıkıh İlmi
- Kiraat İlmi
- Kur'an Tefsiri
- Hadis İlmi
- İslam Felsefesi
- Tabakat (Biyografi)

Zileli Muharrem Efendi'nin eserlerini tam olarak tespit edebilmek için Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesi katalog taramamızda (27.11.2023) Muharrem Efendi'ye ait aynı eserlerin farklı nüshalarını göz önüne almayarak 31 eser telif ettiğini tespit ettik. Bu eserlerden fıkıh ile ilgili olan sekiz tanesi çıkarıldığında kalan eserleri şu şekildedir:

1. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî. (1093 Cemâziye'l-âhir). *Menâkibu Ebî Hanîfe ve Eimmetü'l-Mezâhib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Süleymaniye, Koleksiyon no: 00744-002.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/144061>

2. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî. *Menâkübü'l-İmâmi'l-A'zam*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Fatih, Koleksiyon no: 05328-001.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/244561>

3. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî. (1077). *Hâşiyetü Muharrem Efendi ale'l-Fevâ'idiz-Ziyâ'iyye li-Molla Câmî ale'l-Kâfiye li'bni'l-Hâcib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Fatih, Koleksiyon no: 04977

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/243809>

4. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî. *Risâle fî Menâkıbı Ashâbi'r-Rasûl ve Ezvâcihi ve Ehli Beytihi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Lala Paşa, Koleksiyon no: 00703-004.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/296883>

5. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1124). *Kunûzu'l-Evliyâ ve Rumûzu'l-Asfiya*. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hasan Paşa Yazma Koleksiyon no: 23289/2.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/123212>

6. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1325 H.). *Tergîbü'l-Müte'allimîn*. Millet Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Ali Emiri Arabi, Koleksiyon no: 04349/2.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/153289>

7. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. *Uyûnü'l-Mesâ'il*. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon adı: Bölge yazma eserler, Koleksiyon no: BY0000002059.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/71960>

8. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. *Hâşiye ale'l-Kâfiye fi'n-Nahv*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Genel, Koleksiyon no: 1294.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/27191>

9. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Lugat-ı Fârisî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Denizli, Koleksiyon no: 00339-003.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/234560>

10. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1109). *Sarf Tertîbi Üzere Lugat-ı Fârisî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Yazma Başışlar, Koleksiyon no: 00140.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/341812>

11. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Muharrem*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Tahir Ağa Tekkesi, Koleksiyon no: 00018-001.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/334753>

12. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Kavâ'id-i Fârisiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hüsrev Paşa, Koleksiyon no: 00763-004.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/277934>

13. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. (1135). *Faziletü'l-İlm*. Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Milli Kütüphane Yazmalar, Koleksiyon no: 06 Mil Yz A 7020/2.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/601112>

14. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. *Risâle fi Terğîbi'l-İlm ve'l-Amel bihî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hasan Hüsnu Paşa, Koleksiyon no: 00340-003.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/269898>

15. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Risâle fi'l-İsti'âre*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Çelebi Abdullah, Koleksiyon no: 00397-006.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/230916>

16. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî, *Mecmû'atü'l-Fevâ'id fi't-Tasavvuf*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hüseyin Şemsi-Fatih Güneren, Koleksiyon no: 00057-004.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/248336>

17. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (10 Receb 1059.). *Tercemetu Nefahâtü'l-Üns*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hüseyin Şemsi-Fatih Güneren, Koleksiyon no: 00057-003.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/633250>

18. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1060). *Nakd-i Hâtır*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Lala Paşa, Koleksiyon no: 00234-001.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/295980>

19. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (988). *Şerh-i Gazeliyât-ı Sultân Murâd-ı Sâlis*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Amcazâde Hüseyin, Koleksiyon no: 00282-002.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/196870>

20. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1307). *Mevlîd-i Nebî*. Millet Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Ali Emîri Manzum, Koleksiyon no: AEmnz1364.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/164259>

21. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1086). *Hallü Me'âkidi'l-Kavâ'id*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Nuruosmaniye, Koleksiyon no: 04577-002.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/179287>

22. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1143). *Menakıbu'l-Eimmeti's-Selase ala Mezhebi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Koleksiyon adı: Bölge Yazma Eserler, Koleksiyon no: BY00006101/1.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/82923>

23. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1110(1688)). *Fetevay-ı Zîlî*²⁰. Manisa Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 10098/8.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/451143>

1.2.6.1. Muharrem Efendi'nin Fıkıh ile İlgili Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili sekiz adet eseri vardır. Bunların isimleri ve bilgileri ise şöyledir:

1. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî. (1202) . *Hubbü'l-Mesâ'il*²¹. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Fatih, Koleksiyon no: 02155.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/239897>

2. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Cübbü'l-Mesâ'il*. Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 60 Zile 153/5.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594594>

- Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Cübbü'l-Mesâ'il*. Beyazıt Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Veliyyüddin Efendi, Koleksiyon no: V1072.
- 3. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Umdetü'n-Nisâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Yazma Bağışlar, Koleksiyon no: 01261-007.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/343643>

- Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Risale-i Umdetü'n-Nisâ*. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Hasan Paşa Yazma , Koleksiyon no: 1507/3.²²

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/127955>

---

²⁰ *Feteva-i Zili* kitabını inceledik, eser bir mecmua halindedir. Eser'in müellifimiz Muharrem Efendi'ye nispet edilmesinin sebebini, mecmuanın içerisinde bulunan bir kitabının (*Zelletü'l-kârî bi-'Înâyeti'r-Rabbi'l-Bârî*) nüshasının bulunması sebebiyle olduğunu tespit ettik. Eserler bölümünde inceleyeceğimiz *Zelletü'l-kârî* 'nin nüshasıyla bire bir uyumlu olduğunu da gözlemledik. Bu fetva mecmuasının sadece Muharrem Efendi'ye nispeti hatalıdır ve güncellenmesi gerekmektedir.

²¹ Eser, *Cübbül Mesâil* adlı eserin bir nüshasıdır.

²² Eserin farklı bir nüshasıdır. Bazen bu nüshadan da eserin incelenmesinde yararlanılmıştır.

4. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1169). *Zelletü'l-kârî bi İnâyeti'r Rabbi'l Bârî*. Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 06 Hk 2820/4.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/587385>

5. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. *Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Koleyksiyon adı: Ulu Cami, Koleksiyon no: 1399/9.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/37617> .

- Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Halvetî el-Hanefî. *Risâle fî enne'r-Radâ Muharramün bi'l-İcmâ' Mülzemü'l-İnkıtâ'*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Koleksiyon adı: Vahid Paşa, Koleksiyon no: 1334.²³

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/520404>

6. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Hedîyetu's-Su'lûk fî Şerhi Tuhfeti'l-Mulûk*. Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Samsun İl Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 55 Hk 628/1.²⁴

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/622902>

7. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (974). *Tenbîhü'l-Gâfilîn*.²⁵ Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 60 Zile 153/2.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594591>

8. Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. (1021). *Risâle-i Şükriyye*. Milli Kütüphane, Koleksiyon adı: Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, Koleksiyon no: 60 Zile 153/1.

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594590>

---

²³ İncelemeye esas aldığımız nüsha bu nüshadır.

²⁴ Bu eserin incelenmesinde, metninin daha açık olması sebebiyle Kazan'da basılan matbu nüsha esas alınacaktır. Muharrem b. Ebi'l-Berakât Muhammed b. el-Ârif b. el-Hasan ez-Zîlî es-Sivâsî, *Hedîyyetü's-şu'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk*, Matbaa-i Hızâne, Kazan 1290/1873.

²⁵ Eserin adı *Tenbîhü'l-gâfilât*'tır. Bu eserin Kataloglara yanlış isimle girdiğini tesbit ettik, *Tenbîhü'l Gafilîn* adlı eser, Muharrem Efendi'nin de çokça nakilde bulunduğu Ebu'l-Leys Semerkandî'ye (ö. 373/983) aittir. Bu kitap, Muharrem Efendi'nin başvurduğu kaynaklardan birisidir.

1.3. Sivâsîler Ailesi ve Sivâsî -Kadıızâdeliler Tartışması

Zileli Muharrem Efendi ve Fikhî Görüşleri adlı çalışmamızda, Muharrem Efendi'nin ailesinin de ilme ve fıkha uzak olmadıklarını hatta iç içe olduklarını, anlatmaya vesile olabilmesi açısından; hakkında tezler²⁶, kitaplar²⁷ yazılan Sivâsî-Kadıızâdeli tartışmasından da bahsetmek yerinde olacaktır. Bu tartışma üzerine pek çok tez ve kitap yazılmış olmakla birlikte, çalışmanın kapsamı dışına çıkmamak amacıyla genel özelliklerine kısaca değinilecektir.

Sivâsîler ailesinin bilinen tüm üyeleri ilim ve zühd sahibidir. Muharrem Efendi'nin kendisinden küçük üç erkek kardeşi vardı. Muharrem Efendi'nin yaş olarak bir küçüğü İbrahim Efendi'dir. Bu kişi *Necmü'l Hüda* eseriyle tanınan Recep Sivasî'nin Babası olup Sivas Hasan Paşa Cami'inde imam-hatiplik yapmıştır.²⁸ Daha sonra Ahmed Şemseddin es-Sivâsî gelir.

Ahmed Şemseddin Efendi Halvetiyye tarikatı'nın Şemsiyye kolunun kurucusudur. Künyesi Ebi's Sena'dır. Kara Şems olarak bilinir. Şemseddin-i Sivasî'nin halk nazarındaki kıymetinden ötürü Türk-İslam tarihindeki üç Şems'ten biri olarak kabul edilir.²⁹ Şemseddin es-Sivâsî, mutasavvıf olmasının yanı sıra bir çok eser kaleme almıştır. Sivas' ta 1567'de kaleme aldığı "*Zübdetü'l Esrâr fî Şerhi Muhtasari'l Menar*" eseri Ebu'l Berekat en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) usûl-i fıkha dair *menârü'l envâr* adlı eserinin Ebu'l-İz Tahir bin Hasan el-Halebiye ait muhtasarının şerhidir.³⁰ Usûl-i Fıkha ait olan bu eser, Abdullah Kahraman tarafından tercüme edilmiş ve Sivas Belediyesi tarafından yayınlanmıştır.³¹ Ayrıca bu eser, Şemseddin Sivâsî'nin de fıkıhla olan alakasını gözler önüne sermektedir.

Şemseddin Efendi hayatının son yıllarında III. Mehmet'in davetiyle Eğri seferine katıldı. Daha sonra da Sivas'a dönen Şemseddin Efendi 1006' da (1597) vefat etti. Kabri Sivas'ta 'Çukur Cami' olarak bilinen Meydan Cami'nin avlusundadır.

Şemseddin Efendi'nin de küçüğü İsmail Efendi'dir. İsmail Efendi'nin (İsmail es-Sivâsî) doğum ve vefat tarihleri tam olarak bilinmemektedir. 1521' den sonra doğduğu ve 1591' den sonraki

²⁶ Muhammet Raşit Akpınar, "*Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009). Lokman Doğmuş, "*Türkiye'de XVII. yüzyıldaki dini çatışmalara sosyolojik bir bakış (Kadıızâdeliler ve Sivasiler)*" (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002). Ahmed Ürkmez, "*Kadıızâdeliler-Sivâsîler Tartışmalarının Hadis İlmine Etkisi ve İdrâkü'l-Hakika Örneği*" (Bursa: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

²⁷ İbrahim Baz, *Kadıızâdeliler ve Sivasiler Tartışması* (Ankara: Otto Yayınları, 2019). Muhammet Raşit Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Tartışması* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019). Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016). Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefileri'nin Hanefiliğe Eleştirisi Kadıızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021).

²⁸ Ayhan, "*Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin 'Künuzü'l-Evliya ve Rumuz'ül-Asfiya' Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi*", 25.

²⁹ Mevlana Celaleddin Rumî'nin hocası Şemsi Tebrizi, Fatih Sultan Mehmet'in Hocası Akşemseddin ve Sivâsî Ailesinin üyesi Şemseddin es-Sivâsî. Bu değeriendirme bir kaynağa dayanmamakla beraber halk nazarında ve özellikle anadoluda yaygın bir değeriendirmedir.

³⁰ Hasan Aksoy, "*Şemseddin Sivâsî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

³¹ Şemseddin Sivâsî, *Zübdetü'l-esrâr*. haz. Abdullah Kahraman (İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017).

bir yıl da vefat ettiği tahmin edilmektedir.³² İsmail es-Sivâsî'nin ilmini Şemseddin Efendi'den alarak Sivas'ta müftülük yaptığı ifade edilmektedir.³³

İsmail Sivâsî de diğer ağabeyleri gibi mutasavvıf olduğu halde Fıkıh ilmiyle haşır neşirdir. Onun fıkha vukufiyetini müftî olmasından ve meşhur fakîh İbrahim Halebi'nin (ö. 956/1549) Mülteka'sına şerh yazmasından (*Şerhu Mülteka'l-Ebhur*) anlayabiliyoruz. Ayrıca İsmail Sivâsî'nin Sivâsî-Kadızâdeli tartışmasında verdiği bir fetvası da bulunmaktadır.³⁴

1.3.1. Sivâsîler ve kadızâdeliler arasındaki tartışma

Sivâsîler ve Kadızâdeliler arasındaki tartışmada, Zileli Muharrem Efendi'nin oğlu Abdulmecid Sivâsî (Şeyhî) ile kızı Safa Hâtun'dan torunu Abdulhad Nuri, Sivâsîler tarafının baş temsilcileridir. Kadızâdeliler tarafının ise baş temsilcileri Kadızâdeli üç Mehmed; Kadızâde Mehmed Efendi, Üstüvâni Mehmed Efendi ve Vâni Mehmed Efendi'dir.

Tarafları daha belli hale getirecek olursak;

1. Abdulmecid Sivâsî Efendi (ö. 1049/1639) X Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635)
2. Abdulhad Nuri Efendi (ö. 1061/1651) X Üstüvâni Mehmed Efendi (ö. 1072/1661)
3. Niyazi el-Mısrî (ö. 1105/1694) X Vâni Mehmed Efendi (ö. 1096/1685)

1.3.2. Sivâsîler ve kadızâdeliler arasındaki tartışmanın başlangıcı

Giriş bölümünde Zileli Muharrem Efendi'nin yaşadığı XVI. yüzyılın Osmanlı Devleti'nin her alanda altın çağı yaşadığı dönemi olduğundan bahsetmiştik. Sivâsîler ve Kadızâdeliler tartışmasının yaşandığı XVII. yüzyıl döneminde ise Osmanlı Devleti Duraklama Devri'ni yaşamaktadır.

Kadızâdeliler, mutasavvıfların etkinliğinin artmasıyla bid'at ve hurafelerin yayılmasının Osmanlı Devleti'nin duraklamasına neden olduğunu savunmuşlardır. Tartışmanın başlangıcı işte bu düşüncelere dayanmaktadır.

Tartışmayı başlatan olay ise Kadızâdeli Mehmed Efendi'nin Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinin kürsülerinden devletteki bozulmaları dile getirmesi ve bunun nedenini sûfilere bağlaması, tartışmaları alevlendirmiştir. Yine Ayasofya Camii'nde vaazlar veren Abdulmecid

³² Fatih Çınar, "İsmail es-Sivâsî ve Sûflerin Raks/ Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2009): 325.

³³ Ayhan, "Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin 'Künuzü'l-Evliya ve Rumuz'ül-Asfiya' Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi", 26.

³⁴ bk. Çınar, "İsmail es-Sivâsî ve Sûflerin Raks/ Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası", 325.

Sivâsî Efendi de ona kürsülerden cevap vermiştir. 16 Eylül 1633 yılında da aralarında ilk fiili tartışma Mevlid ile ilgili olmuş ve Mevlid'in bid'at sayılıp sayılmayacağı meselesi hususunda yaşanmıştır.³⁵ Tartışmaların da en dikkat çekenini IV. Murad'ın huzurunda yapılan "Eşyanın zikrinin hâl ile mi kâl ile mi olduğu" tartışmasıdır.³⁶

1635'te Kadızâdeli Mehmed Efendi'nin, 1639'da da Abdulmecid Efendi'nin, vefatlarıyla tartışma; tartışmanın diğer simalarına intikal etmiştir. Abdulahad Nuri Efendi ile Üstüvâni Mehmed Efendi tartışmayı devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Üstüvâni Mehmed Efendi; nâfile namazların cemaat ile kılınması, sema, devran gibi sûfilerin yaptıklarını Ayasofya kürsüsünden eleştirmiş; yapmış olduğu bu eleştiriler karşısında Sivâsîleri temsilen Abdulahad Nuri Efendi eserleriyle cevap vermiştir.

Abdulahad Nuri Efendi iddialara karşı 30'a yakın eser ve risâle kaleme almıştır.³⁷ Yazmış olduğu eserlerine; *Risâle fi cevazi devrânî's-Sûfiyye*'yi örnek olarak verebiliriz.³⁸ Bu dönemin tartışması; 1651'de Abdulahad Efendi'nin vefatıyla Kadızâdelilerin Sokullu Mehmed Paşa tarafından düzene başkaldırdıkları ve taşkınlık yaptıkları için Kıbrıs'a sürülmeleriyle son bulmuştur.³⁹ Tartışma Döneminin padişahlarından IV. Mehmed'i Vâni Mehmed Efendi etkilemiş, 1665 yılında tekkelerde zikir ve devran yasaklanmıştır.⁴⁰

Daha sonra 1675'te de Sûfileri temsilen Niyazi-i Mısırî, Ayasofya Kürsüsünden zikri ve devranı yasaklamanın mahzurlarından ve tekkede yetişen ilim ehlinin faziletinden bahsetmiş ve o da IV. Mehmed'i etkilemeyi başarmıştır. Sonuç olarak zikir ve devran serbest bırakılmıştır.⁴¹

1.3.3. Sivâsîler ve kadızâdelilerin tartıştıkları meseleler

Sivâsîler ve Kadızâdeliler arasında tartışılan meseleleri konu olarak sınıflandırırsak şöyle bir sonuca varmaktayız;

1. Tasavvuf-î meseleler
2. İctihadî meseleler

³⁵ İbrahim Baz, "Kadızâdeliler ve Sivasîler Tartışmasında Ayasofya Vaizlerinin Rolü", *TDV İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, (2023), 30.

³⁶ Nâzimi, Muhammed, *Hediyetül İhvan* (Osman Türer Doktora Tahkiki Metin) Naklen: Baz, 30.

³⁷ İlhan Genç, "Zileli Muharrem Efendi Ailesinin Kadızâdelilerle Mücadelesi", *Tarihi ve Kültürü İle I. Zile Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Zile Belediyesi Yayınları, 2009), 120.

³⁸ Abdullah Uçman, "Abdulahad Nûri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

³⁹ Çavuşoğlu, a.g.m, 101; Naima, Naima Tarihi, 5, 23-27, Uzunçarşılı, a.g.e, 3, 360-362, Naklen: Baz, "Kadızâdeliler ve Sivasîler Tartışmasında Ayasofya Vaizlerinin Rolü" 30.

⁴⁰ Mustafa Lütfî Efendi, *Tuhfetül Asri fi Menakibil Mısırî* (Bursa: Emiri Matbaası, 1309), 33-35.

⁴¹ Mustafa Aşkar, *Niyaz-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: KB Yayınları, 1998), 106.

3. İtikadî meseleler

4. Toplumsal meseleler

Tartışma konusunda meseleler özetle 33 maddeden oluşmaktadır, bu maddeler şu şekildedir:

1. Bid'atlerin terki şart mıdır?
2. Örfleşmiş olan şeyler bid'at sayılır mı? (Örfen meşru' olan şer'an meşru' mudur kaidesi)
3. Müspet (Riyazi) ilimlerin tahsil edilip edilmeyeceği?
4. Cehrî zikrin dini hükmü nedir? Bid'at midir?
5. Teğanni (musiki) caiz midir?
6. Kabir ziyareti caiz midir ve nasıl yapılmalıdır?
7. Tütün kullanmanın hükmü nedir?
8. Kahve, tütün gibi keyif verici şeylerin ve umûma açık olan kahvehanelere gitmenin hükmü nedir?
9. Nâfile namazların özellikle kandil gecelerinde cemaatle kılınıp kılınamayacağı hükmü nedir?
10. Ebeveyn-i Rasûl'ün iman ile vefat edip etmediğinin hükmü nedir?
11. Ölünün arkasından yapılan ve ölüye fayda vermesi umulan hayırların, fayda verip vermeyeceğinin hükmü nedir?
12. Rüşvet almanın hükmü ve mahiyeti, Devlet katına yapılan işlerin karşılığı olarak alınan paranın rüşvet mi yoksa ücret mi olduğunun hükmü nedir?
13. Mescidlerin kandillerle aydınlatılması bid'at midir?
14. Tesbih ve tehlillerin fazla yapılıp yapılmayacağı hükmü nedir?
15. Makamât ile Kur'an, ezan, naât ve mevlid okunup okunamayacağı hükmü nedir?
16. Kandil gecelerini kutlamak ve değerlendirmenin bid'at olup olmadığı hükmü nedir?
17. Cami yapımında kubbe yapımı bid'at midir, değil midir?
18. Hızır ve İlyas Peygamberin sağ olup olmadığı?
19. Tasliye (sallallahu aleyhi vesellem) ve Tarziye (radiyallahu anh) demek caiz midir?
20. Namazlardan sonra tokalaşmak (müsafaha) caiz midir/ bid'at midir?
21. Selamlaşırken inhina (el etek öpme) caiz midir?

22. Firavun'un iman ile ölüp ölmediği meselesinde doğru olan hüküm nedir?
23. Muhyiddin İbn-ul Arabî'nin, kâfir sayılıp sayılmamasının hükmü?
24. Yezid'e lanet gerekir mi?
25. Selatin camilerdeki birden fazla olan minarelerin yıkılıp yıkılmaması meselesinde doğru olan hüküm nedir?
26. Eşyanın tesbihi hâl ile mi kâl ile midir?
27. Tekkelere giden halkın küfürle suçlanıp suçlanamayacağının hükmü nedir?
28. Birgivî Mehmed Efendi'nin "inkazül halikin" risâlesi bağlamında, ücret karşılığı Kur'anı Kerim'in okunup okunamayacağının hükmü nedir?
29. Deniz mahsullerinin hükmü nedir?⁴²
30. Kadızâdelilerin ilham kaynağı Mehmed Birgivî Efendi'nin yazmış olduğu Tarikat-ı Muhammediye kitabında mevzu hadislerin bulunup bulunmadığı meselesi?
31. Kabir ehlinin şuurlu olup olmadığı meselesinin hükmü nedir?
32. Ümmetin evliyalarının tayy-i mekan (mekanı aşarak bir anda farklı bir yere ulaşabilmek) yapabiliş yapamayacağının hükmü nedir?⁴³
33. Emri Bil Maruf Nehyi Anil Münker' in hükmü ve yapıma biçimi ne şekildedir?

1.3.4. Sivâsîler ve kadızâdeliler arasındaki tartışmaların değerlendirilmesi

Sivâsîler ve Kadızâdeliler tartışmasının başlangıcında da ifade ettiğimiz gibi, bu konu tezlere (hem yurtiçi hem yurtdışı), kitaplara konu olduğu için; konuyu ayrıntılı ele almak asıl konumuzdan bizi çıkaracağından kısa ve öz bir şekilde Sivâsîler ve Kadızâdeliler arasındaki tartışmayı değerlendirmeye çalışacağız.

Devlet yönetiminde başarı ve başarısızlık her zaman bir sebebe bağlanır ya da bağlanılmaya çalışılır. Osmanlı Devleti de tartışmanın yaşandığı XVII. yüzyılda duraklama dönemine girmiştir. Bu duraklamanın sebebini de tarihçilerimiz:

Siyasi olarak; merkezi yönetimin bozulmasına, çok sıkı yönetici değişikliklerine, çocuk şehzadelerin tahta geçirilmesine,

Askerî olarak; Ordunun bozulmasına,

---

⁴² Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 207.

⁴³ 31 ve 32. Maddeleri, Abdulahad Nuri Efendi'nin Kadızâdeliler'e cevaben yazmış olduğu risâlelerinden tespit ettik. Bu risâleler; "*Risâletün fi Subûti Tayyil Mekanili-Evliyâi'l Ümmeti*" ve "*Risâletün fi-İsbati's-şuuri li-Ehli'l Kubur*"dur.

İlmî olarak ise; ilim adamlarının bilimsel çalışmaları bırakması gibi bozulmalara bağlamışlardır.

Bu bozulmaları bazı çevreler (Kadıızâdeliler), bid'at ve hurafelerin çoğalması ve yayılmasına bağlamışlardır. Devlet yönetiminde tartışmalar ve çatışmalar otorite boşluğundan ve işlerin ehil olmayanlara verilmesiyle ortaya çıkar. XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde devlet otoritesinin zayıflamasıyla Medrese-Tekke gerginlikleri yaşanmıştır. Bu gerginliklerin tarihe mâl olmuş aktörleri ise Sivâsîler ve Kadıızâdeliler olmuştur.

Bu tartışmanın taraflarını; bunlar medresede yetişmiş, bunlar Tekke'de yetişmiş şeklinde bir ayırımı tabi tutmanın öze inildiğinde bir karşılığının olmadığını görürüz.⁴⁴ Çünkü tartışmanın tarafları ne medrese görmemiş tekkeli ne de tekke görmemiş medreselidir.

Sivâsî Ailesi'nin ilme ve fıkha vûkîfiyetlerini anlattık. Medrese görmemiş insanların böyle bir yetkinliğe sahip olmasının olanağı zordur. Aynı şekilde Kadıızâdeliler tarafının da Tekke görmediğini ifade etmek yersizdir. Çünkü Kadıızâdelilerin benimsedikleri Birgivî Efendi'nin (İmam Birgivî) Bayramiyye Tarikatı şeyhi Abdullah Karamânî'ye intisap ettiği vakıadır.⁴⁵ Hatta Birgivî'nin de etkilendiği ileri sürülen⁴⁶ İbn-i Teymiyye'nin (ö. 728/1328) dahi kelam, mantık ve tasavvuf gibi tefekküre dayalı ilimlerde temayüz eden bir âlim olduğu vurgulanmış⁴⁷ ve tasavvufun zühd ve ahlak boyutunu kabul edip ilk dönem mutasavvıflarına olumlu yaklaşımda bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁸

Konumuz olan Sivâsîler ve Kadıızâdeliler'in tartışma maddelerine baktığımızda bid'atların tartışmada ana unsur olduğunu görürüz. Bid'at kavramının kapsamı Selef-i Salihîn döneminden günümüze kadar hemen her dönemde tartışılmıştır.⁴⁹

Bid'at kavramı ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den rivayet edilen: "Kim İslâm da iyi bir çığır açarsa açtığı bu çığırın ecri ve kendisinden sonra onunla amel edenlerin ecirleri, sevaplarından

---

⁴⁴ Çınar, "İsmail es- Sivâsî ve Sûfilerin Raks/ Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası", 1, 324.

⁴⁵ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁴⁶ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadıızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/100-102.

⁴⁷ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁴⁸ Mustafa Kara, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin (Tasavvufla İlgili Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁴⁹ Şatibî, *el İ'tisam* adlı eserinde İmam Malik'in bid'at konusunda şöyle söylediğini nakletmiştir "Her kim İslâm'da güzel görüp bir bid'at çıkarırsa, Muhammed'in(s.a.v) risâlet davasına ihanet ettiğini iddaa etmiş olur. Çünkü Allah Teâlâ {Bugün sizin için dininizi tamamladım}(Mâide, 5/3) diye buyurmaktadır. Bu sebeple öncemizde din olmayan (o günde) hiçbir şey, bugün de din olmaz" İbrâhim b. Mûsâ Şatibî, *el İ'tisam* . thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şukayr (Demmâm: Dâr'ul İbn-ül Cevzî Yayıncılık ve Dağıtım, 2008), 1/ 54.

hiçbir şey eksiltmeden ona aittir”⁵⁰ ve “Hayra vesile olan onu yapmış gibidir”⁵¹, hadisleri ile; Hz. Ömer’in teravih namazını cemaat ile kılanları görünce: “Bu ne güzel bid’attir” sözü ve Hz. Osman zamanında cuma ezanının ikincisinin de okunmaya başlanması gibi deliller, bid’at kavramının iyisinin de (Bid’at-ı Hasene) olabileceğini göstermektedir.

Rivayet edilen diğer hadislerde Peygamber Efendimiz şöyle buyurmaktadır: “Sözlerin en güzeli Allah’ın kelamı, yolların en hayırlısı da Muhammed’in (s.a.v) yoludur. İşlerin en kötüsü sonradan ortaya çıkarılanlardır (yani bid’atlerdir); her bid’at dalalettir, her dalalette ateştedir”⁵² “Her kim yapmadığımız bir ameli (iş) yaparsa o amel kendisinden reddolunur”.⁵³ Hz. Peygamber’den rivayet edilen bu hadisler de bid’at kavramının kötüsünün de (Bid’at-ı Seyyie) olduğunu göstermektedir.

Zahiri açıdan farklı görünen bu delilleri, bazı ilim adamları dar manası ile ele almış,⁵⁴ birçok ilim adamı ise bid’at kavramını genişleterek bid’at-ı hasene, bid’at-ı seyiyie olarak ikiye ayırmışlardır.⁵⁵ Hatta bu kavramı daha genişleterek beşe ayıranlar dahi olmuştur.⁵⁶

Bid’at kavramı açısından Sivâsî-Kadıızâdeli Tartışması’na bakıldığında, Sivâsîler’in bid’at kavramını geniş olarak değerlendiren âlimlerin görüşlerini paylaştıklarını; Kadıızâdeliler’in ise bid’at kavramını dar manası ile değerlendiren âlimlerin görüşlerini paylaştıklarını söylebiliriz.⁵⁷

Sonuç olarak Sivâsîler ve Kadıızâdeliler tartışmasının ana sebebinin, dinî bazı kavramlara atfedilen farklı mana ve anlayışlar olduğu söylenebilir. Ancak, bu tartışmaların bu hale gelecek kadar büyümesini, ilk dönem ilim adamlarının kavramları ayırmadaki bu ihtilafları gibi göremeyiz. Burada ötekileştiren, tekfirici anlayışlar vuku bulmuştur. Bu anlayışlar, Padişahların

---

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn-i Mâce, *Sünen*, neşr. Şuayb Arnavut (Beirut: Dârü’r Risâletü’l Âlemiyye, 2009), 1/ 140, (No. 203).

⁵¹ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh*, neşr. Mehmed Zihni Efendi (Türkiye: Dârü’t tab’âtil Âmire, 1344h), 6/ 41, (No. 1893).

⁵² Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen(el-Müctebâ)* (Beirut: Müessetü’r Risâle, 2001), 2/ 308 (No. 1799).

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, Bulak (Mısır: en-Nüşhatü’s-Sultâniye, 1895), 3/ 184, (No. 2697).

⁵⁴ Rahmi Yaran, “Bid’at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). Bid’at kavramını dar manası ile ele alan âlimlere; İmam Malik (Şatibî, *El İ’tisam*, 1, 49.), İbn-i Hazm (Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn-i Hazm, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, neşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Darü’l-Afaki’l-Cedide, 2009), 5/ 24.) ve Birgivî (*Tarikâtı Muhammediyye*, s. 11-14) örnek olarak verilebilir.

⁵⁵ Bu âlimlere örnek olarak; Hanefi fukahâsından; Bedreddin Aynî ve İbn-i Âbidîn’i; Şâfiî fukahâsından da; İmam Şâfi, İmam Nevevî gibi âlimleri verebiliriz, bk. Rahmi Yaran, “Bid’at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁵⁶ Ebu İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmâil Emir el Yemenî Es-San’âni, *Sübülü’s-selâm*, neşr. İssam el-Sabbati ve İmad el-Seyyid (Kahire: Darü’l Hadis, 2022), 2/ 402 (No. 418).

⁵⁷ Çavuşoğlu, “Kadıızâdeliler”, 24/100-102.

denge politikalarıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılsa da yine de XVII. yüzyılda Osmanlı Devlet yönetimindeki otorite boşluğunu doldurmaya yetmemiştir.

Aynı otorite boşluğunun XVIII. yüzyılda Hicaz'da yaşanması sebebiyle orada da Kadızâdeliler ile benzer düşüncelere sahip Muhammed bin Abdulvahhab ortaya çıkarak bu düşüncenin XVIII. yüzyıldaki bayrağını taşıyan isim olmuştur.

Sivâsîler ve Kadızâdeliler tartışmasının Zileli Muharrem Efendi ile bağına açıklayacak olursak; Zileli Muharrem Efendi mutasavvıf (tekkeli) bir medreseli olması hasebiyle ifrat ve tefritten uzak kalarak bu ikisi arasındaki bağı olması gerektiği gibi kurmuştur. O ne aşırıya kaçan bir tekkeli ne de aşırıya kaçan bir medreselidir.

Zileli Muharrem Efendi, Medrese ve Tekkede öğretilen bilgilerin ihtilafa değil aynı amaca; rızai bâriye götürdüğünü ve birbirlerine rakip olmadıklarını, bilakis birbirlerini tamamladıklarına inanmaktaydı. Eserlerinde ne kadar âlim olunursa olunulsun ilimden hep daha fazlasını istemekte, ilme bir sınır çizmemekte ve ilimden daha üstün bir pâyeye görmemektedir.⁵⁸ Zileli Muharrem Efendi'nin dikkatimizi celb eden yönü de işte burasıdır.

---

⁵⁸ Kadir Özköse, "Zileli Muharrem Efendi'nin Tasavvufi Düşüncesi", *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu* (Zile Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 339.

2. BÖLÜM

ZİLELİ MUHARREM EFENDİ'NİN FIKIH İLE İLGİLİ ESERLERİ VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Zileli Muharrem Efendi'nin eserleri bölümünde zikrettiğimiz üzere kendisinin 30'dan fazla eseri kataloglarda mevcuttur. Muharrem Efendi'nin eserlerinin çeşitliliği, kendisinin birçok yönünün olduğunu bizlere göstermektedir. Muharrem Efendi'nin eserlerinden, kendisinin şu üç özellikle ön plana çıktığını ifade edebiliriz bunlar; iyi bir dil bilimci olması (Arapça ve Farsça), mutasavvıf olması ve fıkıh bilgini olmasıdır.

Eserleri hakkında daha önceden bilgi verdiğimiz için bu bölümde konumuzla alakalı, fıkıh bilgini olduğu çıkarımını yaptığımız kitaplarını incelemeye çalışacağız.

2.1. Muharrem Efendi'nin İncelemeye Esas Alacağımız Kitapları

Muharrem Efendi'nin fıkıh alanındaki eserleri arasında ilk olarak ile ilgili kitaplarında; ilk olarak *Cübbü'l-Mesâil ve Umdetü'n-Nisâ* adlı iki çalışmayı inceleyeceğiz. Bu incelemede, eserlerin Osmanlı Türkçesinden Latin harflerine aktarılarak hazırlanmış Abdullah Kahraman ve Erol Kuyma'nın çalışmalarından yararlanacak ve temel kaynak olarak bu çalışmaların esas aldığı yazma nüshaları dikkate alacağız.⁵⁹ Daha sonra inceleyeceğimiz Arapça yazılmış kitaplarını (*Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada', Zelletü'l-ķârî bi İnayeti'r-Rabbî'l-Bârî*) ise Yazma Eser Kurumu Başkanlığı katalog kayıtlarından elde ettiğimiz nüshalardan yapmaya çalışacağız. Muharrem Efendi'nin *Hediyyetü's-şu'ûk fi şerhi Tuḥfeti'l-mülûk* adlı Arapça eserini ise 1290/1873 yılında Kazan'da basılan nüshasını esas alarak inceleyeceğiz. Basılı eserden inceleme sebebimiz metnin daha açık olmasından kaynaklanmaktadır. Muharrem Efendi'nin *Risâle-i Şükriyye ve Tenbîhü'l-gâfilât* adlı eserleri doğrudan fıkıh ile ilgili olmadığı için ayrı olarak ele alınmayacak; içerisinde bulunan fıkıhla alakalı bölümler, ilgili bölümler içerisinde değerlendirilecektir.⁶⁰

---

⁵⁹ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil* (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016); Erol Kuyma, *Zileli Muharrem Efendi Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış İlk Kadın İlmihali Umdetü'n-Nisâ* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021).

⁶⁰ Eserler hakkında bilgi ve inceleme için bk. "Tez Metni", 109-110.

2.2. Zileli Muharrem Efendi'nin *Cübbü'l-Mesâil* Adlı Kitabı

Cübbü'l-mesâil kitabı, Muharrem Efendi'nin Osmanlıca ile yazmış olduğu bir fıkıh eseridir. Bu eser kataloglarda şu şekilde geçmektedir: Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zilî es-Sivâsî el-Kastamonî el-Hanefî el-Halvetî. *Cübbü'l-Mesâ'il*.⁶¹

Muharrem Efendi'nin *Cübbü'l-mesâil* adlı eseri, Abdullah Kahraman tarafından latinize edilerek "*Cübbü'l-Mesâil Fıkıh Meseleleri*" ismiyle Yazma Eserler Kurumu Başkanlığınca basılmıştır. Biz de aslı Osmanlıca yazılmış bu eserin latinize halinden faydalanarak ve eserde kullanılan iki nüshayı da esas alarak *Cübbü'l-mesâil* adlı eseri incelemeye çalışacağız. Latinize edilmiş bu matbu eserin incelemeye esas alınan nüshası Zile nüshası ve Veliyüddün Efendi nüshasıdır. Biz de bu iki nüshayı esas alacağız. *Cübbü'l-mesâil*'in ayrıca Âtîf Efendi, Kayseri Raşid Efendi, Ağa Efendi Tanacan, Fatih ve Ankara Milli Kütüphane olmak üzere toplamda yedi adet nüshası bulunmaktadır.⁶²

2.2.1. Muharrem Efendi'nin *Cübbü'l-Mesâil* adlı eserinin genel muhtevası ve incelenmesi

Zileli Muharrem Efendi *Cübbü'l-mesâil* adlı eserinin yazılış amacını şu şekilde açıklamaktadır: "Âvam katında terk edilmiş hükümleri bâkileştirmek ve amel olunmayan meseleleri ihya etmek için İmam-ı Azam kavli üzerine yazılmış kitapların hükümlerini kâdir olduğum kadar yazdım."⁶³ Ayrıca bu kitabı şan, zekâ ve derin anlayış gördüğü kızına (Safâ Hâtun) ithaf ettiğininide bildirmektedir.

Zileli Muharrem Efendi, *Cübbü'l-mesâil*'de ve genel olarak eserlerinde halkın terk ettiği, unuttuğu veya bilmediğinden ihmal ettiği hükümleri incelemiş; bunlardan sakındırmış ve öğretmeye çalışmıştır. Eserlerini telif etmesindeki asıl amacın halkını bilinçlendirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Muharrem Efendi, *Cübbü'l-mesâil* adlı kitabını 82 yaşında yazdığını, vefatından sonra sadaka-i cariyeye olarak ve rahmet vesilesi olarak değerlendirilmesini dilemektedir.⁶⁴ Muharrem Efendi ayrıca *Cübbü'l-mesâil* adlı kitabında ve diğer kitaplarında Fatih ile hayırla anılmak istediğini

---

⁶¹ <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594594>

⁶² Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 34.

⁶³ Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif, ez-Zilî, *Cübbü'l-mesâil* (Tokat/Zile: Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 117a.

⁶⁴ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 41.

belirtmektedir.⁶⁵ Bu şekilde olan isteğinden onun “bazı tartışmalara” konu olan “ölünün arkasından Kur’an okumayı” caiz gördüğü söylenebilir.

Zileli Muharrem Efendi *Cübbü'l-mesâil* adlı eserini beş bâb ve bir hatîme olarak yazdığını ifade etmektedir.⁶⁶ Bu bölümler şu şekildedir:

1. **Bâb:** Özür ile kazaya kalmış namazın kefâreti.
2. **Bâb:** Hevâ-i nefis ile ifsad olmuş savmın (orucun) kefâreti.
3. **Bâb:** Hınsı vâki olan (bozulmuş olan) yeminin ve nezrin (adak) kefâreti.
4. **Bâb:** Hata’en katli nefis (adam öldürme) kefâreti.
5. **Bâb:** Zihâr ibareti ile haram olanın kefâreti.
6. **Hatîme:** Es’ile ve ecvibe-i garibe (ilginç sorular, fetva ve bunlara verilen cevaplar).

Kitabın ana konusu bölümlerinden de anlaşıldığı üzere kefâretlerdir. Hatîme bölümünde ise birçok farklı konuda fetva ve görüşleri yer almaktadır.

Muharrem Efendi genel olarak kitapta fetvâ üslûbu üzerinden bir anlatım tarzı benimsemiştir. *Cübbü'l-mesâil* ve inceleyeceğimiz diğer kitaplarında bahsettiği fikhî meselelerin akılda kalması, kolay ezberlenmesi hususunda şahsına münhasır bir format kullanmaktadır. Mesela *Cübbü'l-mesâil*'de beş umûr-u mühimmenin üçünün ameli vâcip terki menhî (üçünü yapmak vâcip, terketmek yasaklanmış), ikisinin ameli menhî terki vâcip (ikisini yapmak yasaklanmış, terketmesi vâcip) diyerek gayet akılda kalıcı bir üslûp kullanmaktadır. Yer yer hükümlerin akılda kalması için şifreleme yöntemine de gitmektedir. Örnek verecek olursak; Savm'ın kefâreti, Zihâr kefâreti gibi üçten birisidir demiş ve müretteb harflerle ifade ederek itk-u rakabeyi (köle azâdı) ع harfiyle, 60 gün savmı (oruç) ص harfiyle, 60 miskini doyurmayı م harfiyle ifade etmiştir.

Muharrem Efendi birinci Bâb'a; namazın kefâreti ile ilgili hususlara değinerek başlamaktadır.

Bir kişi maraz-ı mevtinde (ölüm döşeğinde/hastalığında); önce hukûku'l ibâdı (kul hakkını) daha sonra da hukûkullahı (Allah'ın hakkını) ödemelidir. Muharrem Efendi, Hukûku'l ibâdın şu sırayla verilmesi gerektiğini söylemektedir: Kişinin fakirlere vereceği zekât, sadaka-i fitr, kefâretler ve Kurban Bayramı gününde kesmediği kurban için onun kıymeti. Hukûkullahta ise şu sıranın takip edilmesi gerektiğini ifade etmiştir: Ne kadar namaz kazaya kalmışsa onun kefâreti, ifsad edilen orucun kefâreti, hıns olunan yeminin kefâreti ve hataen olan katlin kefaretidir. Maraz-ı mevtinde olan kişinin de bu sıraya riayet ederek vasiyet etmesi gerektiğini ifade eder. Muharrem Efendi, ölecek olan kişi eğer bu niyeti taşımayıp ihmal ederse,

---

⁶⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 116-b; Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 01261-007), 166a.

⁶⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 117a.

terekesinden bu borçları ödense bile edâya geçmeyeceğini söyleyerek niyetin önemini vurgulamaktadır.⁶⁷

Muharrem Efendi, İslam'ın beş şartını bir asıl ve dört fürû olarak tanımlamıştır. Bunları önemine göre şu şekilde sıralamıştır: Asıl olan gayba iman etmektir, Fürû olan dört rükün ise sırasıyla namaz, zekât, oruç ve hacdır. Bu dört rükünden en efdal olanın ise namaz olduğunu belirtmektedir. Buna delil olarak Bakara sûresinin ilk ayetlerini vermektedir.⁶⁸

Muharrem Efendi, ezanı işitip namazı kasten terk eden kişi için; namazın farzîyetini inkâr ile terk ettiğinde bütün mezheplerin ittifakıyla kâfir olacağını, eğer bu itikad üzere üç gün sabit kalırsa mürted olacağını bundan dolayı da katlinin vâcip olduğunu söylemektedir.⁶⁹

Eğer namazın farzîyetini ikrar ve itikad edip tehâvüen terk ederse, İmam-ı Azam ve ashabına göre önce mescitte namaza davet edilmesi gerektiğini, gelmezse darb-ı şedid ile cezalandırılacağını söyler. Yine gelmezse hapsedileceğini ve bu hapiste kalma süresinin ise sîmâsında namaz eseri ortaya çıkana kadar olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak Üç Mezhep İmamı'nın namazı tehâvüen terk edenin katline hüküm verdiklerini de nakletmektedir. Lakin bu katlin, mürted olduğundan dolayı mı yoksa siyaseten mi olduğu konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmektedir.

İhtilafları beyân etmeden önce tehâvün kelimesinin manasını ifade edecek olursak, tehâvün; önemsememek, basite almak, ihmal etmek, küçümsemek gibi anlamlara gelmektedir.

Muharrem Efendi, İmam Malik'in ashabından olan İbn-i Habib'in (ö. 238/853); bu konuda kişinin mürted olduğu için öldürülür dediğini nakletmektedir. Bu ihtilaf, şu sebeplerden dolayı önem arz etmektedir: Mürted olduğu kabul edildiği için öldürülen bir kişinin, mirası varsa beytül-mal'e intikal eder. Üzerine cenaze namazı kılınmaz ve Müslüman mezarlığına gömülmez. Siyaseten öldürülen kişinin ise malı veresesine intikal eder, cenaze namazı kılınır ve Müslüman kabristanına gömülür.

Muharrem Efendi, İmam Malik'in, adam öldüren kişinin siyaseten öldürüldüğü gibi mürtedin de siyaseten öldürülmesi gerektiği görüşünde olduğunu⁷⁰; İmam Şâfiî ve ashâbının namazı terk eden kişinin de siyaseten öldürülür görüşünde olduklarını,⁷¹ İmam Ahmed'in ise namazın vucûbunu inkâr etmeyip tehâvüen terketse bile siyaseten öldürülmesi gerektiği görüşünü

⁶⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 117b.

⁶⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 118a.

⁶⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 118b.

⁷⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), *Şerh Şahîh al-Buhârî*, thk. Ebü Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Dâr al-Rüşd, 1423/2003), 8/577; Ebü Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî (ö. 422/1031), *Uyûn al-Masâ'il*, thk. Ali Muhammed İbrahim (Beyrut: Dâr'ul İbn Hazm, 1423/2003), 161 (No. 261).

⁷¹ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*, thk. ilmî heyet (Kahire: Matbaatü't-Ta'avun / Matbaatü'z-Zaman el-Ahvî, 1344-1347/1925-1928) 3/14-15.

benimsediklerini belirtmektedir.⁷² Muharrem Efendi bunları anlattıktan sonra namazın terki hususunda : “Akıl başta olduğu müddetçe namazın terkine asla ruhsat yoktur” demekte ve sebep ne olursa olsun terk etmeye asla ruhsatın olmadığını belirtmektedir. Hatta bu hususta verilmiş çok farklı bir fetvayı Ebu Hafs Buhari’den (ö. 216/831) şöyle nakletmiştir: “Kişinin avradı bî namaz olsa, ona namaz kıldırılmaya ihtimam eyleye, eğer kılmazsa mehrini vere, mehrini verecek parası yoksa bile onu boşasın. Kıyamette Hazreti Hakk ile mehîr borcuyla buluşmak âsandır; dünyada bî namaz avradın döşeginde girme ukûbetinden.” Muharrem Efendi, namazı tehir eden için bile azap ve ikab olacağını söylemektedir.⁷³

Muharrem Efendi, kefâretler hususunda; her zehrin bir panzehrînin olduğu gibi her günahında bir kefâretinin olduğunu söyledikten sonra Ehli Sünnette büyük günah işleyenin (Mürtekib-i Kebire) kefâretinin tövbe ve istiğfar olduğunu belirtmektedir.

Muharrem Efendi kaçırılan (fevt olan) namazın kefâretinin, hayattayken kaza ile öldükten sonra ise fidye ile olduğunu söylemektedir. Iskat-ı Savm nass ile sabit olduğundan bu konuda âlimler arasında ittîfak vardır. Ancak Iskat-ı Salat hususunda ihtilaf vardır. Muharrem Efendi’nin fidyeden bahsetmesi onun Iskat-ı Salat’ı benimsediğini göstermektedir.⁷⁴ Muharrem Efendi, bir vakit namazın fidyesi için sâ’-i nebinin buçuk kîlesi olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Muharrem Efendi devri de⁷⁶ kabul etmekte; zengin, baliğ olmayan ve mecnunların devre oturtulmasının ise caiz olmadığını belirtmektedir. Ayrıca fidyesi verilecek olan kişinin tahmini ya da tahkiki olarak yaşının, zaman-ı teklifinin (mükelleflik süresi) bilinmesini şart koşmakta ve bu hususta devrindeki mahalle imamlarının (İmam-u-l Hay) bunları bilmeden ıskat yapmalarını eleştirmekte ve batıl görmektedir.⁷⁷

Zileli Muharrem Efendi ikinci Bâbda orucun kefâretinden bahsetmektedir. Bu bâbda birtakım haller zikrederek, bazı usûl kaidelerine ve onlardan yaptığı çıkarımlara değinmektedir. Şek ile yakîn zail olmaz, mükreh masiyetten mesul olmaz gibi kaideleri ve mükreh masiyetten mesul

---

⁷² Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ’ (ö. 458/1066), *et-Ta’lîkâtü’l-kübrâ fî’l-mesâ’il-i-hilâfiyye beyne’l-e’imme*, thk. Muḥammed b. Fehd b. ‘Abdil’Azîz el-Fureyh (Dımaşk: Dârü’n-Nevâdir, 1435/2014), 4/139-140.

⁷³ *ez-Zîlî, Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 119b.

⁷⁴ *ez-Zîlî, Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 120a.

⁷⁵ 2.172gr=1 sâ’ ise bu rakam 1086 grama tekabül etmektedir.

⁷⁶ Devr veya devri tanımlamadan önce ıskatı tanımlarsak; ölmüş bir kişinin arkasından yakınlarının ölen kişinin mükellefiyet borçlarını düşürmek için tutamadığı oruç (ittîfak) veya kılamadığı namazının (ihtilaf) karşılığı olarak fidye vermeleri sûretiyle ölen kişinin borcunu zimmetinden düşürmeyi amaçlayan uygulamaya ıskat denilmektedir. Devr ise şer’î hileye başvurarak yapılan ıskatı ifade etmektedir. Yani, ölen kişinin yakınları tarafından, kişinin tutamadığı oruç miktarı hesaplanarak, tutamadığı her oruç için yoksullara fidye verilmesi; akabinde ise fakirlerin, verilen bu fidyeyi, sanki kendilerinden böyle düşünceleri varmış gibi ‘varislere hibe ettim’ demelerini dolayısıyla da bu yolla borçların, kişinin zimmetinden düşürülmesini ifade etmektedir.

⁷⁷ *ez-Zîlî, Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 122a.

olmaz ama savmın ifsadının ukûbetini mükreh de çeker gibi çıkarımlarını örnek olarak verebiliriz.⁷⁸

Muharrem Efendi, İmam-ı Azam'a göre ramazanda birkaç defa orucunu ifsad eden kişinin hepsinin yerine bir kefâretin yeterli olacağını söylemekte fakat bazı müçtehidlerin ise "cimâ ile ifsad müteaddid olduğunda kefâret dahi müteaddid olur" dediklerini nakletmektedir.⁷⁹ Muharrem Efendi, mükellef olan bir mü'minin dokuz özür dışında ramazan orucunu tutması gerektiğini söylemektedir. Bunlar;

1. Hastalık
2. Misafir (seferî olan)
3. Yüklü avrad (hamile kadın)
4. Emziren kadın
5. Tâkat getiremeyen yaşlı
6. Hayızlı kadın
7. Nifaslı kadın
8. Cünûn (deliren)
9. Susuzluğa dayanamayacak derece yüreği yanan kişi (dehidrasyon)

Muharrem Efendi savm kefâretinin sadece ramazan orucuna mahsus olduğunu; kaza, nezir veya nâfile oruçta kefâret gerekmediğini ifade etmektedir. Kefâret sahibinin fakrının ve gınasının ise edâ vaktinde itibara alınacağını söylemektedir. Yani kefâret vâcip olduğunda zengin olsa itk-u rakabe (köle azâdı) lazım olur demektedir.⁸⁰

Zileli Muharrem Efendi üçüncü Bâbda yemin kefâretini konu almaktadır. Yemin kefâretini de müretteb harflerle ifade ederek ع (itk-u rakabe), ص (üç gün peşpeşe oruç tutmak), م (on miskine yemek vermek) ve ك (on uryana libas giydirmek) ile remz etmiştir. Hânis (yemini bozulan) üç gün oruç haricinde olan tüm kefâretlerde muhayyerdur ancak bunlara gücü yetmezse üç gün peşpeşe oruç tutar.

Muharrem Efendi, yeminde hıns gerçekleşmeden verilen kefâret caiz değildir ancak verilmesi halinde hıns vakî olduğunda kefaretin tekrarı gerekir, demektedir. Yine, Yemîn-i Gamûs ve Yemîn-i Mün'akide'nin; Vallahi, Verrahman, Verrahim ve İzzetillah ve Celalihi ve Kibriyaihi şeklinde altı lafızla olacağını belirtmektedir.

⁷⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 122b.

⁷⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123a.

⁸⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 125b.

Muharrem Efendi, yeminin hikmetine dair Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın şeytanın yeminine inanmalarını anlatır. İlk yalan yere yemin edenin şeytan olduğundan bahsetmektedir. Her şeye yemin eden kişinin diyaneti yoktur, diyerek bundan sakındırmaktadır. Muharrem Efendi hânis olmaktan sakındırıp, yemine karşı ahdevefa gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁸¹

Muharrem Efendi, Örf'ün delaletine de yer verir. Onun bu yaklaşımını verdiği şu örneklerden anlayabiliriz: Bir kişi vallahi et yemeyeyim diye yemin etse, balık eti yese hânis olmaz; çünkü örfte et, dört ayaklı hayvanın etidir. Ya da bir kişi vallahi ekmek yemeyeceğim dese, buğday ya da arpa ekmeği yese hânis olur ancak darı ya da pirinç ekmeği yese hânis olmaz. Çünkü örfte ekmek, buğday ya da arpa ekmeğidir.⁸² Muharrem Efendi hânis olur demenin, kefâret gerekir demek olduğunu; zorla hânis olursa dahi kefâretin gerekeceğini ifade eder.

Muharrem Efendi, cemi ibadette nezir ibaresi câri olur demektedir. Nezreden kişi nezrine vefa göstermese yemin kefâreti gerekir demiş ve bunu da Hz. Peygamber'e nispet ettiği النذر هو اليمين nezr (yani adak) yemindir, rivayetine dayandırmıştır.⁸³ İmam Muhammed'e göre de nezrin yemin olduğunu söylemiştir.

Muharrem Efendi, adanılan nezrin cinsinde bir farz yoksa kaza ve kefâretin gerekmeyeceğini söylemektedir.⁸⁴ Örneğin; kişi, günde iki cüz Kur'an okuyacağım diyerek adak adayıp, hânis olsa; namaz dışında tilavet farz olmadığı için herhangi bir kaza veya kefâret gerekmez.

Hünsa ile ilgili olarak da şöyle bir fetva nakletmektedir: Bir kişi Vallahi erkeğe ya da dişiye söylemeyeyim dese, hünsaya söylese hânis olur. Çünkü hünsa, Allah katında ya erkek ya kadındır; halk nazarında müşkil olsa da.⁸⁵

Bir kişi yanlış (mâsiyeti) bir şey üzere yemin etse; o yemini yerine getirmez, kefâret verir. Vallahi eve girmeyeceğim dese, sonrasında mescide ya da evin sofasına girse hânis olmaz çünkü yeminin binası mütearref üzere mebnidir. Muharrem Efendi başka bir örnek vererek bir fıkıh kaidesini daha açıklamış olur: Vallahi şu kulu satmayayım veya kimseye bağışlamayım diye yemin etse nısfını satar ya da bağışlarsa hânis olmaz. Çünkü be'ye ve hibe de mütearef

---

⁸¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 127a.

⁸² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 127b.

⁸³ Muharrem Efendi'nin burada aktardığı rivayetin lafzına ait bir rivayete ulaşamadık ama bu rivayete en yakın olarak şu rivayete ulaştık: إِذَا النَّذْرُ بيمينٍ، كَفَّارَتُهَا كَفَّارَةُ اليمينِ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2001), 28/ 575 (No. 17340). Rivayetin virgülden sonraki kısmı olan "kefareti, yemin kefaretidir" kısmı كَفَّارَةُ النَّذْرِ كَفَّارَةُ اليمينِ şeklinde bir çok muteber kaynakta geçmekle beraber ilk kısmına bu eser dışında ulaşılamamıştır. Muharrem Efendi'nin aktardığı rivayet manen doğru olarak kabul edilebilir. Rivayeti bu şekilde aktarmasının sebebi ise rivayeti hadis kitaplarından değil de fıkıh kitaplarından aktarmasından kaynaklanıyor olabilir.

⁸⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 131a.

⁸⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 130a.

küllidir.⁸⁶ Yani satılan bir mal ya da hibe edilen bir malda asıl olan (örfen bilinen miktarı) onun hepsinin satılması ya da bağışlanmasıdır.

Zileli Muharrem Efendi dördüncü Bâbda hatâ ile adam öldürmenin kefâretinden ve bununla alakalı bazı önemli meselelerden bahsetmektedir. Adam öldürme kefâretini Kudûri ve Şerhi'ni kaynak göstererek⁸⁷ beş veche ayırmaktadır:

1. Amden katil: Kasten adam öldürme olan bu vechin ele alınması bir sonraki konu ile bağlantısından dolayı diğer vechilerden sonra açıklanacaktır.
2. Şibh-i amd: Büyük taşla, büyük ağaçla ya da büyük bir nesne ile kasıtlı vurup öldürmektir. Bunun kefâreti: Ulu günahdır, bundan dolayı tövbe istiğfar etmeli ve kefâret vermelidir. Katilin akilesi yani asabesi (baba tarafından akrabaları), her birinin hakkına düşen kadar maktulün deynini vermeleri gerekir. Muharrem Efendi şibh-i amd ile katlin diyet-i mugallazasınının 100 deve olduğunu belirtmektedir. Âkile hakkında⁸⁸ da bilgi vererek bazı nakillerde bulunmaktadır: “*Sihah*”da akile kâtilin asabesidir, *Hizane*'de ise âkile arab'a mahsustur denmektedir. Irakıyyunun, Âkilenin; ganisi, fakiri, karibi ve baidi diyet esnasında hazır bulunmalıdır dediğini nakleden Muharrem Efendi, İmam-ı Azam'a göre ise katil dahi âkileden birisi gibi hisse verir demektedir.
3. Hatâen katile de örnek olarak şunu vermektedir: Bir hayvanı nişan alıp öldürdüğünde onun hayvan değil de bir âdem çıkması gibi. Bunun da kefâreti gerekir. Âkilesi dahi diyet verir. Katile günah yoktur. İmam-ı Azam'a göre sabî veya mecnun hataen birisini öldürse kefâret yoktur ama diğer imamlara göre kefâretin gerekeceğini bildirmektedir.
4. Mecra-i hata ile katil: Bir kişi uyurken yuvarlanıp yatan gencin üzerine düşse oda onun altında kalıp ölse bunun mûcebi katilin kefâret vermesidir. Bu katil de diyet ve günah yoktur.

Bu şekilde ölümle sonuçlanan bir durumda diyetin gerekeceği kaynaklarda ifade edilmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971), *Hukûk-i İslamiyye Kâmusunda* “hata yerine geçen katl”i açıklarken onu şöyle tanımlamaktadır: “Gayri ihtiyari bir fiil ile meydana gelen ölüm hadisesidir. Uyumakta olan bir şahsın üzerine düştüğü bir kimseyi öldürmesi veya bir hamalın elindeki yükün kaza ile düşerek bir insanı öldürmesi bu

---

⁸⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 130a.

⁸⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 135a. Muharrem Efendi, 'Kudûri ve şerhini' kaynak göstermektedir. Burada nakil yaptığı kudûri şerhinin hangi şerh olduğundan bahsetmemektedir. Burada kastedilen şerh, Muharrem Efendi'nin bu eserinde ve diğer eserlerinde sıklıkla nakilde bulunduğu Zâhidî şerhi olabilir.

⁸⁸ Âkile: “Cürmî kasıt taşımayan eylemler neticesinde ortaya çıkan ölüm veya cismanî zarar hallerinde, haksız fiil fâili ile aralarında bulunan belli bir ilgi sebebiyle, mağdura veya vârislerine ödenmesi gereken tazminatı ödemekle yükümlü topluluk”tur. Kâşif Hamdi Okur, *İslâm Hukukunda Sosyal Sorumluluk -Âkile Örneği-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 116-117.

kabildendir”.⁸⁹ Bilmen, eserinde diyetin meşruiyetinin Kitap, Sünnet ve İcmâ ile sabit olduğunu vurgulamış ve aslında diyetin çoğunlukla hata şeklinde meydana gelen cinayetlerden dolayı gerektiğini ifade etmiştir. Hata ile bu fiili işleyen kişinin bir derece mazur olduğunu dolayısıyla maktulün ailesi tarafından bu hatanın affedilmesinin daha uygun olduğunu söylemiştir. Diyetin bağışlanmasının ayette⁹⁰ tasadduk olarak nitelendirilmesinden dolayı böyle bir tutumun İslam Hukuku ve ahlakına daha uygun olduğu için takdir edilmesi gereken bir davranış olduğunu vurgulamıştır.⁹¹ Aynı hususta İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* adlı eserinde mecra-i hata ile katilden bahsederken bunu şu örnek ile açıklamaktadır: “Mesela, uyuyan bir kimsenin dönerek başka bir adamın üzerine yuvarlanıp onu öldürmesi gibi” olan katildir. Bu kişinin, hata yapan kimse gibi mazur sayılacağını ifade ederek, bu tür fiillerin hükmünün, yani hata veya hata hükmünde olan fiillerin kefarete gerektireceğini (kısas gerekmeyeceğini) ve diyetinin ise âkile (failin erkek akrabaları) tarafından ödenmesi gerektiğini söylemektedir. İbn Âbidîn, burada bir günahın söz konusu olduğunu; ancak bunun kasten adam öldüren kimsenin günahı gibi bir günah olmayacağını da dile getirmektedir.⁹²

Muharrem Efendi, bir kişinin bu dört vecihten birisiyle, mûrisini (yakınını, mirası bırakan kişiyi) öldürmesi durumunda ise, vârisin (öldüren kişi, katil) mirastan mahrum olacağını söylemektedir. Muharrem Efendi, buna hirmân (mahrumiyet) kaidesi denildiğini ve katil için ya kısas ya da kefarete lazım geleceğini belirtir ancak beşinci vecih olan bir sebep üzere katil ile öldürse mirastan mahrum olmaz demektedir.⁹³

5. Bir Sebep Üzere Katil: Bir adam su kuyusu kazsa içine de bir adam düşse ve ölse bu katilin mücebi, katilin âkile üyelerine yani akrabalarına diyet vermek gerekir. Bu katilde sebep olana günah ve kefarete yoktur ve mirastan mahrum da olmaz.

Muharrem Efendi birinci vecih olan amden katil de kısas lazım olur der ve ölenin yerine öldüreni kısas etmek vâcipdir (farzdır) der. Kısas hususundaki örnekleri şu şekilde özetleyebiliriz: Hürê hür kısas edilir. Sabî ve Mecnun için akıl, baliğ, mükellef kısas edilir. Engelli olan biri için sağlıklı biri kısas olur. Deli (aklı noksan) bir kadın için akıl bir adam kısas olunur. (Kısasta erkek ve kadın eşittir ancak diyetinde kadının diyeti erkeğin diyetinin yarısıdır.) Zimmî kâfir için Müslüman kısas edilir ya da Müslüman diyeti ödenir. Hanefi mezhebinde zimmî ve Müslüman nefiste ve diyetinde birdir. Muharrem Efendi burada mezhebi savab şeklinde

---

⁸⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (Ankara: Gündüz Gazetesi Yayınları, 1996), 3/127.

⁹⁰ en-Nisâ 4/92.

⁹¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 3/136.

⁹² İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Hâşiyetü İbn Âbidîn alâ Reddi'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr: Şerhu Tenviri'l-Ebsâr* (Beyrut: Dârü'l Fikr, 1386/1966), 6/531.

⁹³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 137a.

mezhebi olan Hanefi mezhebinin tercihe şayan olduğunu söylemektedir. İmam Mâlik'e göre nisf, İmam Şâfiî'ye göre ise sülüs gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁴

Muharrem Efendi, hatâen katlin kefâretini ع (ıtku rakabe) ve ص (savm) harfiyle kısaltmış/remz etmiştir. Adam öldürme kefâretinde ilk olarak vâcip olan ıtk-u rakabedir yani mü'min bir kulu âzad etmektir, der. Buradaki katil de kâfir kul (köle), kefârete geçmez, kâfir kul mü'min kulun nefesine bedel olmaz demektir.

Muharrem Efendi, İmam-ı Azam ve İmam Ahmed'e göre mü'min ile zımmî diyetle birdir dedikten sonra görüşlerden bahsedip bu konuya dair delilleri beyân etmektedir. İmam-ı Azam'ın bu konudaki delilinin Nisa Sûresi'nin 92. Ayeti olduğunu söylemekle birinci delilini ifade etmektedir.

İkinci delili ise Ebû Dâvûd'dan rivayet edilen "anlaşma devam ettiği müddetçe, aranızda herkesin diyeti 1000 dinardır" hadisidir. Bu konudaki üçüncü delili, dört halifenin hilâfetlerinde zımmîyi, müste'meni ve müslimi diyetle beraber hükmetmeleridir, demektir.⁹⁵

Zileli Muharrem Efendi, beşinci Bâbda Zihâr konusunu ele almaktadır. Zihâr kefâretinide ع , ص , م şeklinde remzetmektedir. İlk olarak vâcip olan ıtk-u rakabedir (ع) yani köle azâdıdır. Köle azâdında azâd olacak kölenin; mü'min-kâfir, küçük-büyük veya erkek-kadın şeklinde olması caizdir. Azâd olacak kölenin ayıbı ya da bir engeli bulunmamalıdır. Mesela, gözü görmemek gibi kusurlar barındırmamalıdır.

Köle azâdına gücü yetmeyen kişinin peş peşe iki ay oruç tutması (ص) gerekir. (Tuttuğu orucun birini ya da birkaçını yese tekrardan başlar.) Kişi oruç tutamayacak kadar yaşlı olursa 60 miskin (م) fakire 520 dirhem buğday infak etmelidir. Muharrem Efendi, abd (köle) nikâhlısına zihâr etse ona savm (oruç) dışında kefâret gerekmeyeceğini ifade ederek, kula vâcip olanın ancak oruç kefâreti olduğunu ve "Ma vecebeden (yapılması emredilen hususlardan) gayrısının kefârete geçmeyeceğini" dile getirmektedir.⁹⁶

Muharrem Efendi, kefâretlerde cebren edânın olmadığını ancak zihâr kefâretinde cebren edânın caiz olduğunu söylemektedir. Çünkü diğer kefâretlerde terkinin ukubeti, mükeffire (kefâret tutan kişiye) mahsustur ama zihâr kefâretinde kadın da ukubattan etkilenmektedir, demektir. Ancak namazın, orucun, yemînin ve katlin kefâret edâsı mükeffire (kefâret sahibine) tefviz edilmiştir; kendi hüsn-i ihtiyarıyla edâ etmezse hesabı ve azabı o kişinin üzerindedir.

Muharrem Efendi beşinci Bâb'ın sonunda kefâretlerin edâ edilmesinde öncelik sırasını anlatmak için şöyle bir örnek verir:

⁹⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 137b.

⁹⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 139a.

⁹⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 141b.

Bir kişi zekâtımı, haccımı malımın sülüsünden (1/3) edâ edesiniz diye vasiyet eylese, 1/3 malından önce haccını edâ ederler diyen selef ulemâsı olduğu gibi önce zekâtı edâ ederler diyen selef ulemâsının da olduğunu söylemektedir. Bir grup da vasiyet edenin söylediği sıraya göre hareket edileceğini savunur. Vasiyet eden kişinin, adam öldürme kefâretini ve yemin kefâretini vasiyet etmesi halinde ise önce söylediği için ilk olarak adam öldürme kefâretinin edâ edilmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Oruç ile katil kefareti vasiyet etse, öncelik katil kefaretinindir.⁹⁷

Zileli Muharrem Efendi altıncı Bâb olan (Hatîme) bölümüne ise ilim meclisinde oturmanın faziletlerini beyân etmek ile başlamaktadır. İlim meclislerinde oturan kişilerin vakitlerini mâlâyânî ile zayi etmemelerini, eğer zayi ederlerse şeytana karşı gülünç duruma düşeceklerini ifade eder. Sebebini ise “Allah’ın adının anılmadığı her meclis şeytanın eğlencesinin olduğu meclistir”⁹⁸ diyerek açıklamakta ve bu durumda olmaktan sakındırmaktadır.

Muharrem Efendi, daha sonra ilim talebi hususunda, her daim talipli olmayı öğütlemekte ve Hz. Peygamber’in ilahî vahiyle her şeyi bildiği halde Allah’ın ona “Yarabbi ilmimi artır de”⁹⁹ şeklinde emrettiğini belirterek ilmin ve ilim talebinin sonunun olmadığını ifade etmektedir.

Muharrem Efendi, daha sonra Hz. Musa ile Hızır arasındaki diyaloglardan bahsetmektedir. Buna göre Hızır: Bir kuşun nefes almasını sağlayan organının (nemçe, burun) deryaya nispeti neyse benim ilmim Cebrail’in katında o kadardır. Senin ilminde bana nazaran o nemçe kadardır, demektedir. Muharrem Efendi, bununla âdeta ilim sahibi olmanın makam ve mevkiyle ölçülemeyeceğini (peygamber musa, veli hızır), birisinde bir ilim varsa kibirlenmeden o ilmin alınmasını öğütlemiştir.

Muharrem Efendi bu kısma ile şöyle bir çıkarım yapmaktadır: Bütün mahlûkatın ilmi, Allah’ın ilmi yanında hiçbir şeydir. Enbiyânın ilmi, Cebrail’in yanında hiçbir şeydir. Müçtehidlerin ilmi enbiyaya nispeten, katre miktarındadır. Zamâne ulemâsının ilimleri ise müçtehidlere nazaran bir katre dir. Ümmilerin (âvamların) ilmi de zamâne ulemâsının ilmine nispetle bir katre dir. Muharrem Efendi ilim meclisleri, ilim talebinin önemi ve ilmin derecelendirilmesi gibi hususlardan bahsettikten sonra; “La Edri” (bilmiyorum) demenin öneminden bahseder ve bu hususta İbn-i Mes’ud’un: “Her sorana fetva veren bilin ki sefihtir” dediğini naklederek ilim bahsini sonlandırmaktadır.¹⁰⁰

Zileli Muharrem Efendi daha sonra kitabında sorulan ve sorulabilecek (döneminde pratik ihtiyaç duyulan) meseleleri klasik bir ilmihal kitabındaki konu sırasına göre diyebileceğimiz bir şekilde (vudu bahsinden, feraiz bahsine kadar) fetva örnekleriyle açıklamaya çalışmıştır. İfade ettiğimiz gibi bunları çok öz ve pratikte ihtiyaç duyulacak kadarını açıklamış, detaya çok

⁹⁷ ez-Zîlî, *Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 143b; ez-Zîlî, 144a.

⁹⁸ ez-Zîlî, *Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 144a.

⁹⁹ Tâhâ 20/114.

¹⁰⁰ ez-Zîlî, *Cübbü’l-mesâ’il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 145b.

girmemiştir. Konuların öncelikle hikmetlerini ve fikhî hükümlerini açıklamıştır. Uslûp açısından genellikle çok etkileyici bir yol olan soru-cevap metodunu seçmiştir. Burada Muharrem Efendi'nin kitabının son bölümü olan hatime bölümündeki fikhî görüş ve fetvalarından üç tanesini aktarmak ve onları incelemekle iktifa edeceğiz. Bu fetvaları aktarmamızın sebebi; döneminde sorulan meselelerin mahiyetini anlayabilmek ve onun fikhî görüşlerini tespit ettiğimiz bu çalışmayı zenginleştirmektir.

Muharrem Efendi, *Nevazil* kitabından bir fetva nakletmektedir. O fetva şu şekildedir; “Bir sünnetçi, sünnet ederken sünnet edilen çocuğun aletini tamamen kesse ve çocuk da bundan dolayı ölse nısf diyet gerekir, ölmeseydi tam diyet gerekirdi.”¹⁰¹ Cinsel uzvun tamamen veya sadece haşefenin (sünnet mahali) yok edilmesiyle ilgili olarak tam diyetin gerekeceğinde âlimler arasında ittifak vardır. Hatta bu hususta ilk iki neslin de genel kanaati bulunmaktadır. “Müessir fiiler” hakkında çalışma yapan Şamil Dağcı, bu hususu şu şekilde dile getirmektedir: “Erkeğin bu organına da tam diyet gerekeceğini ifade eden hadisler mevcuttur. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye de isnad edilen bu kanaat, Mekhûl (ö. 112/730), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Tâvus (ö. 106/725), Atâ (ö. 114/732) gibi tâbiîn âlimleri tarafından da benimsenmiştir. Bu konuda mezhep imamları da ittifak halindedirler. Aynı şekilde haşefenin yok edilmesine de tam diyet gerekmektedir.”¹⁰² İslam Hukuku terimi olarak erş; yaralanan ya da yok edilen organın, fonksiyonunun kaybolmasına sebebiyet verilmesi halinde alınan diyet demektir. Bu hususta ulemânın genel görüşü şu şekildedir; vücutta tek olan bir uzvun yok olmasına sebep olan müsebbip, tam diyetle mükellef olur ancak vücutta iki tane olan organın, birisinin yokluğuna sebep olursa o zaman ise yarım diyet verilmesi gerekmektedir. Bu ifade söylenildiği gibi geneli ifade etmektedir. Bunun yanı sıra 1/4 (göz kapakları ve kaşlar gibi) oranında diyet gereken, 1/10 (el ve ayak parmakları gibi) oranında diyet gereken organların da farklı diyet şekilleri bulunmaktadır.¹⁰³ Bu fetvada cinsel uzvun tamamen kesilmesinden bahsedilmektedir. Burada yukarıda nakledilen tutumlardan ötürü tam diyetin gerekli görülmesi gerekir. Ancak bu fetvada kişinin yaşama ve ölme faktörleri dikkate alınmış; öldüğünde yarım diyet, hayatta kalması halinde ise (çekeceği sıkıntı ve durumlardan ötürü) tam diyet gerekeceği belirtilmiştir. Fetvanın hayatta olan kişilerin maslahatını önceleyerek verildiği düşünülebilir. İlgili fetvada sünnetçinin velinin izniyle çocuğa müdahalesi söz konusu olup bu fetva İmam Muhammed'den nakledilmekte ve nevazil literatüründe yer almaktadır. Ancak zâhirürrivâyenin yaklaşımına göre müdahale velinin onayı ile yapıldığı için tazminat gerekmemesi icap eder.¹⁰⁴ Muharrem Efendi'nin burada nevazil literatüründeki görüşüne yer verdiği anlaşılmaktadır.

---

¹⁰¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 76a.

¹⁰² Şamil Dağcı, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 199.

¹⁰³ Dağcı, *Müessir Fiiller*, 177.

¹⁰⁴ Şeyh Nizâmeddin el-Burhanpûrî vd. (ed.), *el-Fetâve'l-Hindiyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1310), 6/34.

Muharrem Efendi günümüzde de çok sorulan enflasyon oranındaki farkın faiz olup olmadığı hususunda şöyle bir fetvaya yer vermektedir: Şâhî¹⁰⁵ rayiç iken bir kişi birisine borç verse sonra alınan şâhi geçmez olsa, borcu olan kişi borçlu olduğu kişiye ne verir? İmam-ı Azam'a göre ne aldıysa onu verip borcundan kurtulur. Zira ödünç âriyedir. Müste'îrin hâceti bittiğinde sahibine âriyenin aynısını vermesi gerekir. Ama Ebû Yûsuf'a göre ise raic iken kıymeti ne ise onu verir. Hz. Ömer de öyle hüküm vermiştir. Ama İmam Muhammed kesat (tedavül den kalktığı) olduğu vakitteki kıymetini verir demiştir. Bu örnek günümüzde sorulan-tartışılan enflasyon oranındaki farkın caiz olup olmadığı konusunda ele alınırsa; Hz. Ömer ve Ebû Yûsuf buna cevaz verirken, İmam-ı Azam ve İmam Muhammed cevaz vermemektedir.¹⁰⁶

Muharrem Efendi'nin yer vermiş olduğu fetvalardan son olarak aktaracağımız fetvâ ise şu fetvasıdır: Üzerinde töhmet olan kişiyi işkence ile suçunu ikrar etsin diye dövme caiz midir? Muharrem Efendi, Sadrüşşehîd'in (ö. 536/1141) işkenceyle ortaya çıkan ikrahı meşru görmediğini nakleder. Hasan bin Ziyad'ın el kesilmedikçe kemik zahir olmaz, demesini eleştirerek bunun usûlümüze (hanefi mezhebi) muhalif olduğunu söyler. Bu söz, suçlu dövülmedikçe çalınan mal ortaya çıkmaz, bağlamında söylenmiştir. Çünkü Hanefi mezhebinde suç olduğu iddia edilen kişiye herhangi bir had veya ceza uygulayabilmek için şahitlerle iddianın sabit olması ya da meşru bir ikrar ile sabit olması gerekmektedir.¹⁰⁷

Zileli Muharrem Efendi, hatime kısmından sonra kitabını; Kayser-i Rum tarafından Hz. Muaviye'ye gönderilen, 62 soru ve 113 cevabı içinde barındıran ve İslam Halifesi'ni zor duruma düşürmeyi amaçlayan bir mektupla bitirmektedir. İlgili mektuptaki sorulara İbn Abbas tarafından verilen cevapları da nakletmiştir. Bu mektubu Ebu Abdullah ed-Dineverî'nin (ö. 276/1889) naklettiğini belirtmektedir. Kitabın sonunda müstensih tarafından şöyle yazmaktadır; "18 Cemaziyel Evvel Pazartesi sabahı 1061 yılında Muhammed b. Mustafa Dede el-Kayyum'un eliyle yazılmıştır."¹⁰⁸

---

¹⁰⁵ Şâhî ağır gümüş bir paradır. Hemen hemen 10 akçeye denktir. Bu parayı Safeviler, Babürlülere ve Osmanlılar da kullanmıştır. Mihai Maxim, "Pâdişâhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

¹⁰⁶ Ödünç ya da borç verilen bir malın, verildiği tarihten sonra enflasyona uğrayarak değeri düştüğünde borç veren kişi zarara uğrayacağından, günümüzde enflasyon oranındaki farkın malın tazmini olacağı ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in "İslamda zarar vermekte, zarara zararlar karşılık vermekte yoktur" (İbn-i Mâcê, *Sünen*, 3, 436 (no. 2341) hadisi buna benzer farklı hadislerle de ele alındığında, İslam'da zarara uğratmak da zarara uğrayana zarar vermek de yoktur şeklinde anlaşılabilir. Dolayısıyla enflasyon oranında fark, zararı tazmin olacağından caiz olmalıdır. Bu konuda mezheplerin görüşleriyle konuyu değerlendiren çalışmalar vardır. Daha geniş bilgi için bk. Muhammed Vareli, "İslâm Hukuku Akit Teorisi Bağlamında Enflasyon Farkının Ödenmesine Dair Görüşler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 41 (30 Haziran 2023), 217-241.

¹⁰⁷ Türk ceza hukukunda İkrâh ile suçun ispatı tek başına kabul görmemektedir. Ancak başka delillerle desteklenen ikrar delil olarak kabul edilmektedir. Ancak İslam Hukukuna göre İkrâh, başlı başına delil kabul edilmektedir. *Mecelle*'nin 79. Maddesinde "kişi, ikrarıyla muaheze olunur" denilmektedir.

¹⁰⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 92a.

2.2.2. Muharrem Efendi'nin eserinde yararlandığı kaynaklar

Muharrem Efendi *Cübbü'l-mesâil* adlı eserinde tespit edebildiğimiz kadarıyla 50 adet kaynağa atıf yapmaktadır. Bu kaynakları tespit ederken büyük ölçüde Cihat Zorlu'nun, "*Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi*" adlı çalışmasından ve Abdullah Kahraman'ın, "*Cübbü'l-mesâil ve Fıkıh Meseleleri*" adlı çalışmasından yararlanılmıştır.¹⁰⁹ Bu kaynaklar şu şekildedir:

1. *el-İcma'*.¹¹⁰ Bu kitap, İbn Hubeyre Avneddin Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Muhammed'in (ö. 560/1165) yazmış olduğu fıkıh kitabıdır. Eserin asıl adı *Kitabü'l-icmâ' ve'l-ihtilâf* dır.
2. *Ravdatu'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l Fudala*.¹¹¹ Bu kitap, Ali el-Buhâri ez-Zendüstî (Zendevîstî) el-Hanefî'nin (ö. 400/1009) İslam ahlaki ile ilgili yazmış olduğu eseridir.
3. *Hulâsatü'l-Fetava*.¹¹² Bu eser İftihârüddîn Tahir b. Abdürreşid el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) "*Hulâsatü'l-Fetava*" adıyla meşhur olan fetvâ kitabıdır.
4. *Hızânetü'l-Müftîn*.¹¹³ Bu eser, Hüseyin b. Muhammed el-Hanefî'nin (ö. 740/1239) yazmış olduğu fıkıh eseridir.
5. *Hızânetü'l-Fıkh*.¹¹⁴ Ebu'l-Leys İmâm'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî'ye (ö. 373/983) aittir. Muharrem Efendi, müellifin kitaplarından çokça nakilde bulunmaktadır. Eserin konusu ise fıkıhtır.
6. *Muhtasar-ı Kudûrî*. Bu, Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî'nin (ö. 362/973) yazmış olduğu fıkıh eseridir. Binlerce fikhî meselenin kısa ve öz olarak ifade edildiği bu eser, Hanefî fikhinin temel kitaplarından biridir.
7. *Tuhfetu'l-Fukahâ*.¹¹⁵ Eserin yazarı Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî' dir (ö. 539/1144).

---

¹⁰⁹ Cihat Zorlu, *Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi 2010), 24-28; Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 26-31.

¹¹⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 118b, 136a.

¹¹¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 119a, 130b.

¹¹² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 122b.

¹¹³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 143b.

¹¹⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 80a.

¹¹⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123a.

8. *Câmiu'l-Fetava*.¹¹⁶ Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) yazmış olduğu fıkıh kitabı olmalıdır.¹¹⁷ *Câmiu'l-Fetava* yazmış olduğu en meşhur eseridir.

9. *Kenzü'd-Dekâik*. Ebu'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed Ebû'l Berek'at (ö. 710/1310) tarafından hanefi mezhebi üzerine yazılmış fıkıh kitabıdır.

10. *el-İzah*,¹¹⁸ Kenz Şerhi, Yahya Koçhisârî'nin el-îzah fî şerhi Kenzi'd-dekâik adlı eseridir. Ebü'l-Berek'at Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî'ni (ö. 710/1310) eseri üzerine yazdığı şerhtir.

11. *Nevâzil*.¹¹⁹ Eser, Ebu'l-Leys İmâm'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) aittir.

12. *el-Hidâye*.¹²⁰ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî'ye (ö. 573/1197) aittir. Mergînânî'nin yazmış olduğu bu eser, Hanefî fikhının temel başvuru kaynaklarından.

13. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*.¹²¹ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373) İbn-i Kesir'in İslam Tarihi alanında yazmış olduğu eseridir.

14. *ez-Zâhidi (el-mücteba Şerhu'l kudûri)*.¹²² Eserin yazarının asıl adı Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî'dir (ö. 658/1260). Meşhur kudûri şerhlerindedir. Muharrem Efendi, bu eserinde ve diğer eserlerinde kendisine çokça başvuru yapmaktadır.

15. *Cevâhirü'l-Fetava*.¹²³ Eserin yazarı Ebû'l-Fazl Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emirveyh Kirmânî'dir (ö. 543/1149). Fıkıh alanında yazılmış bir eserdir.

16. *Fusûlü'l-İmâdî*.¹²⁴ Eserin yazarı Abdurrahman b. Ebubekir'dir (ö. 651/1253). Meşhur "el-Hidâye" müellifi Mergînânî'nin torunudur. O da dedesi gibi Hanefî fukahâsındandır. Bu eserinin bir ismi de "Fusûlü'l-ihkâm li usûli'l-ahkâm" olan eser on bölümdür ve muâmelâta aittir.

¹¹⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123b.

¹¹⁷ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâ'il*, 26.

¹¹⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 125a.

¹¹⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 124b.

¹²⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 152b.

¹²¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 128b.

¹²² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 120b.

¹²³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 149a, b.

¹²⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 120b, 121a.

17. *en-Nuket ve'l-Uyun fi Tefsiri'l-Kur'an*. Eserin yazarı Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî'dir (ö. 450/1058). Kudûrinin talebelerindedir. El-Maverdî'nin yazmış olduğu bu eser tefsir alanında yazılmış bir eserdir.

18. *Uyunu't-Tefâsir*.¹²⁵ Şehâbeddin es-Sivâsî'nin (ö. 803/1400[?]) tefsir alanında yazmış olduğu eseridir. Müellifin, gençliğini Sivas'ta geçirdiğinden ötürü Sivâsî şeklinde anıldığı söylenmektedir.¹²⁶ Müellifimiz Muharrem Efendi'nin ailesi olan Sivâsîler ile ilgisi bulunmamaktadır.

19. *Tenbihu'l-Gâfilîn*. Eserin yazarı Ebu'l-Leys es-Semerkindî'dir. Fıkıh, Tasavvuf ve Ahlak konularını ihtiva etmektedir. Muharrem Efendi müellifin eserlerden daima nakilde bulunmaktadır.

20. *es-Sihâh*.¹²⁷ Arap kültürü ve dili üzerine yaptığı geniş araştırmalardan sonra Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 393/1003) yazmış olduğu bu eser en hacimli Arapça sözlüklerden biridir.

21. *Tefsiru'l-Kur'an*.¹²⁸ Bu eserde Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye (ö. 393/1003) aittir ve tefsir alanında yazılmıştır.

22. *el-İhtiyar*.¹²⁹ Eserin yazarı Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî 'dir (ö. 683/1284). Bu eser de Hanefî fıkhnın temel başvuru kaynaklarından.

23. *Tefsiru'l-Keşşaf*.¹³⁰ Eserin yazarı Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Kitap tefsir alanında kendisine çokça başvuru alan kaynaklardan.

24. *er-Risâle*.¹³¹ Eser, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'ye aittir. (ö. 204/820) İmam Şâfi'nin bu eseri fıkıh usûlünde ilk kaleme alınan usûl kitabıdır.

25. *Zübdetü'l-esrâr fi şerhi Muhtaşari'l-Menâr*.¹³² "Ebü'l-Berek'at en-Neseffî'nin usûl-i fıkha dair *Menârü'l-envâr* adlı eserinin Ebü'l-İz Tâhir b. Hasan el-Halebî'ye ait muhtasarının şerhidir ve Şâban 974'te (Şubat 1567) Sivas'ta kaleme alınmıştır."¹³³ Eser, Muharrem

¹²⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 130a, 138b.

¹²⁶ Murat Sülün, "Şehâbeddin Sivâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹²⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 136a.

¹²⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 139a.

¹²⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 141b.

¹³⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 142b, 143a.

¹³¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 145b.

¹³² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 143b, 148b, 159a.

¹³³ Aksoy, "Şemseddin Sivâsî".

Efendi'nin kardeşi olan Şemseddin Sivâsî'nin de fıkıhla ilgilenen bir ehli mutasavvıf olduğunu göstermektedir.

26. *Hulviyyat-ı Şâhi*.¹³⁴ Candaroğlu Beylerinden, İbn İsfendiyâr İsmail Bey'e (ö. 884/1479) ait olan bu eser fıkıh alanında yazılmış türkçe bir eserdir.

27. *Gunyetü't-Tâlibîn*. Eserin yazarı Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî'dir (ö. 561/1166). Abdulkadir Geylânî'nin İslam ahlâkı ve tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerindedir.

28. *Tebyinü'l-Hakâik Fi Şerhi Kenzi'd-Dekâik*.¹³⁵ Ebu Muhammed Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen Ebu Muhammed ez-Zeylaî'nin (ö. 743/1343) yazmış olduğu bu eser Hanefî mezhebine ait fıkıh kitabıdır.

29. *Hayâtü'l-Hayvan*.¹³⁶ Eserin yazarı Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfî ed-Demirî'dir (ö. 808/1405). Kitap, Türkçeye çevrilmiş¹³⁷ bir zooloji kitabıdır.

30. *Şerhu Şirâti'l-İslam*.¹³⁸ "Ebu'l-Mehâsin Rüknu'lislam Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim eş-Şargî el-Buhârî İmamzâde'nin (ö. 573/1177) Osmanlı âlimleri arasında çok rağbet gören ilmihal ve ahlâk kitabı olan Şir'ati'l-İslâm adlı eserin şerhidir. Bu şerh, Yahya Halîfe olarak bilinen Yahya b. Bahşi b. İbrahim el-Gonanî es-Sûfî'ye (ö. 840/1436) veya Seyyid Alizâde diyede anılan Yâ'kub b. Seyyid Ali er-Rûmî el-Bursevî'ye ait Mefâtîhu'l-cenân ve mesâbîhu'l-cenân şerhu Şir'ati'l- İslâm adlı eser olabilir."¹³⁹

31. *İcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Şur'ân*. Eserin yazarı, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyin el-Gaznevî en-Nîsâbü'rî'dir (ö. 553/1158'den sonra). Eser adında anlaşılacağı üzere lugavî özellikleriyle ön plana çıkmış bir tefsirdir.

32. *Fetavâ-yı Necmüddîn*.¹⁴⁰ Necmeddin Yusuf b. Ahmed el-Hassî'nin (ö. 634/1237) fetvâ kitabı ya da Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkandî'nin (ö. 537/1142) Feteva Necmüddîn eseride olabilir.

33. *Fetevâ-yı Ebu's-Suûd*.¹⁴¹ Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suûd Efendi'nin (ö.982/1574) fetvalarından oluşan fıkıh kitabıdır. Muharrem Efendi'nin muasırır.

¹³⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 149a, 157a.

¹³⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 152a.

¹³⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 73a.

¹³⁷ Kadir Meral, *Hayâtü'l-Hayevân Havas ve Esrârı* (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2018).

¹³⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 153a.

¹³⁹ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâ'il*, 30.

¹⁴⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 159b.

¹⁴¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 58b.

34. *el-Fetava'l-Bezzâziye*.¹⁴² Tanınmış Hanefî âlimlerinden olan Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) yazmış olduğu fıkıh eseridir. “Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye, niçin önemli meseleleri toplayan bir kitap telif etmediği sorulduğunda, “*el-Bezzâziye* varken böyle bir şey yapmaktan hayâ ederim” cevabını vermiştir.¹⁴³ Bezzâzî'nin bu kitabına Muharrem Efendi sıklıkla başvurmuştur.

35. *Umdetü'n-nisâ*.¹⁴⁴ Müellifimiz Muharrem Efendi'nin yazmış olduğu kadınlara ait, hayız, nifas ve aile hukukuna dair meselelerden oluşan fıkıh eseridir. Cübbü'l-mesâil adlı bu eserinde kendi kitabına atıf yapması Umdetü'n-nisâ'nın Cübbü'l-mesâilden önce yazıldığını göstermektedir. Muharrem Efendi Umdetü'n-nisâ kitabında değineceğimiz üzere kitabını 81 yaşında yazdığını söylemektedir. Buna göre Muharrem Efendi'nin Cübbü'l-mesâil'i 81 yaşından sonra yazdığı söylenebilir.

36. *Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'*. Celâleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yazmış olduğu fıkıh usûlü eseridir.

37. *el-Mes'ûdî, Muhtasar*.¹⁴⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956). *Mürûcü'z-zehab* adlı eseriyle tanınan müellif, tarih ve coğrafya âlimi, seyyah olarak tanınmaktadır.¹⁴⁶

38. *Mukaddime*¹⁴⁷, bu eserin Alâüddîn Tokadî'ye ait olduğu ve zât hakkında bilgi edinilemediği söylenmektedir.¹⁴⁸

39. *Kitâbü'l-Muhtelef beyne Ebî Hanîfe ve's-Şâfi'*.¹⁴⁹ Eser, Ebû Muhammed Abdullâh b. Hüseyin en-Nâsîhî en-Nisâbûrî'ye (ö. 447/1055) aittir. *Muhtelef*, diye kastedilenin bu kitap olduğu düşünülmektedir.

40. *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye*.¹⁵⁰ Eserin yazarı Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî 'dir (ö. 650/1252). Sâgânî 'nin bu eseri hadis alanında yazılmış bir eserdir. “Sahih hadislerden seçerek derlediği bazı hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği bu eseri kendisine şöhret kazandırmış, yazıldığı devirden itibaren büyük

¹⁴² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Veliyüddin Efendi, V1072), 82a.

¹⁴³ Ahmet Özel, “Bezzâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

¹⁴⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 151b.

¹⁴⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 150b.

¹⁴⁶ Casim Avcı, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004).

¹⁴⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 131a.

¹⁴⁸ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâ'il*, 29.

¹⁴⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 153a.

¹⁵⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Veliyüddin Efendi, V1072), 63a.

ilgi görmüş, başta Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.”¹⁵¹

41. Ahi Çelebi Hâşiyesi.¹⁵² Eserin yazarı Tokatlı Ahîzâde Yusuf Efendi, Ahi Çelebi'dir (ö. 905/1500). Ahi Çelebi'nin yazmış olduğu bu eserin konusu da Hanefi fihıdır. Eserin asıl adı '*Zahîretü'l –ukbâ fî şerhi Sadri's-şerî'ati'l-uzmâ'* dır.

42. Fetevâ-i Kâdîhân veya Hâniyye.¹⁵³ Eserin yazarı Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'dir (ö. 592/1196). Hanefi fihı temel alınarak verilen fetvâlardan oluşmaktadır ve eser mezhep içerisinde muteber kabul edilen temel fetva kitaplarındandır.

43. Vâkıât.¹⁵⁴ Eser bazı çalışmalarda Kazasker Kadri Efendi'nin (ö.1083/1672) yazmış olduğu Vâkıâtül Müftîn olarak nitelensede Muharrem Efendi'den sonra doğduğu için (1601) bu nispet hatalı olmaktadır. Eserin yazarını müellifimiz tam olarak bildirmediği için, eserin Ebu'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî et- Taberî'ye ait olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁵ Eserin konusu ise aynı şekilde fihıdır.

44. Uyunu'l-Mesâil ya da Fetevâ-yı 'Uyûn.¹⁵⁶ Eserin yazarı Ebu'l-Leys İmâm'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'dir (ö. 373/983). Muharrem Efendi, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin birçok eserinden faydalanmıştır. Muharrem Efendi'nin de Ebulleys künyesini kullanmasının sebebinin, Semerkandî'nin eserlerine çokça başvuru yapmasından ve ona olan hayranlığından ötürü kullanıyor olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü Semerkandî de fihı ve tasavvufu öncelemiş âlimlerdendir.

45. ed-Dürrü'n-Nazım fî Fedâili'l-Kur'ani'l-Azım.¹⁵⁷ Eserin tam adı "*ed-Dürrü'n-nazîm fî havâşşî'l-Kur'ânî'l-azîm ve'l-âyât ve'z-zikri'l-hakîm*"dir. Ebu Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali, Ebu Muhammed el-Yâfi'nin (ö.768/1367) Kur'an-ı Kerim okumanın faziletlerine dair yazmış olduğu bir eseridir.

46. Dav'ü's-Şerhu'l Ferâizi's-Sirâciyye.¹⁵⁸ Mahmud b. Ebu Bekr Ali el-Buhârî el Kelabâzî'nin (ö.700/1301) eseridir. Eser, Feraiz alanında yazılmıştır.

---

¹⁵¹ Mehmet Görmez, "Sâgânî, Radiyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

¹⁵² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 68b, 70a.

¹⁵³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 164a, ez-Zîlî, *Cübbü'l-Mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 76a.

¹⁵⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 78a.

¹⁵⁵ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâ'il*, 31.

¹⁵⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 70a.

¹⁵⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 87b.

¹⁵⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 82a.

47. *Şerhu'l-Meşârik*. İbn Melek'in (ö.821/1418) yazmış olduğu hadis kitabıdır. *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr*. Radiyyüddin es-Sâgânî'nin *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye* adlı eserinin şerhidir.

48. *Me'âlimu't-Tenzîl*.¹⁵⁹ Eserin yazarı Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'dir (ö. 516/1122). Begavi'nin yazmış olduğu en meşhur eseridir ve eserin konusu tefsirdir.

49. *Dürrü'l-Hukkâm fi Şerh Gurâri'l-Ahkâm*. Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) yazmış olduğu fıkıh eseridir. Kendine ait olan *Ğurerü'l-aĥkâm* adlı fıkıh kitabının şerhidir.

50. *Mi'râcü'd-Dirâye ilâ Şerhi'l-Hidâye*.¹⁶⁰ Eserin yazarı Kivâmüddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî'dir (ö.749/1348). Eser, aynı şekilde fıkıh alanında yazılmış bir eserdir.¹⁶¹

2.2.3. Kitabın değerlendirilmesi

Zileli Muharrem Efendi, bu kitabında yaşadığı toplumun anlayacağı bir üslûp kullanarak öğretmeyi ve sakındırmayı amaçlamıştır. Kitap genel olarak, kefâretleri ve genel ilmihal konularını ihtiva etmektedir. Muharrem Efendi, döneminde pratik olarak uygulanan ya da uygulanma ihtiyacı olunan meseleleri Hanefi mezhebini esas alarak, kimi zaman diğer mezhep görüşlerine de değinerek açıklamıştır. Halkın yararına olacak hükümleri öğütlemiş, zararlarına olacak hükümlerden de sakındırmaya çalışmıştır.

Muharrem Efendi, meselelerde başvurduğu delillerin genel itibariyle kaynaklarını söylemiş, kaynağını belirtmediği yerlerde delilin geçtiği kitabın ismini kaynak olarak zikretmiştir. Eserinde kullandığı hadislerin geneli sahih rivayetlere dayanmakla beraber kaynağına ulaşamayan bazı rivayetleri¹⁶² de kullandığı görülmektedir. Muharrem Efendi, Ebüssuûd¹⁶³ ve Timurtâşi (ö. 1006/1598)¹⁶⁴ gibi çağında yaşayan ulemanın da fetva ve görüşlerine eserinde yer vermekle beraber Hanefi ulemânın klasik eserlerinden çokça nakillerde bulunmaktadır.

¹⁵⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 88b.

¹⁶⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 120a.

¹⁶¹ Zorlu, *Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi*, 24-28; Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâ'il*, 26-31.

¹⁶² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 127a.

¹⁶³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 58b; Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-Mesâil*, 116. Muharem Efendi, ilgili yerde Ebu Suûd Efendi'den 10'dan fazla mesele (fetvâ) nakletmektedir. Örnek olarak şu fetvâ verilebilir: "Zeyd avradı Hind'i, üç talâkta boşadıkta, boşadığı Hind'in malumu iken Zeyd zinâdan mubâlâtı olmayıp, Hind'i helali gibi tasarruf ettikde Hind dahi nâçar olup ita'at eylese, Hind dahi zina etmiş olur mu? Cevap: Olur. Hind'e lazımdır ki ita'at etmeyüp, mehmâ-emken nefsinin men eyleye. Eğer kolaylıkla halâs olmazsa kaçup kâdîya hâlin i'lâm ede. Eğer Zeyd'in zararından korkarsa i'lam edemezse Zeyd'in ta'âmına ağı (zehir) katup, öldürmek şer'îdir günahkâr olmaz." Bu fetvada önerilen çözümün hukuk emniyeti açısından kabulü mümkün olmamakla birlikte, mevcut durumun vehametina bir örnek olabilir.

¹⁶⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 59a.

Muharrem Efendi, kendine has denilebilecek görüşlerde ve tercihlerde de bulunmakla birlikte, ekseriyetle Hanefi mezhebine muvafık hareket etmektedir.

Kitabında vermiş olduğu görüşlerin özellikle müfta bih olanlarını öne çıkarmakla beraber, bazen tercih edilmeyen görüşlere de yer vermektedir. Muharrem Efendi, konu hakkında eğer farklı düşünüyorsa o konuda delilleri daha da derinleştirmektedir.

Muharrem Efendi, eserinde çok etkili bir yol olan soru-cevap metodunu kullanmaktadır. Anlattığı konuları genellikle 'mesele' ve buna cevabı olan 'fetva' adı altında zikretmektedir. Meseleleri cevaplarırken Aslı ve Fer'i delillere sıklıkla başvurmakta ve fer'i delillerden olan örfün delaletine dayalı çokça fetva vermekte ve nakletmektedir.¹⁶⁵

Muharrem Efendi, meselelerin delillerini ifade ederken ve delilleri değerlendirirken usûl ve fûrû kaidelerine yer vermektedir ve bunların üzerine çoğunlukla hükmü bina etmektedir. Eserinde tespit edebildiğimiz kadarıyla 28 adet usûl ve fûrû kaidesine işaret etmektedir.

2.2.4. Muharrem Efendi'nin Cübbü'l-Mesâil adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri

1. Şek ile yakîn zail olmaz.¹⁶⁶ İlgili yerde bulutlu günde sahur yapılırken fecr-i sâdıkn doğmuş olmasından şüphe içerisinde olan kişi, eğer gece olarak havayı görüyorsa o zaman sahurunu yapar, çünkü gece olması sahur vakti olduğuna delalet eder ki bu yakînî bilgidir. Fecrin doğduğuna dair bir emare görülmediği için o ise meşkûttur, şüphelidir.
2. Yeminin binası mütearef üzerine mebnidir.¹⁶⁷ Muharrem Efendi, ilgili yerde bu kaideyi örf ile ilgili vermiş olduğu şu örnekle açıklamaktadır: Bir kişi vallahi eve girmeyeceğim dese, sonrasında mescide ya da evin sofasına girse hânis olmaz, çünkü yeminin binası mütearef üzere mebnidir, yani yemin edilen şey, örfen bilinen şey üzerinedir, değişmez.
3. Tamamı idrak edilemeyen şeyin, tamamı terk edilmez.¹⁶⁸ Muharrem Efendi, ilgili yerde "Bir kimsenin diş ağrısı varsa bundan dolayı da ağzına su alamıyor, devâ da tutmuyorsa; namaza da tâkâtı kalmıyor ve vaktin de sonu ise imama uyararak namazını kılar. Eğer imam yoksa kıraatsiz de kılabilir. Çünkü "الطاعة بقدر الطاقة" İtaat (kulluk), tâkât miktarındadır (gücün yetebildiği ölçüdedir). " ما لا يدرك كله لا يترك كله " tamamı idrak (edâ) edilemeyen şeyin tamamı terk edilmez, demektir.

¹⁶⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 127b; ez-Zîlî, 128a, b; ez-Zîlî, 129a; ez-Zîlî, 135a. Muharrem Efendi'nin örfün delaletine dair verdiği fetvalar, genellikle yemin bahsinde ve kefaretlere dair bazı meseleleri zikrettiği yerlerde bulunmaktadır. Yemin kefaretinin gerekip gerekmeyeceği hükümlerin hepsini örfün delaleti üzerine kurduğunu söyleyebiliriz.

¹⁶⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123a.

¹⁶⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 129b.

¹⁶⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 156a.

4. İbadet tâkâtin miktarıncadır.¹⁶⁹ İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi'nin söylemiş olduğu bu kaide bir önceki kaide de açıklanmıştır.

5. Mutlak, mukayyede hamledilmez.¹⁷⁰ Kaide bir usûl kaidesidir. Muharrem Efendi ilgili yerde şu soruya cevaben bu kaideyi söylemektedir: “Hayız halinde bir kadının Arafatta vakfeye durması caiz olurken tavaf yapması neden caiz değildir? (Arafattaki vakfe, daha güçlü bir hüküm olmasına rağmen). Cevap: Eşyada asıl olan ibâhadır. İki rûknünde hayızlıya helal olması gerekirdi ancak Hz. Peygamber ‘الطواف بالبيت صلاة’ Kâbe’yi tavaf, namazdır dediği için tavaf hayızlıya haram oldu. Mutlak mukayyede hamledilmez delili ile tavaf haram oldu ise de vakfe ibahat-ı asliye üzere bâki kaldı”.

6. Eşyada ibaha (mübahlık) asıldır.¹⁷¹ Kaide bir usûl kaidesidir. Kaidenin bağlamı bir önceki kaidede verilmiştir.

7. Ayet ve hadislerde muhallil ve muharrim cem olsa ihtiyaten muharrim ile amel efdaldır.¹⁷² Kaide bir usûl kaidesidir. Muharrem Efendi ilgili yerde zorla boşattırılan birisinin (mükreh), Hanefilerce talâkının (boşanmasının) vâki olacağını söyledikten sonra ‘طلاق مكره واقع’ Mükrehin talâkı vâkidir şeklinde bir kaide söylemektedir. Daha sonra İmam-ı Azam'ın başka bir hadisle amel ettiğini nakletmektedir. O hadis ise ‘لا طلاق في إغلاق’ hapis halinde (zorla) yaptırılan talâk geçersizdir’. Muharrem Efendi bu nakilden sonra usûlümüz bu dur ki muhallil (helal) ile muharrim (haram) cem olsa muharrim ile amel etmek ihtiyaten daha efdaldır diyerek, Hanefi mezhebinde asıl olanın yuvayı kurtarmak olduğunu söylemek istemiştir. Akabinde de ikinci hadise dayanarak hüküm veren bir kadının verdiği hükmün bozulmayacağını ileri sürmüştür.¹⁷³ Bu yaklaşımı mezhebin yaygın kabulüne karşı çözüm odaklı olarak diğer içtihadı öne çıkarmaktadır.

8. Kelimenin nısfını (yarısını) söylemekle mâna fehm olmaz.¹⁷⁴ Burada da bir soruya cevap vermektedir ki “Birisi karısına ‘enti tâ’ dese, ‘li-kun’ (boşsun) demese boşama gerçekleşir mi?” Muharrem Efendi boşamanın gerçekleşmeyeceğini çünkü “kelimenin nısfını söylemekle manası fehm olmaz” demektedir. Bunu *Fetevâ-i Necmedîn*'den nakletmektedir.

¹⁶⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 156a.

¹⁷⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 160a.

¹⁷¹ ez-Zîlî, 160a.

¹⁷² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 56b.

¹⁷³ Detaylı bilgi için bu çalışmaya bakılabilir; Yüksel Çayıroğlu, “Helâl ve Haramlarla İlgili Kaide ve İlkeler”, (*Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 18/1* (30 Haziran 2018), 617. ‘Söylemek istemiştir’ dedik çünkü sonrasındaki meselede Hanefi mezhebinde olan birinin zorunluluk halinde ‘Zorla yaptırılan talak geçersizdir hadisiyle amel ederek nikahının varlığına/bekâsına hükmedilir’ şeklinde bir cevap nakletmektedir. ez-Zîlî, *Cübbü'l-Mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 57a.

¹⁷⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 57a.

9. Mükreh, mâsiyetten mes'ul olmaz.¹⁷⁵ Bu kaideyi, orucun zorla ifsad ettirilmesi durumunda söylemektedir. Muharrem Efendi ilgili yerde, mükreh (orucunu bozsun diye zorlanılan kişi) masiyetten mesul olmaz ama savmın ifsadının ukûbetini mükreh de çeker demektedir.

10. Yeminde hınsın adedince kefâret müteaddid olur.¹⁷⁶ Muharrem Efendi, ilgili yerde İmam-ı Azam'a göre ramazan içerisinde birkaç cima ile orucun ifsad olması durumunda bir kefaretin yeteceğini naklettikten sonra bazı müctehidlerin orucun özellikle cimâ ile ifsad edilmesi durumunun tekrar etmesi halinde tekrar edilen adet kadar, kefaretin verileceğini söylediklerini aktarır. Zirâ kefarete sebep olan şey müteaddid olsa aynı şekilde kefarete dahi müteaddid olur. Yeminde hınsın adedince kefaretin müteaddid olduğu gibi.

11. Oruçta ifsad cimâ ile müteaddid olursa kefâret dahi müteaddid olur.¹⁷⁷ Kaide ukûbât ve ibâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir.¹⁷⁸

12. Bey'de ve hibede müteâref küllidir.¹⁷⁹ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde bir kimse vallahi şu köleyi satmayacağım ve kimseye de bağışlamayacağım dese, daha sonrasında satması veya hibe etmesi gerekse yarısını satar, yarısını bağışlayabilir. Çünkü beyde ve hibede (örfen) bilinen şey sahip olunan şeyin tamamıdır.

13. Cemi ibadette nezir ibaresi câri olur.¹⁸⁰ İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde nezreden kişi nezrine vefa göstermese yemin kefareti gerekir demektedir. İbadet statüsünde adanan her şeye vefa gösterilmesi gerekir. Adanılan şeyin ibadet çeşitlerinde yeri varsa o zaman yemin gibi bağlayıcıdır, yerine getirilmediğinde kefarete gerekir.

14. Kefâret-i katilde kâfir köle âzadı, kefarete sayılmaz.¹⁸¹ Muharrem Efendi, ilgili yerde adam öldürme kefareti olarak azâd edilecek mü'min köle bulunamaması durumunda bir sonraki kefarete çeşidi olan iki ay oruç tutma aşamasına geçilmesi gerekeceğini ifade etmektedir.

15. Halayika (köleye) zihâr hükmü uygulanmaz.¹⁸² Muharrem Efendi, ilgili yerde zihar hükmünün köle olan yakına uygulanmayacağını ifade etmektedir.

---

¹⁷⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 122b.

¹⁷⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123a.

¹⁷⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 123a.

¹⁷⁸ Bir önceki kaidede açıklaması verilmiştir.

¹⁷⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 130a.

¹⁸⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 131a.

¹⁸¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 138b.

¹⁸² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 140b.

16. Ma vecebeden (takatinin yeteri kadar gerekli olan) gayrısı kefârete geçmez.¹⁸³ İbâdât ve ukûbât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde köle olan kişi örnek verilmektedir ki nikahı altında bulunan kişiye zihar yapsa kendisine gereken kefâret ancak gücünün yettiğidir. O da oruç tutmaktır (temastan önce iki ay peş peşe olarak tutulur). Gücünün yettiği dışında yaptığı kefâret ise geçerli olmaz.

17. Kefâretlerde cebren edâ yoktur. Ancak zihâr kefâretinde cebren edâ vardır.¹⁸⁴ İbâdât ve ukûbât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde “diğer kefâretlerde terkinin ukûbeti mükeffire (kefâret tutan kişiye) mahsustur ama zihâr kefâretinde kadında ukûbata muakkebtir, demektedir.

18. Mesh ile gasl cem olmaz.¹⁸⁵ İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde Muharrem Efendi bir soruyu cevaplandırmaktadır: “Vucudun bir bölümü mesh edilip bir bölümü gusledilebilir mi?” sorusuna karşılık olarak “Mesh ile gasl cem olmaz” demiştir.

19. Emîn, dâminden efdaldır.¹⁸⁶ Muharrem Efendi, Hz. Peygamber’den rivayet olunan “الإمام ضامن و المؤمن مؤتمن” imam cemaate kıldırıldığı namazın kusurlarından ve noksanlarından damân (mesuliyet) çeker. Müezzin ise emîndir (güvenilen kişidir, imsak ve iftar vakitlerinde kendisine itimad edilen kişidir); emîne damân yoktur. Bu rivayeti naklettikten sonra şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: Açığa kavuştu ki emîn, dâminden efdaldır.

20. Emîne, daman çekmek yoktur.¹⁸⁷ İbâdât ve muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Kaidenin bağlamı bir önceki kaidede verilmiştir.

21. Kabled-duhul (birleşme gerçekleşmemiş) talâkta iddet gerekmez.¹⁸⁸ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde zifaf gerçekleşmeden kocası ölmüş olan kadının, iddet beklemesini mirasa malik olmasıyla açıklamaktadır. Ölmeden önce boşasaydı iddet gerekmezdi. Çünkü birleşme olmadan boşamada iddet yoktur, demektedir.

22. Mahcurun zararı mahzından velileri dahi mahcurdur.¹⁸⁹ Muharrem Efendi, ilgili yerde, talâk hususunda mükellef olmayanların talâkına velilerin karışamayacağını, çünkü mahcûrun zarar-ı mahzından velileri dahi mahcurdur, demektedir. Yani hacr altında olan bir kişiye tamamen zarar veren bir davranışı yapmak, velilerin de yetkisinde değildir. Veliler mahcurun zararına olan bir tasarrufu yapamazlar.

¹⁸³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 142a.

¹⁸⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 143a.

¹⁸⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 150b.

¹⁸⁶ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 153b.

¹⁸⁷ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 153b.

¹⁸⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 163a.

¹⁸⁹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Veliyüddin Efendi, V1072), 57b.

23. Mecnun'un ikrarı lağvıdır.¹⁹⁰ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi ilgili yerde, "bir kişi ölü bulunsa, bir mecnun da onu ben öldürdüm dese, kısas olunmaz; diyet dahi gerekmez" dedikten sonra şöyle bir fıkıh kaidesi söyler: Mecnun'un ikrarı lağvıdır.

24. Verilen haber, gözle görülen gibi (muamele edilmez) değerlendirilmez.¹⁹¹ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde bir kişinin, başkaları tarafından öldüğü hatta onu biz defnettik şeklinde şahitlikte bulunmaları üzerine kâdî'nın onun ölümüne hükmetmesinden sonra kişi ortaya çıkarsa, kâdî'nın hükmü bozulur çünkü verilen haber, gözle görülen gibi değerlendirilmez. Yani gözle görülen, şahitlik yapılarak verilen haberden daha güçlüdür.

25. Nâfile namaz, tek (sayıda rekatlı) olmaz.¹⁹² İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde nâfile olarak akşam namazını kılan bir kişinin namazını dört rek'ata tamamlaması gerektiğini çünkü nâfile namazın tek sayılı rek'atla kılınamayacağını ifade etmektedir.

26. Sıhhat-i şehâdet, hasmın inkârıdır.¹⁹³ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde bir kişinin zina yaptığına dair şahitlikte bulunanların şahadetlerinin, zina yapanın suçunu ikrar/itiraf etmesiyle bozulacağı ifade edilmektedir. Çünkü şahitlik ancak hasmın inkar ettiği konularda geçerli olur, ikrar ettiğinde şahitliğe gerek kalmaz.

27. Hibede rıza şarttır.¹⁹⁴ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde "Zeyd Türk olan karısına arapça olarak "اني وهبت لك مهري" sana mehrimi hibe ettim dese kadında bunu tekrar etse mehrin hibesi gerçekleşir mi? Muharrem Efendi, bu soruya bu kaide ile şu şekilde cevap vermektedir: "olmaz, zirâ hibede rıza şarttır."

28. Milk-i yemin, milk-i nikâhdan kavidir.¹⁹⁵ Muâmelât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde hür kadın (hürre) ile hür olmayan (köle) kadının iddetinin farklı olduğunu söyler. Hür olmayan kadının, hürrenin (hür kadının) iddet süresinin yarısını iddet olarak bekleyeceğini ifade etmektedir. Neden talâk lafızıyla 'ıtk vaki olmaz, ama 'ıtk lafızıyla talâk vaki olur? Çünkü milk-i yemin milk-i nikahdan kâvidir, demektedir.

---

¹⁹⁰ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 76b.

¹⁹¹ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 71b.

¹⁹² ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 71a.

¹⁹³ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 68b.

¹⁹⁴ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 67a.

¹⁹⁵ ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Velîyüddin Efendi, V1072), 61b.

2.3. Zileli Muharrem Efendi'nin Umdetü'n-Nisâ Adlı Kitabı

Bu bölümde Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili ikinci kitabı olan *Umdetü'n-nisâ* adlı kitabı incelenmeye çalışılacaktır. Muharrem Efendi'nin bu kitabı Osmanlıca yazılmış ilk kadın ilmihali olarak nitelendirilmektedir.¹⁹⁶ Bu kitabın latinize edilmiş halini Erol Kuyma'nın yayınlamış olduğu ¹⁹⁷ *Umdetü'n-nisâ* kitabından faydalanarak ve ilgili yazmaları da esas alarak incelemeye çalışacağız.

Zileli Muharrem Efendi, kitabı yazma amacının özellikle kadınlara mahsus halleri beyân etmek olduğunu, kadınların bu hususlarda sorular sormaya çekindiklerini ve herkesin evinde soracakları bu konuları bilen bir âlimin bulunmaması gibi sebeplerden dolayı bu kitabı yazdığını beyân etmektedir.¹⁹⁸ Müellifimiz diğer kitaplarında olduğu gibi bu kitabı da kendi ifadesi ile 'katı pîr'ken yani yaşlılık döneminde yazdığını, bundan ötürü de kitapta hatalar bulunabileceğini okuyucularına bildirmektedir.¹⁹⁹ Muharrem Efendi kitabını 1000 senesinin şevval ayının ilk günlerinde yazdığını söylemekte²⁰⁰ bu tarihin de miladi olarak 1591 yılına tekabül ettiğini kabul edersek (ö. 1591-1592) *Umdetü'n-nisâ* kitabını vefatından hemen önce yazdığını söyleyebiliriz. Ayrıca kitabını Farsça olarak 'yek heştâd' yani 81 yaşında yazdığını da belirtmektedir.²⁰¹ Fıkıh ile ilgili elimize ulaşan kitaplarının birçoğunu vefatına yakın zamanlarda yazdığını söyleyebiliriz.

2.3.1. Muharrem Efendi'nin *Umdetü'n-Nisâ* adlı eseri'nin genel muhtevası ve incelenmesi

Muharrem Efendi *Umdetü'n-Nisa* şeklinde isimlendirdiği kitabını dört bâb ve bir hatîmeden oluşturmuştur.

1. **Bâb:** Hayzın (aybaşı hali) beyânı.
2. **Bâb:** Nifasın (lohusalık) beyânı.
3. **Bâb:** İstihâzanın (özür kanı) beyânı.
4. **Bâb:** Eşler arasındaki hukuklar ve hayız ile nifasın ecrinin (hikmeti) beyânı.

---

¹⁹⁶ Abdullah Kahraman, *Cübbü'l-mesâil*, 19.

¹⁹⁷ Erol Kuyma, "Zileli Muharrem Efendi Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış İlk Kadın İlmihali *Umdetü'n-Nisâ*" (*Erzurum: Fenomen yayıncılık, 2021*).

¹⁹⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 116a.

¹⁹⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 116b.

²⁰⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 165b.

²⁰¹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 116b.

5. Bâb(Hatîme): Çocuğu olmayan ya da düşük yapan kadınların, bu husustan kurtulmaları için yapmalarını tavsiye ettiği ilacın (alternatif tıp) beyânı.

Muharrem Efendi, *Umdetü'n-nisâ* adlı kitabın birinci bâbına “Ey kızcağızlarım (ey duhterânım)” şeklinde başlamaktadır. Bu üslûp kendisinin Muharrem Dede, Muallim Dede diye bilinmesinin bir tezahürüdür. Bu yaşlı halinde, ömrünün son demlerinde bile halkının ihtiyaçlarını gözetip onlara bir şeyler öğretme gayretinde olan Muharrem Efendi'nin, ilim öğretmekten, eser yazmaktan vazgeçmemesi; biz araştırmacılara beşikten mezara ilim öğrenmenin ve öğretmenin kıymetini anlama hususunda ışık tutmaktadır.

Muharrem Efendi, orucun, namazın, zekâtın, haccın hallerini ve ahkâmını bilmek ve onunla amel etmek nasıl farz ise; dem'in (kanın) de ahvâlini ve ahkâmını bilmenin, kadınlar üzerine farz-ı ayın olduğunu söylemektedir.²⁰² Ayrıca o, kadınların bulûğ yaşının 9 olduğunu kabul etmektedir.

Muharrem Efendi, hayızın en kısa müddetinin üç gün üç gece olduğunu, bu süreden yarım saat az görülmesi halinde bunun hayız değil, istihâze kanı (özür kanı) olacağını belirtmektedir. Bu şekilde gördüğü kanın hayız olduğunu düşünen kişinin gusül almasına gerek olmadığını ve hayız görüyorum diye kılmadığı üç günlük namazı kaza etmesi gerektiğini söylemektedir. Hayız süresinin ise en uzun müddetinin on gün olduğunu söyledikten sonra şöyle bir sözle kayıt altına almıştır: “on günden artığı (artanı) ve üç günden eksiği hayız değildir.”²⁰³

Muharrem Efendi hayızın hikmeti hususunda, ilk hayızın Hz. Havva'yı şeytanın kandırmasıyla cennette, buğday ağacından yediğinde rahminin genişlemesiyle ortaya çıktığını söylemektedir. Muharrem Efendi, diğer kitaplarında da gördüğümüz gibi bu kitabında da sistemleştirme yapmaktadır. Hayızın ahkâmının on olduğunu belirtmekte ve şu şekilde sıralamaktadır;

- 1- Namaz kılmak yasaktır.
- 2- Oruç tutmak yasaktır.
- 3- Cimâ (cinsel ilişki) yasaktır.
- 4- Kur'an okumak yasaktır.
- 5- Mushafa dokunmak yasaktır.
- 6- Mescide girmek yasaktır.
- 7- Kâbe'yi tavaf etmek yasaktır.
- 8- Hayız gören kadının Ramazan ayı bittiğinde hayızlı olduğu günlerde tutamadığı oruçları kaza etmesi gerekir.

---

²⁰² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 117a.

²⁰³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 117b.

9- Hayız halindeki kadının namazı bağışlanmıştır ve kazası gerekmez.

10- Mutallaka'nın (boşanmış kadın) üç hayız ile iddetinin çıkar.

Hayız, kişinin namazı edâ etmesine ve üzerine vâcip (gerekli) olmasına mânidir diyen Muharrem Efendi, bunu Hz. Peygamber'e dayandırmaktadır. Kadınlardaki akıntı renklerinin altı renkte (kırmızı, siyah, sarı, yeşil, bulanık, toprak rengi) olursa hayız, bunların dışında saydam renkte bir akıntı olursa bununda tuhûr (temiz-adetli olmama hali) alameti olacağını belirtmektedir.²⁰⁴

Namaz anında hayız gören bir kadın hakkında, eğer farz bir namaz kılıyorsa kazanın gerekmeyeceğini ama nâfile kılıyorsa kazanın gerekeceğini belirtmektedir. Muharrem Efendi'nin bu fetvasında, Hanefi mezhebinde "bozulan nâfilenin, nezr (vâcip) hükmünde olması" hususunu tatbik ettiği görülmektedir. Daha sonra hayızlı kadının şu şekilde dua etmesini öğütlemektedir: الحمد لله علي كل حال و أحوال سوى الطغيان و الضلال (Zulüm ve dalalet haricindeki her durum için Allah'a hamdolsun).²⁰⁵

Muharrem Efendi, hayız mahalli dışında mesela dübürden kan gelmesiyle hayızın olmayacağını; hayızlı kadın ile bilerek cinsi münasebette bulunulması halinde hayızın ilk günlerinde ise bir altın, son günlerinde ise yarım altın sadaka verilmesini kefâret olarak nitelmiştir.²⁰⁶ Ayrıca hayızlı kadının hayız olduğu günlerde eşine karşı daha az bakımlı olmasının İslâmın sünnetlerinden olduğunu belirtmektedir. Hayızlı kadın ile hayızı bitti diye gusletmeden cinsi münâsebette bulunmanın, haram olacağını belirtmektedir.

Muharrem Efendi, hayızlı kadının Kur'an okumasının haram olduğunu ancak Tahâvî (ö. 321/933) gibi bazı âlimlerin, hayız ve cünüb olan kişinin Kur'an'dan bir ayeti eksik olarak okumayı, yani tam bir ayetten daha az bir kısmı okumayı caiz gördüklerini; buna göre de besmele ayetinin²⁰⁷ de üç kelime eksik olacağından hayızlının besmele çekmesinin caiz olması gerektiğini belirtmektedir. Hayızlı ve cünüb olan kişinin ezberden de olsa Kur'an okuyamayacağını ifade ettikten sonra, normal abdesti olmayan kişi ile kıyaslamakta ve şöyle bir çıkarım yapmaktadır; normal abdesti olmayan kişinin ezberden Kur'an okuyabilmesinde bir sakıncanın olmaması, ağza hulul eden bir hadesin olmamasından kaynaklanmaktadır. Hayız

²⁰⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 118a.

²⁰⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 119b.

²⁰⁶ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 122a; Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, *Risale-i Umdetü'n-nisâ* (Çorum: Hasan Paşa Yazma Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 1507/3), 40a. Muharrem Efendi'nin bu fiili işleyenlerin vereceği kefarete hakkında tövbe istiğfardan sonra, kefarete için ilk günlerde 1 altın ve son günlerde ise yarım altın şeklinde sadaka verirler diye belirttiği miktar, mezhebin içerisindeki genel kanaatten farkı bir tutumdur. Buradaki ölçü (tavsiye edilen) ilk günlerde ise 4,009 gram altın yani yaklaşık 1 dinar, son günlerde ise bu miktarın yarısıdır. İki nüshada da ibânenin dinar değil altın olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Muharrem Efendi'nin genel kanaatten farklı bir görüşte olduğu söylenebilir. Zira mezhep içerisinde ilgili meblağın verilmesi kefarete gibi bağlayıcı bir fiil olarak değil, denildiği gibi tavsiye niteliğinde (sadaka vermek) kabul edilmektedir. Muharrem Efendi burada hem "kefarete için" lafzını kullanıp hemde "sadaka verirler" lafzını kullanmaktadır, farklı gibi görülsede kastettiği sadaka olmalıdır.

²⁰⁷ en- Neml 27/93.

ve cünüp halinde ise ağza hulul eden bir hades söz konusudur. Çünkü bu kimselere mazmaza (ağzını yıkaması) farzken, muhdise (normal abdesti olmayan kişiye) ise sünnettir.

Muharrem Efendi, hayız gören kadının mescide girmesinin haram olduğunu ancak bir maslahat gereği girmesi gerekirse o zaman teyemmüm yapıp girebileceğini ifade etmektedir.²⁰⁸ Hayızlı kadına Arafat vakfesinin caiz olup Kâbe'yi tavaf etmenin caiz olmamasının hikmetini ise şu şekilde açıklamaktadır:

Vakfe, tavaftan daha kavi (güçlü) bir farzdır. Hal böyleyken güçlü olan farzı yapıp daha zayıf olan farzı neden yapamamaktadır? Burada bir usûl kaidesiyle konuyu açıklığa kavuşturmuştur. “Eşyada asıl olan ibahadır. Bu kaideden ötürü hayızlı olan kişiye ikisi de caiz olabilirdi ancak Hz. Peygamber ‘ طواف البيت صلاة ’ , Tavaf namaz hükmündedir’²⁰⁹ diye buyurduğu için tavaf caiz olmamaktadır.” Hayızlı kadının namazının bağışlanmış olduğunun hikmeti hususunu ise şu şekilde açıklamıştır: “Çünkü bu ağır bir tekliftir (mükellefiyet).”²¹⁰ O namazları kaza etmek, hayız görmüş bir kadın için zordur ve ihmale müsaittir.

Muharrem Efendi, kadınların iddetinin üç türlü olduğunu ve bunların; talâk, ölüm ve fesih sebebiyle gerçekleştiğini söylemektedir. Eşinden bir sebeple ayrılan bundan ötürü de iddet çeken kadın iki türlüdür. Bunlar; hürre (hür kadın) ve halayık (köle) olan kadındır. Hayızdan kesilmiş (menopoz) olan kadına ise “âyise” denileceğini belirtmektedir.

Boşanan kadın hürre ise üç hayız (üç ay), halayık ise iki hayız (temizlenme) süresi iddet bekler. Yarısı olmama sebebini mütecezzinin (parçalara ayrılma) hayızda olmadığını; bu şekilde şer’i kılındığını belirtmektedir. Ama eşi ölen kadının iddetinin hürre ise dört ay on gün, halayık ise iki ay beş gün olduğunu belirtmektedir.

Muharrem Efendi ayrıca birinci Bâbda fesih ile ayrılmanın altı şekilde olacağını söylemektedir. Bunlar;

1. Kız kendince evlenir, ailesi bu evliliği denk bulmazsa nikâhı feshedebilir.
2. Hürmet-i müsâhare yaşayanın nikâhı şer’an feshettirilir.
3. Kızı, kardeşi (velisi olarak) baliğ olmadan nikâhlatsa kız bâliğ olduğunda feshini kadından isteyebilir. (Baba-dede nikâhlattıysa onların ki feshettirilemez çünkü onlar veli-i mücbirdir.)
4. Rada (süt hısımlığı) ortaya çıkmışsa o da bir fesih sebebidir.
5. Mürted olanın, Müslüman karısı ile olan nikâhı fesh olunur.

²⁰⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 124b.

²⁰⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 125a.

²¹⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 125b.

6. Halayık azâd edilirse, nikâhını feshettirilebilir.

Âdetini farklı gören kadın hususunda İmam-ı Azam ve İmam Muhammed'e göre bu farklılığın üç kez tekrarlanması halinde yeni âdetinin bu olacağını ancak İmam Ebû Yûsuf'a göre bir kere dahi olsa değişik gören kadının yeni âdetinin o olacağını söylediğini nakletmektedir.

Muharrem Efendi birinci bâbın sonunda hünsa-i müşkil ile ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır; hünsa diye iki organı olana derler. Onun durumuna bakılır, hangisinden tuvalet ihtiyacını gideriyorsa cinsiyetinin o tarafta olduğuna hükmedilir. Eğer ikisinden dahi tuvalet ihtiyacını gideriyorsa, buluğ çağına geldiğinde buluğa hayız ile mi yoksa ihtilâm (erkek) ile mi giriyor ona bakılır, demektir.²¹¹ Hünsa hususunda *Cübbü'l-Mesâil* adlı kitapta da değinildiği üzere Muharrem Efendi, halk nazarında durumu müşkil ise de Hak katında durumunun belli olduğunu söylemektedir.

Muharrem Efendi, bu bâbda hayızdan bahsederken, hayzın görüldüğü günleri; demi (kanı) م harfiyle, tuhûru (hayızlı olunmayan gün) ise ط harfiyle sembol ederek göstermiştir.

Muharrem Efendi bu bâbda iki kaideye temas etmektedir. Bunlardan birincisi, "Asıl bulunduğu, halefin hükmü batıldır (Su bulunduğu teyemmümün batıl olması gibi)"²¹² kaidesidir. İkincisi ise "İki şahitsiz müddeâ sabit olmaz"²¹³ kaidesidir.

Zileli Muharrem Efendi kitabın ikinci bâbında Nifas (lohusalık) bâbını açıklamaktadır. O, Nifası şu şekilde tanımlar: "Nifas çocuk doğduğunda akan kana derler". Nifas'ın en az müddeti diye bir haddin belirlenmediğini, en çok müddetinin ise 40 gün olduğunu söylemektedir. Akan kanın 40 günü aşması halinde o kanın lohusalık değil, istihâze kanı olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁴

Muharrem Efendi, doğum yapan kadının nifas kanını hiç görmemesi halinde İmam-ı Azam'a göre lohusa olduğunu ancak Ebû Yûsuf'a göre hiç kan görmediyse lohusa sayılmayacağını bundan dolayı da gusle gerek olmadığını belirtmektedir.

Muharrem Efendi lohusalık hususunda ilginç bir görüş nakletmektedir: İkiz doğum yapan kadının nifas (lohusalık) süresi rahimden ilk doğan çocuk ile başlar ama İmam Muhammed ve İmam Züfer'e göre ikinci doğan çocukla lohusalık süresi başlar. Muharrem Efendi, ayrıca ikiz doğum yapan kadının iddetinin, son doğan çocuk ile çıkmış olacağını da söylemektedir.

Muharrem Efendi, kitabında farklı bir değerlendirmesine de şu şekilde yer vermektedir: Muharrem Efendi, daha önce birinci bâb olan hayız bâbında, hayızlı kadının kılamadığı, kaçırdığı (fevt) namazının bağışlandığını ifade etmişti. İkinci bâbda nifasın da bazı kaynaklarda (*Hizane*) aynı hükümde geçtiğini söyledikten sonra kendisine has farklı bir değerlendirme

²¹¹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 137a.

²¹² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 129a.

²¹³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 136b.

²¹⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 137b.

yapmaktadır. O da şu şekildedir; “hayız ile nifas hükümde müşterek oldu, dolayısıyla illette de müşterek olması gerekirdi. İllette müşterek olmadığı için münfehim olur, bununla da orucunun kazası olduğu gibi nifasta kılamadığı namazının da kazası gerekir.” Bu hususta başka bir delili ise “Hayızlının namazının kazasında meşakkat olmasıdır. Çünkü bir yılda hayızdan dolayı fevt (kaçırılan) olan namaz sayısı dört aylık namazdır. Ama nüfesanın (nifas gören kadın) fevt olan namazı yılda 40 gündür.” Bu delillendirmeden sonra “nifasda kılınamayan namazın kazası lazımdır veya değildir şeklinde sarih bir nakil bulamadığını” ifade eden Muharrem Efendi, sonra “vallahuâlem (doğruyu Allah bilir)” diyerek konuyu nihayete erdirmektedir.²¹⁵ Bu konuda da mezhebinden ve genel ittifak bulunan bir konuda farklı bir değerlendirmede bulunmaktadır. Nitekim fıkıh âlimlerinin genel kanaatine göre hayızlı ve lohusa olan kadının kılamadığı namazlarını kaza etmesi gerekmez.²¹⁶ Muharrem Efendi kesin bir hüküm ortaya koymamakla birlikte hayız ve nifas arasında dikkat çektiği farklılardan dolayı, nifas esnasında kılınmayan namazların kaza edilmesi gerektiği kanaatinde olduğunu ima etmiştir.

Muharrem Efendi, düşük olarak doğan çocuk hakkında: Eğer cansız doğduysa, defnedileceğini; doğarken ağlaması duyulan ya da uzuvlarından hareket cereyan eden çocuk için bir ismin konulup, sonrasında yıkanması, namazının kılınması ve defnedilmesi gerekeceğini ifade eder.

Zileli Muharrem Efendi üçüncü Bâbda istihâze (özür kanı) konusunu ele almaktadır. Muharrem Efendi yine sistematik olarak istihâze kanının yedi türünün olduğunu söylemektedir, buna göre;

1. Kız çocuklarında, buluş çağına gelmeden gelen kanın,
2. Hayız (adet) günlerinde, üç günden en az yarım saat eksik gelen kanın,
3. Hayız günlerinde 10 günden fazla akan kanın,
4. Nifasta 40 günden sonra gelen kanın,
5. Hayızda ve nifasda kadınların yerleşmiş olan hayız ve nifas süreleri bittikten sonra akmaya devam eden kanın,
6. Hamile olan kadından akan kanın,
7. Kadınlarda sinn-i iyas (menopoz) döneminde akan kanın, istihâze kanı olduğunu söylemektedir.

Muharrem Efendi, daha sonra menopoz yaşı (sinn-i iyas) hususundaki görüşlerden bahsetmektedir;

Hz. Aişe'nin bu konudaki mezhebinin 50 yaş olduğunu, Buhâra ve Harzem Şeyhleri'nin genel kabulünün 55 yaş olduğunu, ekser ulemânın (cumhur) ise genel kabulünün 60 yaş olduğunu

---

²¹⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 140b.

²¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı” (Erişim 24 Mart 2025).

ifade etmektedir. Sinn-i iyasa girenlerin boşanma halinde bekleyecekleri iddetlerinin hayıza göre değil, ay ile hesaplanacağını da söylemektedir.²¹⁷

Muharrem Efendi daha sonra özür konusundan bahsetmektedir; müstehâza olan (istihâze gören kadın), kadın ve erkeklerden abdest tutamayanların, burun kanaması durmayan kişinin, yellenmesi durmayan kişinin, onulmaz yarası olup cerehatı tutmayan kişinin, göz ağrısından dolayı gözyaşı durmayan kişinin özür sahibi (sahib-i özür) olduklarını söylemektedir. Bu kişilerin bahse konu olan o özürleri için her vakit abdest almaları gerektiğini, o vakit içinde edâ, kaza ve nâfile olarak istedikleri kadar namaz kılabileceklerini, ama vakit çıkarsa ya da bahse konu olan özür dışında farklı bir hades durumunun ortaya çıkmasıyla abdestlerinin bozulacağını ifade etmiştir.

Muharrem Efendi, ma'zûrun (özür sahibi olan) abdestinin İmam Ebû Yûsuf'a göre hem vaktin girmesiyle hem de vaktin çıkmasıyla batıl (geçersiz) olacağını; İmam Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre ise abdestin butlanının vaktin çıkmasıyla olduğunu nakletmektedir. İmam Züfer'e göre ise mazurun abdesti diğer vaktin girmesiyle bozulur. Dolayısıyla sabah namazı için abdest alan bir ma'zur İmam Züfer'e göre bayram namazını da kılabilmekte, ancak Üç İmam'a (Hanefî) göre güneşin doğmasıyla aldığı abdest batıl olmaktadır. Bu bağlamda Muharrem Efendi, zorda kalan kimsenin İmam Züfer'in fetvasıyla amel edebileceğini hatta bu konuda Hz. Peygamber'in "iki âlimin ihtilafa düştüğü bir meselede, ikisinden birine sarılan kişiye Allah azâb etmekten hayâ eder" dediğini nakletmektedir.²¹⁸

Zorda kalan kişi nasıl murdar hayvandan yiyebiliyorsa, elbisesi pis olan özür sahibi kişinin de namazını kazaya bırakmadan elbisesi pis dahi olsa (namaz kılmaya engel olabilecek derecede pis) onunla kılması gerektiğini ifade etmektedir. Muharrem Efendi'nin bu şekilde bir fetva vermesinin Hanefî Mezhebinde çok kullanılan istihsan prensibine örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Zileli Muharrem Efendi, dördüncü bâbda eşler arası hukuku ilgilendiren meselelere değinmektedir. Kadınların erkekler üzerindeki haklarını İbn-i Ömer'den rivayet olunduğunu söylediği bir hadis ile açıklamaktadır. Buna göre, kadınların erkekler üzerindeki hakkı sekizdir:

1. Mehirdir. Muharrem Efendi mehirden bahsederken mehr-i muaccel ve mehr-i müecceli detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre Mehr-i muaccel; kadına verilen başörtüsü, kuşak, yatacakları örtü, yatak, kap kacaktır ki Türçede bunlara kalın adı verilir. Mehr-i müeccel ise altın (akçe) cinsinden olandır ki buna mehr-i müsemma da denilmektedir. Bu da talak veya vefat halinde ödenir. Muharrem Efendi'nin anlattığı uygulamalar, dönemin örfünü yansıtmaktadır.

---

²¹⁷ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 142b; 143a.

²¹⁸ İlgili rivayet mevcut hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

2. Koca'nın karısına dini bilgiyi öğretmesidir.
3. Erkeğin, evinin işlerini gören karısı için, dışarıda yapılacak işleri şart koşmaması gerekir.
4. Karısının nafaka ve elbise ihtiyacını karşılaması gerekir.
5. Kocanın karısının nafakasını ve elbisesini helalden kazanması gerekir.
6. Çocuk isteğini karşılamak.
7. Hataları ve kusurları ortaya dökmek (üçüncü kişilere anlatmamak), hatadan dolayı özür dilediğinde affetmek.
8. Hatalı davranışlarından dolayı uyarmak.

Muharrem Efendi daha sonra erkeklerin kadınlar üzerindeki haklarını ise;

Karısını şikâyet etmek için Hz. Ömer'e gelen kişiyi örnek vererek anlatır. Rivayette Hz. Ömer'in, karısının bir cefasına sabrettiğini ve karısından bu bir cefaya karşılık yedi hayır gördüğünü söylediği hikâyeyi anlatır ve erkeklerin kadınlar üzerindeki haklarını bu sözlerden dolayı yedi madde olarak sayar.²¹⁹ Muharrem Efendi, yer yer anlattığı hüküm ve bilgileri bu örnekte olduğu gibi hikmet ve hikâyelerle desteklemektedir.

Muharrem Efendi'nin, bu bölümde ve diğer bazı kitaplarında bir veya iki defa Kâ'b el-Ahbâr'dan (ö. 32/652-53[?]) nakil yaptığını görmekteyiz.²²⁰ Kâ'b el-Ahbâr isrâliyyat bilgileri ile meşhur bir kişidir ve bu kişiden gelen rivayetleri İslam âlimleri çoğunlukla ihtiyatlı bir şekilde değerlendirmişlerdir. Muharrem Efendi'nin de bir veya iki defa ondan rivayete yer vermesinin de bu ihtiyattan kaynaklandığı söylenebilir. İslam'ın aslına uygun olmayan ya da asıl olarak anlattığı fikhî meselelerde hüküm bildirilen hiçbir meselede Kâ'b el-Ahbârdan herhangi bir rivayetle, anlattığı hükümleri desteklememiştir. Muharrem Efendi, muhaddislerin zayıf gördükleri; Hz. Peygamber'in, Firavun'un karısı olan Âsiye ve Hz. İsa'nın annesi olan Hz. Meryem ile cennette evleneceğini belirten hadis rivayetini²²¹ kabul etmektedir.²²²

Muharrem Efendi Hatîme bölümü olan son bölümde;

Kâdiriyye Tarikatı'nın Yâfiyye kolunun kurucusu olan Ebu Muhammed Afifuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfi el-Yemenî'nin (ö. 768/1367), *ed-Dürrü'n-Nazîm Fî Havâşş'il-Kur'âni'l-'azîm Ve'l-Âyât Ve'z-Zikri'l-Hakîm* adlı eserinden, alternatif tıp denilebilecek bazı

²¹⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 146b; 147a, b; 148a, b; 149a, b; 150a, b; 151a.

²²⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 151a.

²²¹ Rivayet edildiğine (zayıf) göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Allah azze ve celle, cennette beni İmran kızı Meryem, Firavun'un Karısı (Âsiye) ve Mûsa'nın kız kardeşiyle (Gülsüm) evlendirdi." Ebû'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, thk. Husâmuddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 9/218 (Hadis no:15247). el-Heysemî eserinde bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmektedir.

²²² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 162a.

tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyelerin içeriğinde; çocuk yapmak için yapılabilecek uygulamalar, çocuk düşüren kişiler için bazı dua ve uygulamalar, doğacak çocuğun cinsiyetine dair bazı dua ve uygulamalardan bahsedilmektedir.²²³

Muharrem Efendi, ayrıca hamile kalmak için *Hâyatü'l-Hayevân*²²⁴ adlı kitaptan da nakiller yaptıktan sonra, *Umdetü'n-nisâ* adlı kitabını 1000'de (1591) yazdığını ifade etmiştir. Kitabın başında da ifade edildiği gibi Muharrem Efendi, bu kitabı da vefat etmeden önce 80'li yaşlarında yazmıştır.

2.3.2. Muharrem Efendi'nin eserinde yararlandığı kaynaklar

Muharrem Efendi'nin bu eserinde yararlandığı kaynakların tespitinde Betül Altunbay'ın "*Umdetü'n-Nisâ Adlı Eserinin Latinizasyonu, Edisyon Kritiği ve Değerlendirmesi*" adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

1. *Ahi Çelebi Hâşiyesi*.²²⁵ Eserin yazarı Tokatlı Ahîzâde Yusuf Efendi, Ahi Çelebi'dir (ö.905/1500). Ahi Çelebi'nin yazmış olduğu bu eserin konusu da Hanefi fihkidir. Eserin asıl adı '*Zahîretü'l -ukbâ fi şerhi Sadri's-şerî'ati'l-uzmâ*' dır.
2. *(Beyânü'r-Rivâye) Şerhu'l-Vikâye*.²²⁶ Eser, Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî 'ye (ö. 747/1346) aittir.
3. *Dürerü'l-Hukkâm fi Şerh Gurâri'l-Ahkâm*.²²⁷ Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) yazmış olduğu fıkıh eseridir. Kendisine ait olan *Ğurerü'l-ahkâm* adlı fıkıh kitabının şerhidir.
4. *ed-Dürrü'n-Nazım fi Fedâili'l-Kur'ani'l-Azîm*.²²⁸ Eserin tam adı '*ed-Dürrü'n-naẓîm fi havâşşî'l-Kur'âni'l-'azîm ve'l-âÿât ve'z-zikri'l-ħakîm*' dir. Ebu Muhammed Affüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali, Ebu Muhammed el-Yâfi'nin (ö.768/1367) Kur'an-ı Kerim okumanın faziletlerine dair yazmış olduğu bir eseridir. Eser Türkçeye tercüme edilmiştir.²²⁹
5. *Ğureri'l ahkâm*, Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) yazmış olduğu fıkıh eseridir.

²²³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 163a, b; 164a, b.

²²⁴ Bu kitap, Demîrf diye meşhur olan mısırlı âlim, Ebül-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhîrî'ye (ö. 808/1405) aittir.

²²⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 119a.

²²⁶ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 123a.

²²⁷ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 143a.

²²⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 162b.

²²⁹ Hâmi Erin, *Kur'an-ı Kerim Havas-Esrarı* (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 1989).

6. *Hayâtü'l-Hayvan*.²³⁰ Eserin yazarı Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî ed-Demirî'dir (ö.808/1405). Kitap, türkçeye çevrilmiş²³¹ bir zooloji kitabıdır.
7. *el-Hidâye*.²³² Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî'ye (ö.573/1197) aittir.
8. *Hizânetü'l-fıkh*,²³³ Ebu'l-Leys İmâm'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) aittir. Muharrem Efendi, kendisinin kitaplarından çokça nakilde bulunmaktadır. Eserin konusu ise fıkıhtır.
9. *Hulâşatü'l-fetâvâ*.²³⁴
10. *El-Îzâh*,²³⁵ Ebü'l-Fazl Rüknuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Emîrveyh el-Kirmânî (ö. 543/1149) ya da tarihi seyir gözönüne alınarak Kemal Paşazâde'ye (ö. 940/1534) ait olan *Hâşiyetün ale'l-İslâh ve'l-Îzâh* adlı eser de olabilir.
11. *El-Manzûmetü'n-Nesefiyye (Haķâ'îķu'l-Manzûme)*,²³⁶ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî 'ye (ö. 537/1142) aittir. "İslâm hukuk tarihinde manzum fıkıh kitabı yazma geleneğinin muhtemelen ilk örneğini teşkil eden eser Hanefî mezhebine ait ilk hilâf çalışmalarından biridir."²³⁷
12. *Mecma'u'l-bahreyn (Mecma' şerhi)*.²³⁸ Eserin yazarı Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekî el-Bağdâdî, İbnü's-Sââtî'dir (ö. 694/1295). İbnü's-Sââtî'nin bu eseri hanefi mezhebi litaretüründe 'mütûn-i erbaa' diye meşhur olan dört eserden biridir.
13. *Meşâbîhu's-sünne*.²³⁹ Eser, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'ye (ö. 516/1122) aittir. Eser, hadis alanında yazılmış bir eserdir. 4719 adet hadis ihtiva eden eser, islâm âleminde meşhur bir hadis kitabıdır.²⁴⁰

---

²³⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 165a.

²³¹ Meral, *Hayâtü'l-Hayevân Havas ve Esrârı*.

²³² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 129a.

²³³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 120b.

²³⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 129a.

²³⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 131b.

²³⁶ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 136a.

²³⁷ Ferhat Koca, "el-Manzûmetü'n-Nesefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

²³⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 145a.

²³⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 148b.

²⁴⁰ Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

14. *Muṣaffā*.²⁴¹ Eser, Ebü'l-Berek'at Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî 'ye (ö. 710/1310) aittir. Müellifin, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseffî es-Semerkandî'ye (ö. 537/1142) ait olan *el-Manzûmetü'n-Neseffîyye* adlı eser üzerine yazdığı şerhtir.

15. *Ravdatu'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l Fudala*.²⁴²

16. *Şerhu Şirâti'l-İslam*.²⁴³ Eser, Ebu'l-Mehâsin Rûknülislam Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim eş-Şargî el-Buhârî İmamzâde'ye (ö. 573/1177) aittir.

17. *Tenbîhü'l-gâfilât*,²⁴⁴ Muharrem Efendi'ye ait eserdir. Vaaz-İrşad türünde yazmış olduğu kitaptır. *Umdetü'n-nisâ* adlı eserinde bu eserine atıf yapması *Umdetü'n-nisâ* adlı eserinden önce yazdığına işaret etmektedir.

18. *Tenbîhe'r-Rakidât*,²⁴⁵ bu kitabında Muharrem Efendi'ye ait olduğunu düşünüyoruz. İlgili yerde kaynak göstererek, "Tenbîhe'r Rakidât ta beyan etmişizdir "demektedir. Ayrıca kitap ile ilgili katalog taraması yaptığımızda herhangi birine nisbetine de rastlayamamış olmamız bu kanımızı güçlendirmektedir.

19. *Yenâbi'*.²⁴⁶ Kudûri'nin Muhtasar adlı eserinin farklı bir şerhidir. Muharrem Efendi, eserlerinde farklı kudûri şerhlerine yer vermektedir. Bunlardan en çok nakilde bulunduğu şerh, Zâhidî'nin şerhidir.

20. *Feteva-i Fusûl*.²⁴⁷

21. *Feteva-i Kadîhân*.²⁴⁸

2.3.3. Kitabın değerlendirilmesi

Zileli Muharrem Efendi, *Umdetü'n-nisâ* adlı kitabında genel olarak, kadınlara mahsus halleri konu almıştır. Eserinde yalın bir dil kullanmış, ağıdalı bir dil kullanmamaya özen göstermiştir. Çünkü bu eserini ilim ehli için değil, ilme hasret kalmış, evinde bu bilgileri öğretecek kimse

²⁴¹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 144a.

²⁴² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 152a.

²⁴³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 121a.

²⁴⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 149a.

²⁴⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 141a.

²⁴⁶ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 132b. Eserlerin tespitinde büyük ölçüde bu çalışmadan yararlanılmıştır: Betül Altunbay, *Umdetü'n-Nisâ Adlı Eserinin Latinizasyonu, Edisyon Kiriği ve Değerlendirmesi* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 35-40.

²⁴⁷ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 131b.

²⁴⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 144a.

bulunmayan kişiler için yazmıştır. Ele aldığı konulardan bahsederken bazı hükümleri kısaltarak ve sembollerle de ifade etmiştir.

Muharrem Efendi, *Umdetü-n Nisâ* adlı eserinde genellikle hanefi mezhebine muvafık davranmış ancak diğer mezheplerin görüşlerini de ifade etmeyi ihmal etmemiştir. Eserinde başvurduğu kaynakların isimlerini, çoğu yerde ifade etmekle beraber kaynağını zikretmediği yerlerde bulunmaktadır. Hz. Peygamber'e nispet ettiği hadislerin genellikle sahih hadislerden oluştuğunu ancak bazen zayıf ya da kaynağına ulaşamadığımız rivayetlerin de metin içerisinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Muharrem Efendi'nin kitabında bahsettiği konuların, hala canlılığını koruyan konular olması da dikkat çekicidir. Buna göre kitapta hayız ahkâmını ilgilendiren ve pratikte ihtiyaç duyulacak konuların,²⁴⁹ hünsa-i müşkile ait değerlendirmelerin,²⁵⁰ kitabın son kısmında çocuğu olmayanlara karşı alternatif tıp denilebilecek tavsiyelerin,²⁵¹ Kur'an-ı Kerim'e abdestsiz dokunulmayacağına dair meselelerin²⁵² hala canlılığını koruması sebebiyle eser günümüzde de dikkat çekici bir özelliğe sahip olmaktadır.

Muharrem Efendi; eserinde anlattığı hususları her kadının bilmesinin farz-ı ayn olduğunu söylemekle okuyucularının dikkatini çekmiş,²⁵³ bunları öğretmiş ve dikkat edilmesi gereken hallerden ise sakındırmıştır. Muharrem Efendi, sosyolojik olarak kadının erkek üzerindeki hakkına, erkeğin de kadın üzerindeki haklarına değinerek aile ve toplum yaşamına katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bu amacını da hikâye ve güzel sözlerle desteklemiş ve açıklamıştır.²⁵⁴ Hayatının son yıllarında bu kitabı yazmayı gerekli görmesi, yaşadığı toplumdaki ihtiyacı karşılamayı amaçladığını bizlere göstermektedir.

Muharrem Efendi, bu eserinde de hükümleri açıklarken ve delillendirirken usûl, fûrû ve fikhî görüş diyebileceğimiz kaidelere işaret etmekte ve bu konuları dile getirmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muharrem Efendi'nin bu eserinde dört adet fıkıh kaidesi bulunmaktadır.

---

²⁴⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 117b.

²⁵⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 137a.

²⁵¹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 163a, b; 164a, b.

²⁵² ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 123a, b. Muharrem Efendi, ilgili bölümde hayız hâlindeki kadının Kur'an-ı Kerim okuyup okuyamayacağı meselesini ele almıştır. Bu bağlamda, İmam Mâlik'in görüşüne atıfta bulunarak, hayızlı kadının ihtiyaç duyduğu takdirde Kur'an okuyabileceğini söylediğini değerlendiren Muharrem Efendi, cünüp ile hayızlı arasındaki durumu karşılaştırmalı olarak ele almış; hayız hâlinin semâvî bir engel olduğunu, dolayısıyla kişinin bu hâli ortadan kaldırmaya muktedir olmadığını belirtmiştir. Buna mukabil, cünüp kişinin gusül abdesti alarak bu engeli ortadan kaldırdığını, bu nedenle Kur'an okumasının caiz olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra İmam-ı Âzam'a göre her iki durumda da Kur'an okumanın caiz olmadığını söylemiş, İmam-ı Âzam'ın bu konu hakkında hadis (menkul) olduğu için bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. İmam Mâlik'in sözlerinin zâhiren makul olduğunu, ancak menkulün tercih edilmesi gerektiğini söylemiştir.

²⁵³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 117a.

²⁵⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 146b; 147a, b; 148a, b; 149a, b; 150a, b; 151a.

2.3.4. Muharrem Efendi'nin *Umdetü'n-Nisâ* adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri

1. Eşyada ibaha asıldır.²⁵⁵ Kaide bir usûl kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde “vakfe, tavaftan daha kavi (güçlü) bir farzdır. Hal böyleyken hayızlı kadın, güçlü olan farzı yapip daha zayıf olan farzı neden yapamamaktadır? Sorusunu bu usûl kaidesiyle açıklığa kavuşturmuştur. Eşyada asıl olan ibahadır. Bu kaideden ötürü hayızlı olan kişiye ikisi de caiz olabilirdi ancak Hz. Peygamber ‘ طواف البيت صلاة ’, Tavaftan sonra namaz hükmündedir²⁵⁶ diye buyurduğu için tavaftan sonra namaz caiz olmamaktadır. Hayızlı kadının namazının bağışlanmış olduğunun hikmeti hususunu ise şu şekilde açıklamıştır: Çünkü bu ağır bir tekliftir (mükellefiyet). O namazları kaza etmek, hayız görmüş bir kadın için zordur ve ihmale müsaittir.²⁵⁷
2. Asıl bulunduğu hâle hâfif hükmü batıldır.²⁵⁸ Muharrem Efendi ilgili yerde menopoz dönemindeki kadının bekleyeceği iddet süresinin üç ay olduğunu açıklamış, *Hidaye*'den nakil yaparak eğer bu kadın ay ile iddet bekledikten sonra hayız kanı görse o zaman beklediği iddetin *Hidaye* kavli üzere geçersiz olacağını ifade etmektedir. Çünkü “asıl bulunduğu hâle hâfif hükmü batıldır, su bulunduğu hâle hâfif hükmü batıl olması gibi”.
3. İki şahitsiz müddeâ sabit olmaz.²⁵⁹ Muharrem Efendi, ilgili yerde âdet gören kadının adetini tespit ile ilgili nakiller yaptıktan sonra kadınların âdetlerinin tespitinde iki ay-iki kere aynı günlere rastlamış olmasıyla akan kanın istihâzâ mı yoksa hayız kanımı olduğu tespit edilir. Çünkü “iki şahitsiz müddeâ sabit olmaz” demektedir.
4. On günden artığı, üç gün den azı hayız değildir.²⁶⁰ İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. Muharrem Efendi, ilgili yerde hayız süresinin en az süresinin üç gün olduğunu en uzun süresinin ise on gün olduğunu belirterek böyle bir kaide söyleyerek onun akıllarda kalmasını amaçlamıştır.

2.4. Zileli Muharrem Efendi'nin *Risâle Mûteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'* Adlı Kitabı

Zileli Muharrem Efendi'nin bu kitabının incelemeye esas aldığımız nüshanın katalog kaydı şu şekildedir: *Risâle fî enne'r-Radâ Muharramün bi'l-İcmâ' Mülzemü'l-İnkıtâ'* / Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Koleksiyon no: 1334.

²⁵⁵ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 125a.

²⁵⁶ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 125a.

²⁵⁷ Aynı kaide ve benzer açıklamalar, *Cübbü'l-mesâ'il* adlı kitapta da geçmektedir. ez-Zîlî, *Cübbü'l-mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 160a.

²⁵⁸ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 129a.

²⁵⁹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 136b.

²⁶⁰ ez-Zîlî, *Umdetü'n-nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 117b.

Muharrem Efendi, *er-Rada'* kitabının beş fasıldan oluştuğunu ifade etmektedir, Bunlar;

1. Rada' (süt emme) hürmetinin (hısımlığının) delili ve müddetinin beyânı.
2. Rada' ile kimler haram (mahrem) olur?
3. Rada' ile kimler mahrem olmaz?
4. Âdemî olmayan (yani hayvanlardan çıkan) sütün hükmünün beyânı.
5. Neseb itibariyle haram olan ve sonradan gerçekleşen bir sebeple mahrem olan kadınların beyânı.

2.4.1. Zileli Muharrem Efendi'nin *Risâle Mûteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada'* adlı eserinin genel muhtevâsı ve incelenmesi

Zileli Muharrem Efendi, birinci fasılda diğer kitaplarında da olduğu gibi önce incelediği konunun isminin Arap dilinde terim anlamını ve kullanılış biçimini açıklamakla başlamaktadır. Bu şekilde bir başlangıç onun dil ile ilgisini gözler önüne sermektedir. “er-Radâ” kelimesindeki ر harfinin hem kesre ile hemde fetha ile kullanımının caiz olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşüne delil olarak ise Hâce Abdullah Herevî'nin (ö. 481/1089) kesreli şekilde okumanın gerektiğini söylediğini nakletmektedir.²⁶¹

Muharrem Efendi, bütün kitaplarında olduğu gibi er-Rada kitabında da ibadetlerin ya da hükümlerin muhtevâsını açıklamak adına onların hikmetlerine değinmektedir. Burada rada hakkında “Allah celle celalühü ayette rada ile oluşan hısımlığı neseb ile oluşan hısımlıkla aynı hükme bağlamaktadır. Çünkü الرضاع يغير الطباع süt emme insanın tabiatını değiştirir” demektedir.²⁶²

Rada faslında Hz. Peygamberden rivayet edilen şu hadisi, anlatımının temel parçası haline getirmekte ve kitabın sonuna kadar bu hadisi bir fıkıh kaidesi olarak kullanmaktadır. *يحرّم من الرضاع ما يحرّم من النسب* “Neseb itibariyle haram olanlar, süt emme ile (rada) de haram (mahrem) olur”²⁶³ demektedir.²⁶⁴

Muharrem Efendi birinci fasılda rada bahsinin; Kur'an ve Sünnetten delillerinden ve süt emme müddeti hususundaki fukahânın görüşlerinden bahsetmektedir. Süt emme müddeti hususunda; İmam Ebû Hanîfe'ye göre (Muharrem Efendi Ebû Hanîfeyi أبو yazıp ح harfiyle, rahimehullahu da aynı şekilde رح harfiyle kısaltarak göstermektedir) süt emme müddetinin iki

²⁶¹ Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ Muharramün bi'l-İcmâ' Mülzemü'l-İnkâtâ'*, (Kütahya: Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1334), 1b.

²⁶² ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 1b.

²⁶³ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, 3/170, (No. 2645).

²⁶⁴ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 1b.

buçuk yıl olduğunu söylemektedir. İmam Şâfi'ye göre ise bu müddetin ayet mücebince (حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ) iki yıl olduğunu söylemektedir.²⁶⁵

İmam Züfer'e göre ise süt emme müddetinin üç tam yıl olduğunu söylemektedir. İmam Züfer'in bu konuda aklî delile dayanarak şöyle söylediğini nakleder: Çocuğu birden süttten kesmek mümkün değildir. Tedricî olarak süttten kesmek gerekir. Bu da artı bir müddetin gerekli olduğunu gösterir. Bu dönemde mama veya süt ile bebek yavaş yavaş alıştırlarak süttten kesilir.²⁶⁶

Zileli Muharrem Efendi Dördüncü Fasil'da insan dışındaki canlıların süttünün hükmü diye başladıktan sonra, burada bir koyundan veya süttü içilen bir hayvandan içen iki çocuğun sütkardeşi olmayacağını belirttiikten sonra, aynı hayvandan süt içen çocukların sütkardeş olacaklarına dair bir fetvanın varlığından bahsetmektedir. Bu fetvanın İmam Buhârî'ye ait olduğunu ve bu fetvası sebebiyle de Buhâra'dan çıkarıldığını²⁶⁷ söylemektedir. Buhârî'ye nispet edilen bu fetva hakkında Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (ö. 1005/1596) (Ömer b. Nüceym), "Buhârî'nin sahihindeki bâb başlıklarına ve serdettiği fikhî görüşleri incelemiş bir kişinin onun böyle bir şey söylemesini pek mümkün görmeyeceğini" ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu anlatının Buhârî ile Ebû Hafs arasında geçmesinin de "doğum tarihleri gözönüne alındığında yaşanmış olmasının mümkün olmayacağına" işaret etmiştir. "Çünkü o sırada Buhârî 23 yaşında bir delikanlıdır. Nitekim Buhârî'nin Buhâra'yı terketme sebebiyle ilgili tarihi kaynaklarda geçen veriler de böyle bir hadisenin pek mümkün olamayacağını göstermektedir".²⁶⁸ Muharrem Efendi, insan süttünün yemeğe karıştırılarak yedirilmesi meselesini açıklamakta ve değerlendirmektedir. İmam Ebû Hanîfe'nin bu durumda süt hısımlığı oluşmaz dediğini naklettikten sonra طعام (yemek) asıl, لبن (süt) tâbidir. التابع كالمغلوب والمغلوب كالمعدوم "Tâbi olan mağlub gibidir, mağlub olanda ma'dum; yani yok hükmündedir" demektedir. Muharrem Efendi, burada İmam Ebû Hanîfe'nin ismini kısaltarak ابي حرح harflerle ifade etmektedir. Buradaki رح rahimehullahı ifade etmektedir. Dolayısıyla saygı unsuru barındıran bu ifadeyi de kısaltarak ifade etmektedir.

Buhârî'nin bu fetvasından bahsettikten sonra ve Ebû Hanîfe'nin de söylediği bu fikhî kaidesinden hareketle; bir kadın, bebeğin yemeğine süttünden katsa, bebekte onu yese süt hısımlığı oluşmaz. Çünkü tâbi olan mağlub olan gibidir ve mağlub olan ma'dum gibidir (yok

²⁶⁵ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334) 1b.

²⁶⁶ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334) 2b.

²⁶⁷ Bu olay Serahsî'nin *Mebstut* kitabında geçmektedir: "el-Ahbâr müellifi Muhammed b. İsmail, Hayvan süttüyle süt haramlığı sabit olur der. O, Şeyh Ebû Hafs Kebîr zamanında Buhârâ'ya geldi. Ebû Hafs, 'yapma bu konumda değilsin' dediysede nasihatını dinlemedi. Nihayet bir gün, iki çocuk bir koyundan emzirildiğinde ne olacağına dair fetva soruldu. Haramlığın sabit olacağına dair fetva verdi. Bunun üzerine halk toplanarak bu fetvâsı yüzünden onu Buhârâ'dan çıkarttı", Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, ed. Mustafa Cevat Akşit, *Mebstut 1000 yılın İslam Fıkhi Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, çev. Şerafettin Kalay (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2011), 5/219.

²⁶⁸ Kâşif Hamdi Okur, "Ehl-i Re'y Deyû Kime Derler?", *Ehl-i Sünnet*, ed. Mustafa Aykaç (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 25-26.

hükümündedir). Ancak, süt galip olursa o zaman, hürmet (haramlık) sabit olur, çünkü الحكم للغالب hüküm galip olana göredir (baskın olan duruma göre hüküm bina edilir). İmam Muhammed ve İmam Züfer'in eğer miktarlar eşit olursa hürmetin sabit olacağını ve rada olacağını söylediklerini nakletmektedir. Çünkü kaide şudur ki الشيء لا يصير مستهلكا في جنسه "Bir şey kendi cinsinden bir şey ile karışırsa yok olmaz". Muharrem Efendi burada aynı cinsten olan iki şey arasında galipliğin hükmünün bulunmaz olduğunu belirtmiştir.²⁶⁹

Muharrem Efendi, çok eşle evlilik hususunda ise Hz. Peygamber'in ve Şeriat'ın dört ile sınırlandırılması hakkında; Rafizilerin ayetteki و harfinden hareketle ve Hz. Peygamber'in de yaptığı evlilik sayısının dokuz olması sebebiyle kendilerine bunu caiz gördüklerini ifade etmektedir. Kesin bir dille nassın umûmuna göre dört eşten fazlasının asla caiz olmadığını söylemektedir.²⁷⁰

Muharrem Efendi, nikâhlanması haram olan 10 kişiyi hıfzedin (ezberleyin) şeklinde bir uyarıda bulunduktan sonra²⁷¹ *el-Hidaye*'de ifade edildiği üzere, mürted bir erkeğin ne bir Müslüman ne bir kâfir ne de bir mürted kadınla evlenemeyeceğini belirtmektedir. Bunun gerekçesi olarak ise, mürtedin hukuki durumunun ölüm cezasını gerektirdiğini (onun müstehakı katildir) ifade etmektedir. Aynı şekilde mürted bir kadın; ne bir Müslüman ne de bir kafirle evlenemez, bunun sebebini ise; çünkü o (İslam Hukukuna göre) inancını gözden geçirmesi için hapsedilmiş bir kadındır. Bu durumda nikah akdinin gerekleri yerine gelmez, şeklinde açıklamaktadır.²⁷²

Zileli Muharrem Efendi, kitabın son faslında cariye, cariye satılması gibi konularda başvuru hilelere ve çok eşle evli olanların boşama durumlarına dair söz etmektedir. Boşama konularında genel olarak hileye çok başvurulmasından dolayı hile nin ne durumda yapılıp ne durumda yapılamayacağını açıklamaktadır. Muharrem Efendi, hileyi ikiye ayırmakta ve bunların hile-i bid-i ve hile-i şer'i olduğunu belirttikten sonra şu şekilde tanımlamaktadır:²⁷³ Hile-i Bid-i, başkasına zararı dokunan hilenin hükmü haramdır ve buna bid-i hile denir. Şer'i Hile ise celbi menfaat ve maslahat için yapılan hiledir, diyerek hükmüne cevazın olduğunu söylemektedir. Hile-i Bid-i'ye şu örneği vermektedir: Mesela bir kişinin eşini boşatmak, malını almak ve kendisine zarar vermek amacıyla yapılan hileler hile-i bid-i' dir ve bunun hükmü haramdır.

Muharrem Efendi, hile-i şer'i yi ise; mübah ve mekruh olarak ikiye ayırmaktadır. Mübah olan, celbi menfaat için ya da zararı kaldırmak için yapılan hiledir ki bu mubahtır. Mekruh olan hile ise, kendisi için yarar sağlayan ancak başkasının hakkına da zarar veren hile olarak tanımlamaktadır. Buna örnek olarak, kişinin farz olan zekâtı vermemek için hile yapmasını

²⁶⁹ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 8a.

²⁷⁰ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 12b.

²⁷¹ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 13a.

²⁷² ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 13a.

²⁷³ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 16b.

vermektedir. Bu kendisi için dünyevi bir yarar sağlayabilir ancak bu şekilde yapılan bir hilede fakirin hakkına, hukukuna girildiği için bu hile mekruh olan hiledir, demektedir.

Muharrem Efendi, 'hile-i Şer'îye'ye delil olarak Hz. Eyyüb'ün suizan sebebiyle hanımına yüz sopa vurmaya yemin etmesini göstermektedir. Buna göre Hz. Eyyüp, hanımına yüz sopa vurmaya yemin etmiş, bu hususta Allah'tan kendisine gelen emir ile yüz sopa yerine bir kere Allah'ın dediği şekilde "Vur ki yeminine ihanet etmeyesin" denilerek yeminindeki yüz sopa hafifletilmiştir.²⁷⁴ Muharrem Efendi, bu hafifletmenin sebebini; Eyüp Peygamber'e yıllarca hizmet etmesiyle, onun merhamet sahibi ve salih bir kul olmasıyla açıklamaktadır.²⁷⁵ Kitabın son bölümünde erkekler için önemli bazı şeyler zikredeceğim diyerek kitapta anlattıklarının kısa bir özetini yapmaktadır.

Muharrem Efendi, dört hanımı olan birisinin, birisini boşaması halinde talâk iddeti beklemeden yeni birisiyle evlenemeyeceğini, aynı şekilde boşanılan kadının yakın akrabası ile evlenme durumunda da erkeğinde iddet beklemesi gerektiğini söylemektedir.

Rada kitabının son varlığında kitabın telifinin cemaziyel evvelin sonlarında "tis'u miye vahid ve tis'in" yani hicrî 991 yılında olduğu ifade edilmektedir. Doğumu hicri 910 (1504) olan Muharrem Efendi'nin, 991 yılında bu kitabı yazdığını düşünüldüğünde, Muharrem Efendi'nin bu kitabını da 80'li yaşlarında (81 yaşında) yazdığını söyleyebiliriz.²⁷⁶

2.4.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar

Bu eserde kullanılan kaynaklar, daha önceki eserlerde de kullanılmış ve haklarında bilgi verilmişti. İlgili kaynakların isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Hızâne* (tü'l-fikh).²⁷⁷
2. *Nevâzil*.²⁷⁸
3. *Fusûlü'l-İmâdî (Fusûl)*.²⁷⁹
4. *Vikaye, Viķāyetü'r-rivāye fî mesâ'ili'l-Hidāye (Şerḫu'l-Viķāye)*.²⁸⁰

---

²⁷⁴ "Eline bir demet bitki sapı alıp onunla vur ve böylece yeminini yerine getirmiş ol" (dedik). Gerçekten biz onu sıkıntılara dayanıklı bulduk. O ne güzel bir kuldu! Yönu hep Allah'a dönüktü. Sâd 38/44.

²⁷⁵ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 16a.

²⁷⁶ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 17b.

²⁷⁷ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 3b.

²⁷⁸ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 3b.

²⁷⁹ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 2a.

²⁸⁰ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 6a.

5. *el-Hâniyye*.²⁸¹
6. *Kenz, Kenzü'd-Dekâik*.²⁸²
7. *el-Hidâye*.²⁸³
8. *Şerhu'l-Manzûme* (Şerhu'l-Manzûmeti'n-Nesefiyye).²⁸⁴
9. *Kitâbü'l-Muhtelef*.²⁸⁵
10. *Muşaffâ*.²⁸⁶
11. *el-Kâfi*.²⁸⁷ el-Hâkimü's-Şehîd Ebu'l-fadl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 334/945).

2.4.3. Kitabın değerlendirilmesi

Muharrem Efendi'nin "*Risâle Mûteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada*" adlı bu eseri 34 varaktan oluşmaktadır. Muharrem Efendi, eserinde genel olarak rada (rida) yani süt emmeden kaynaklanan hısımlık ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgileri verirken İmam Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin, bunlar arasında İmam Züfer'in de görüşlerine başvuru yapmaktadır. Mezhep İmamlarının (özellikle İmam Şâfiî ve İmam Malik) görüşlerinden de nakilde bulunan Muharrem Efendi, konuları delillendirmiş ve söylediği hükümlerde Kur'an, Sünnet ve aynı şekilde Edille-i Şer'iyye den olan "icmâ" deliline de atıf yapmıştır. Muharrem Efendi, diğer eserlerinde de şahit olduğumuz gibi hükümlerin hikmetlerine dair bilgiler vererek anlatımını güçlendirmiş ve öğretici bir üslûp kullanmıştır.

Günümüzde kelimelerin kısaltılmış harflerle ifade edilmesi yaygın bir kullanım şeklidir. Muharrem Efendi de eserinde "Ebû Hanîfe rahimuhullah", "aleyhisselam" gibi saygı bildiren ifadeleri kısaltarak kullanmaktadır.

Muharrem Efendi, süt emmeden doğacak hısımlık konusunda döneminde ihmallere şahit olmuş olacak ki vefatından hemen önce bu risâleyi yazmıştır. Günümüzde yapılan evliliklerin yıllar sonra süt emme kaynaklı birliktelik olduğu ortaya çıkmakta ve bu husus ailelerin yok olmasına ya da aile yaşamının helal dairesinden çıkmasına sebep olmaktadır. Bu hususta

---

²⁸¹ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 3a.

²⁸² ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 14a.

²⁸³ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 15a.

²⁸⁴ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 8b.

²⁸⁵ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 2a.

²⁸⁶ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 12a.

²⁸⁷ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 14a.

günümüzde süt kardeşliklerinden şüphe edilen kişilerin, aile birlikteliklerinin devamı için mezhepler arası çıkar yollar bulunmaya çalışılmaktadır.²⁸⁸

Mesela Hanefi mezhebinde iki yaşından küçük bir bebeği bir defa bile olsa emziren kadın o bebeğin sütannesi olurken²⁸⁹ Şâfiî ve Hanbeli mezhebinde beş defa doyana kadar emmesi şart koşulmaktadır. Üç defa emmenin yeterli olduğu görüşünü ileri süren müçtehidler de vardır.²⁹⁰ Bu fetvaları bir örnekle anlatacak olursak; Zeyd ile Hind sütkardeş olduklarından habersiz evlenmiş, çocukları dahi olmuş; seneler sonra sütkardeş oldukları ortaya çıkarsa o zaman ailenin nikâhına hâlel gelmemesi için bebeğin doyum miktarlarına bakılır. Eğer bir veya iki kere emdikleri tespit edilirse, beş doyumunu şart koşan mezheplere uyularak ailenin nikâhının varlığına ve yuvanın kurtulmasına hükmedilir. Zeyd ile Hind'in yeni evlenecek birileri olması halinde Hanefi mezhebi esas alınarak bu evliliğin süt hısımlığından ötürü engellenmesi esas alınır.

Muharrem Efendi, bu eserinde de hükümleri açıklarken ve delillendirirken fûrû ve fikhî görüş diyebileceğimiz kaidelere işaret etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muharrem Efendi'nin bu eserinde dört adet fıkıh kaidesi bulunmaktadır. Muharrem Efendi'nin kaidelerini zikretmeden önce birinci kaide olan "Neseb itibariyle haram olanlar, süt emme ile de haram olur"²⁹¹ yani mahrem olur ifadesi aslında bir hadis-i şeriftir. İlgili bölümde ifade edildiği üzere anlatımının temel parçası haline getirdiği için kaide olarak zikredilmiştir.

2.4.4. Muharrem Efendi'nin Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada' adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri

1. يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب Neseb itibariyle haram olanlar, süt emme ile (rada) ile de haram (mahrem) olur.²⁹² Yukarıda da açıklandığı üzere Muharrem Efendi, ilgili yerde Hz. Peygamberden rivayet edilen bu hadisi, anlatımının temel parçası haline getirmekte ve kitabın sonuna kadar bu hadisi bir fûrû kaidesi gibi kullanmaktadır.
2. التابع كالمغلوب والمغلوب كالمعدوم Tâbi olan mağlub gibidir; mağlub olan da ma'dum yani yok hükmündedir.²⁹³ Muharrem Efendi, ilgili yerde bu kaideyi ve sonrasında gelen iki kaideyi şu şekilde açıklamaktadır: "Ebû Hanîfe'nin de söylediği bu fıkıh kaidesinden hareketle; bir kadın, bebeğin yemeğine sütünden katsa, bebek de onu yese süt hısımlığı oluşmaz. Çünkü

²⁸⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı" (Erişim 3 Nisan 2024).

²⁸⁹ es-Serahsî, *Mebûsât*, ed. Mustafa Cevat Akşit, çev. Şerafettin Kalay, 5/137.

²⁹⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn-i Kudâme, *el-Muğnî*, ed. Dr. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâr'ul Âlemü'l-Kütüb li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1997), 11/309-312; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzî'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 5/149.

²⁹¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, "Şehâdât", 7 (No. 2645); Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, "Rada", 12 (No. 1447).

²⁹² ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 1b.

²⁹³ ez-Zîlî, *Risâle fî enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 8a.

tâbi olan mağlub olan gibidir ve mağlub olan ma'dum gibidir (yok hükmündedir). Ancak, sût galip olursa o zaman, hürmet (haramlık) sabit olur, çünkü الحكم للغالب hüküm galip olana göredir (baskın olan duruma göre hüküm bina edilir)." İmam Muhammed ve İmam Züfer'in eğer miktarlar eşit olursa hürmetin sabit olacağını ve rada olacağını söylediklerini nakletmektedir. "Çünkü kaide şudur ki الشيء لا يصير مستهلكا في جنسه Bir şey kendi cinsinden bir şey ile karışırsa yok olmaz." Muharrem Efendi burada aynı cinsten olan iki şey arasında galipliğin hükmünün bulunmaz olduğunu belirtmiştir.

3. الحكم للغالب Hüküm galip olana göredir (baskın olan duruma göre hüküm bina edilir).²⁹⁴ Bir şeyin hükmünün çoğunluğa veya baskın olana göre belirlenmesi gerektiğini ifade eder.

4. الشيء لا يصير مستهلكا في جنسه Bir şey kendi cinsinden bir şey ile karışırsa yok olmaz.²⁹⁵ Muharrem Efendi burada aynı cinsten olan iki şey arasında galipliğin hükmünün bulunmaz olduğunu belirtmiştir.

2.5. Zileli Muharrem Efendi'nin Zelletü'l-ķârî bi inayeti'r-rabbî'l-bârî Adlı Kitabı

Bu bölümde Zileli Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ve kıraat ilmiyle alakalı olan *Zelletü'l-ķârî* adlı kitabı ele alınacaktır. Eserin dili Arapçadır. İncelemeye esas alınan eserin katalog kaydı ve bulunduğu yer şu şekildedir: 06 Hk 2820/4, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi /Milli Kütüphane/Ankara.

Muharrem Efendi'nin bu eseri takriben 11 varaktır. Nüsha'nın bulunduğu mecmua ise toplamda 92 varaktır. *Zelletü'l-ķârî* Kitabı, eserin 73. varağı ile 82. varağı arasında bulunmaktadır. Bu eserde geçen fıkıh ilmi ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili bütün bölümlerden bahsedilerek eser incelenmeye çalışılacaktır.

2.5.1. Muharrem Efendi'nin *Zelletü'l-ķârî bi inayeti'r-rabbî'l-bârî* adlı eserinin genel muhtevâsı ve incelenmesi

Muharrem Efendi, kitabı yazma amacını şu şekilde açıklamaktadır: "Zamanımızdaki imamların Kur'an'ın kıraatını; fâsid olacak kadar değiştirdiklerini ve bunu bilmekten de gafil olduklarını gördüm. Bende bu *Zelletü'l-ķârî bi inayeti'r-rabbî'l-bârî* kitabını; tilavetteki (okuyuştaki) hata mahallerini göstermek ve bu okuyuşla namazın fâsid olup olmayacağını Allah'ın yardımıyla beyân etmek için yazdım" ²⁹⁶

²⁹⁴ ez-Zîlî, 8a.

²⁹⁵ ez-Zîlî, 8a.

²⁹⁶ *Ebu'l-Lays Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, Zelletü'l-ķârî bi-'inâyeti'r-rabbî'l-bârî* (Ankara: Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi/Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 73a.

Zelletü'l-kârî kitabı altı bâbdan oluşmaktadır. Bu bâblar şu şekilde sıralanabilir:

1. İrab hataları.
2. Harflerin mekânı dışında önce ya da sonra okunması.
3. Harflerin fazla ya da eksik (noksan) okunması.
4. Ayetlerin okunmasında durulması (vakıf) gereken yerde geçilmesi (vasıl), ya da geçilmesi gereken yerde durulması.
5. Meharic-i huruf (harflerin çıkış yerleri) ve isimlerinin beyânı.
6. Vakıf yapılan âyet neticesinde (durulmaması gerektiği için) küfre sebebiyet veren yerlerin açıklanması.

Muharrem Efendi, “irabtaki hata manayı değiştirmez/bozmaz ise namaz fâsid olmaz” demektedir.²⁹⁷ Hafzedilmiş harf veya harfler manayı bozmuyor ise namazı bozmayacağını ifade etmektedir. Burada Ebû Hanîfe’den de şöyle nakiller yapmaktadır: Bir harf okunduğunda mana değişmiyorsa namazı bozmaz. Ebû Hanîfe der ki: Âyetin bir kelimesi okunurken bir harf ziyade veya noksan yapan; dönüp doğrusunu bir daha okur, namazı bozulmaz. Muharrem Efendi, âyet okunurken bir kelime terk edilirse bunun terk edilmesiyle de mana değişmiyorsa namazın bozulmayacağını söylemiştir.²⁹⁸

Durulması gereken yerde (vakıf) durup sonra farklı bir ayet okunursa namazı bozmaz. Ancak vakıf yapıldığında, tekrar kıraate dönüldüğünde azap âyeti yerine rahmet ayeti okunursa ya da bunun aksi yapılırsa Meşayih’in çoğuna göre namazın bozulacağını söylemektedir. İmam Şâfi’ye göre kasıtsız olarak yapılan hataların namazı bozmayacağını ve “kelamunnasın”²⁹⁹ dahi namazı bozmayacağını ancak bunlar fatiha okunurken olursa namazın bozulacağını; çünkü onun, fatihatsız namaz olmaz, dediğini nakletmektedir.³⁰⁰

Muharrem Efendi, vakıflar (durulması gereken yerler) hususunda şöyle bir nakil yaparak sözlerini pekiştirmiştir: Kur’an-ı Kerim’de bazı ayetlerde sehven (yanılarak) veya amden (kasıtlı) vukuf yapıldığında namaz bozulur. Kur’an da bu şekilde 83 yer vardır. İmam Matûridi’nin (ö. 333/944) bunları bilmeyene imamet verilmesi caiz olmaz, dediğini nakletmektedir. Vakfın ilgili yerlerde manaya etkisini bir örnek üzerinde açıklamak yerinde olacaktır.

²⁹⁷ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 73b.

²⁹⁸ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 77a.

²⁹⁹ Kalamunnas, namazda dünya kelamı etmektir. Namazda dünya kelamı etmek, ulemanın çoğunluğuna göre namazı bozar. Kalamunnas ifadesi Hz. Peygamber’in bir hadisinde geçmektedir ki o şöyle buyurmaktadır: “إن هذه الصلاة لا يصلح فيها شيء من كلام الناس إنما هو التسبيح والتكبير وقراءة القرآن Namaz içerisinde kalamunnas (dünya kelamı etmek, konuşmak) namaz ile asla bağdaşmaz. Namazda yalnızca tesbih, tekbir ve Kur’an okunur.” Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh*, 2/70 (No. 33).

³⁰⁰ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 80a.

Bakara sûresinde ilgili ayeti okurken **وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا** şeklinde durmak.³⁰¹ **وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَّهُ قَانُونٌ** “Allah çocuk edindi” dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O’nundur. Hepsisi de O’na boyun eğmişlerdir.³⁰² Ayet bu şekilde vakıf yapılarak okunduğunda, devamında tenzih için gelen **سُبْحَانَهُ** ifadesi okunmadığı için aşağıda da ifade edileceği üzere kastettiği manadan koparak aykırı bir hale gelecektir.

Kur’an okunurken durulacak (vakıf) yerlerin ve geçilecek (vasıl) yerlerin bilinmesinin tespiti büyük ölçüde manaya göre belirlenmiştir. Muharrem Efendi’nin vermiş olduğu bu örnekler dikkate alındığında ayetler, önceki bağlantısından kopararak okunduğunda mananın taban tabana zıt bir hale geldiği görülecektir. Bu zıtlık öyle bir hale gelmektedir ki mana açısından kişiyi küfre götürmesinden endişe duyulmuştur. “Allah çocuk edindi” örneğine bakacak olursak ayetin aslında Yahudi, Hıristiyan ve müşrik arapların küfür (inkar) olan sözlerine dikkat çektiğini ancak okuma hatası ile yanlış yerde vakıf yapıldığında sanki başka bir cümlemiş gibi (okuyanlar ve dinleyenler tarafından) algılanacağından bu şekilde okumak uygun görülmemiştir. Bu konuda İslam âlimleri genel olarak İslam’ın inkişafıyla genişleyen coğrafyalarda yanlış yerde vakıf ve vasıl yapılmasını diye olacak ki, secavendleri tespit etmişlerdir. Muharrem Efendi, vakıf ve vasıl yapılmaması gereken yerlerin, yapılması halinde küfür olacağını³⁰³ belirterek bu yanlışlara asla düşülmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu tür örneklerin Kur’an-ı Kerim’de çok olduğunu vurgulayarak okuyucularını bunlardan sakındırmıştır.

Muharrem Efendi, kıraat mahali olmayan yerler hakkında da değerlendirmede bulunmaktadır. Buna göre teşehhüde otururken okunan dualardan olan, sallı-barık dualarında **“حميد مجيد”** ibaresinin, mecit (yani **حميد مجيت**) şeklinde okunması halinde namazın bozulacağını söylemektedir.

Muharrem Efendi, “Sırad-Sırat”, “Şeytan-Şeydan” gibi ط harfiyle ت harfinin; ض harfiyle ظ harfinin karıştırılmasıyla namazın bozulmayacağını ama لم يلد ibaresinin yelit şeklinde okunması halinde namazı bozacağını söylemektedir. Ayrıca ص harfiyle söylenen صالحين kelimesinin س harfiyle söylenmesi halinde de namazın bozulacağını söylemektedir. Muharrem Efendi ر harfinin telaffuzunun sadece bir şekilde olduğunu (ra), dolayısıyla ‘elhamdurillah’ denilirse namazın bozulacağını söylemektedir. Eğer dilde bir problem yoksa ر harfini ل şeklinde okumanın da namazı bozacağını söylemektedir. Muharrem Efendi, **“عبده ورسوله”** ibaresi okunurken rasulühü kısmı ص harfiyle okunursa ihtiyaten tekrar edilmesini uygun görmektedir.

³⁰¹ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 82b, 83a, b. Tamamı için bu varaklara bk.

³⁰² *Kur’ân Yolu Meâli*. çev. Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/116.

³⁰³ Muharrem Efendi saymış olduğu 83 yer dışında eserin altıncı faslında sadece vakıf yapmanın küfür olduğunu belirttiği 75 yerden de ayrıca bahsetmektedir ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 80-82a.

Muharrem Efendi, Ebû Yûsuf'a göre okunan kelimenin Kur'an'da yoksa, namazı bozar dediğini ancak İmam-Azam ve İmam Muhammed'e göre bozmayacağını söylemektedir. Bir harfin mekânı dışında eklenerek ya da çıkarılarak eksik ya da fazla okunması hususunda ise; eğer Kur'an da varsa manayı da bozmuyorsa namazı bozmaz, demektedir.

Muharrem Efendi teşdid (şeddeli okumak) hususundaki hatalar hakkında görüşleri ise şu şekilde açıklamaktadır: Müteahhirûn âlimleri, teşdid irab gibidir namazı bozmaz. Mütেকaddimûn âlimleri ise teşdidde hata yapmak manayı değiştirirse namazın bozulacağı kanâtindedirler. Muharrem Efendi, muhtar görüş olarak teşdid'in terkinin namazı bozmayacağını söyleyerek müteahhir ulemânın görüşünü tercih eder. Ancak *Kadıhân* da bozar diye, bir fetvânın olduğunu da nakletmektedir. Bu konuda genel bir kaide söylemektedir: Fukahâ genel olarak irabdaki hataya itibar etmez. Ancak mananın değiştiği bir irab hatası hususunda; Müteahhirîn'in bozmaz, Mütেকaddimûn'un ise bozar dediğini nakletmektedir. Muharrem Efendi bu hususta Mütেকaddimûn'un daha ihtiyatlı olduğunu söylemektedir. Buradan anlaşılıyor ki mana değişmedikçe yapılan hatalarda Müteahhirîn'i, eğer mana değişirse Mütেকaddimûn'u tercih etmektedir.

2.5.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar

1. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), Muharrem Efendi, eser ismi zikretmeksizin İmam Maturidî'nin "bunları bilmeyene imamlık verilmez" dediği 83 yeri eserinde zikretmektedir.³⁰⁴
2. *Şerhu'l kudûrî*.³⁰⁵
3. *Fetevâ-i Kâdîhân* veya *Hâniyye*.
4. *Hulâsatü'l-Fetava*.
5. *Hızânetü'l-Müftîn*.
6. *el-Fetava'l-Bezzâziye*.
7. *Feteva-i Fusûl (Fusûlü'l-İmâdî)*.³⁰⁶
8. *Münyetü'l-muşallî ve ğunyetü'l-mübtedî*. Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) namaz ibadetine dair yazmış olduğu eseridir. Bu eser üzerine çok şerh yazılmıştır.³⁰⁷

³⁰⁴ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 82b.

³⁰⁵ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 73b.

³⁰⁶ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 80a.

³⁰⁷ Muharrem Efendi eserin ilk sayfasında, bu eserlerden nakilleri toplayarak kitabını oluşturduğunu ve geçtiği yerlerde kısaltarak eser isimlerine işaret ettiğini beyan etmektedir, ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 73a.

2.5.3. Kitabın değerlendirilmesi

Zileli Muharrem Efendi'nin *Zelletü'l-kârî bi-'inâyeti'r-rabbi'l-bârî* adlı kitabı, dili arapça olan, 11 varaktan müteşekkil bir eserdir.

Muharrem Efendi, diğer kitaplarında olduğu gibi bu kitabını da halkın ihtiyacını gözeterek telif etmiştir. Kitabında özellikle dikkat ettiği konu, mana hususunun asla göz ardı edilmemesi gerektiğidir. İhmal edilmesi durumunda kişiyi küfre kadar götürebileceğini; Kur'an'da olmayan kelimelerin okunması halinde namazın bozulacağını ve buna da en çok halka namaz kıldırın İmamların vâkif olması gerektiğini bildirmiş ve bundan sakınmaları gerektiğini ifade etmiştir. Şahit olduğu ihmallerin, eserin yazılmasına ilham kaynağı olduğunu ve eserinde bu ihmalleri düzeltmeyi amaçladığını söyleyebiliriz.

Eserinde okuma hatalarından bir şey kaçırmamak adına hemen hemen hata yapılan tüm ayetleri açıkça yazmış ve delillendirmiştir. Muharrem Efendi; mana, irap ve mahreçlerin telaffuzundaki hataları eserinde örneklerle beyan etmiştir.

Eserde genel olarak usûl ve fûrû kaidelerine diğer kitaplarına nazaran çok yer verilmemiştir. Ancak bir fûrû kaidesi tespit ettik. Muharrem Efendi bu kaideye anlatımında sıklıkla başvurmuştur. Bu kaide şu şekildedir:

Fukahâ genel olarak irabdaki hataya itibar etmez (İraptaki hataya itibar edilmez).³⁰⁸

2.6. Zileli Muharrem Efendi'nin Hediyetü's-su'lûk fî şerhi Tuḥfeti'l-mülûk Adlı Kitabı

Zileli Muharrem Efendi'nin bu kitabı, Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülkadir er-Razi (ö. 1268) tarafından kaleme alınan ve Hanefi mezhebinin etkin olduğu coğrafyada büyük ilgi gören *Tuḥfeti'l mülûk* adlı eseri³⁰⁹ üzerine yazmış olduğu şerhtir. Kitabın dili Arapçadır. Eser, ilmihal türünden diyebileceğimiz bir fıkıh eseridir.

Kitabın tam olarak kataloglarda bulunduğu ismi şu şekildedir: *Hediyetü's-su'lûk fî şerhi Tuḥfeti'l-mülûk*. Hediyetü's su'luk, "yoksula armağan"³¹⁰ ve "fakire hediye" anlamına gelmektedir. Su'luk kelimesinin manasına dilenci (el açıp isteyen) manası verilerek kitabın ismi ele alınır; kitabın ismini "kendisinden *Tuḥfeti'l mülûk* adlı kitaba şerh yazmasını isteyen talebeleri ve kardeşine hediye" şeklinde de manalandırmak isabetli olabilir.

Muharrem Efendi'nin bu eseri Samsun İl Halk Kütüphanesinde 55 Hk 628/1 koleksiyon numarası ile kayıtlıdır. Bizim incelemeye esas alacağımız nüsha, Princeton Üniversitesi

³⁰⁸ ez-Zîlî, *Zelletü'l-kârî* (Milli Kütüphane, 06 Hk 2820), 73b.

³⁰⁹ Kâşif Hamdi Okur, *Güncel Konularla İlm-i Hâl* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 16.

³¹⁰ Telkenaroğlu, *Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü's-su'luk' Adlı Eseri*, 315.

Kütüphanesinden matbu olarak elimize ulaşan metindir.³¹¹ “Eserin telifi 979/1571 yılında Tokat/Zile’de tamamlanmıştır. Eserin baskısı, h. 1290/m. 1873’te 268 sayfa, 1313/1895’te 276 sayfa, 1320/1902’de 364 sayfa olarak Kazan’da yapılmıştır”.³¹² İncelemeye esas aldığımız nüsha 268 sayfalık olan nüshadır. Basılmış olan bu nüshayı tercih etmemizdeki sebep metnin daha açık olması ve ülkemizde bulunan nüsha ile birebir uyması hasebiyledir.

İncelemeye esas aldığımız nüsha da bab ve fasıllar işaretlerle daha belirgin hale getirilmiş, yer yer koyu yazılmış; eserin sayfa kenarlarında Osmanlıca ve Arapça açıklamalar eklenmiştir. Nüshada *Tuhfe’tül Mülük*’ün ana metni de parantez içerisinde gösterilmiştir. Nüshanın başında Kazan’da basılan bu nüshayı şerh eden kişinin Şah Ahmed bin Hüsameddin bin Salih olduğu ifade edilmiştir.³¹³

Muharrem Efendi’nin bu eserinin incelenmesine dayalı olarak M. Rahmi Telkenaroğlu tarafından kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Çalışma *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* 2012 yılında yayımlanmıştır.³¹⁴ Bu çalışmada Muharrem Efendi’nin hayatı, eserleri tanıtılmış, bu eserler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu özelliğiyle çalışmanın hem bizim çalışmamıza hem de Muharrem Efendi ile ilgili yapılmış diğer çalışmalara kaynaklık ettiği söylenebilir. Çalışmada *Hediyetu’s-Su’luk* kitabı tanıtılmış ve muhtevası hakkında bilgilere yer verilmiştir. Muharrem Efendi’nin bu eserinde yararlandığı kaynaklar tespit edilerek eser hakkında genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Muharrem Efendi’nin bu eserinin yazma hali 241 sayfadan oluşmaktadır. İncelemeye esas aldığımız nüsha 268 sayfadan oluşmaktadır.

Eser, 10 kitaptan müteşekkildir. Bunlar;

1. Kitap: 5-33 Kitabu-t Tahara
2. Kitap: 33-116 Kitabu-s Salat
3. Kitap: 116-141 Kitabu-z Zekât
4. Kitap: 141-162 Kitabu-s Savm
5. Kitap: 162-182 Kitabu-l Hac
6. Kitap: 182-199 Kitabu-l Cihad
7. Kitap: 199-217 Kitabu-s-Sayd mea Zebaih
8. Kitap: 217-238 Kitabu-l Kerahat

---

³¹¹ Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, *Hediyetü’s-su’luk fî şerhi Tuhfeti’l-mülûk* (Kazan: Matbaa-i Hızâne, 1873/1290).

³¹² Telkenaroğlu, *Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü’s-su’luk’ Adlı Eseri*, 317.

³¹³ ez-Zîlî, *Hediyetü’s-su’luk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 1.

³¹⁴ M. Rahmi Telkenaroğlu, “Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü’s-su’luk” Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/ 2 (2012).

9. Kitap: 238-253 Kitabu-l Feraiz
10. Kitap: 253-264 Kesb Meal Edep
- 264-268 Hatîme

2.6.1. Muharrem Efendi'nin *Hediyyetü's-şu'lûk fi şerhi Tuhfeti'l-mülûk* adlı eserinin genel muhtevâsı ve incelenmesi

Zileli Muharrem Efendi'nin bu şerhi yazmasında talebeleri ve kardeşi Şemseddin Sivâsî etkin rol oynamıştır. Şöyle ki, Muharrem Efendi talebeleri ile beraber 'Tuhfetül Mülûk' adlı kitabı okurken bazı talebeleri bu kitap için hocalarından bir şerh yazmasını istemişler, Muharrem Efendi ise (tevazu ile) bulunduğu hâl ve hafızasının kusurları yönünden³¹⁵ buna gücünün olmadığını söyleyerek onları reddetmiş. Daha sonra kardeşi Şemseddin Sivâsî'yi araya koyarak Şemseddin Sivâsî'den rica etmişler. O da Muharrem Efendi'ye, bu kitaptaki zorlukları giderecek bir şerhi daha önce görmediğini ifade ederek abisinden böyle bir şerh ihtiyacının karşılanmasını istemiş ve Muharrem Efendi'ye *وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَرْ* ayetini hatırlatmış.³¹⁶ Muharrem Efendi de kardeşinin ricası üzerine istihare yapmış ve istihâresinde *وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى* ayetiyle karşılaştınca³¹⁷ ısrarlara da dayanamayıp bu şerhi yazmaya karar vermiş.

Şemseddin Sivâsî, her ne kadar açıklayıcı başka şerh görmedim dese de Muharrem Efendi'nin yazılmış şerhlerden haberinin olduğunu görülmektedir. Mesela Bedreddîn Aynî'nin (ö. 1451) yazmış olduğu *Minhatü's-Sulûk fi Şerhi Tuhfeti'l-mülûk* adlı eserden de faydalandığını söyleyebiliriz.³¹⁸

Eserin muhtevâsına geçilirse, Muharrem Efendi esere; fıkıh, fakîh ve tefakkuh kelimelerini tanımlayarak başlamaktadır. Fıkıh ve fakîh için genel tarifler yapan Muharrem Efendi, tefakkuh kelimesi için dikkat çekici bir tanımlama yapmaktadır. Ona göre tefakkuh kelimesi "bildiğiyle amel ederek bilinmeyenin bilgisine ulaşmaktır".³¹⁹

Eserin 10 kitaptan müteşekkil olduğu söylenmişti. Muharrem Efendi, bu kitapların önemini eserin ilk sayfalarında özetlemektedir. Muharrem Efendi bunları özetle şu şekilde söylemektedir;³²⁰

---

³¹⁵ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 2. Muharrem Efendi'nin burada bu tür eksikliklerinden bahsetmesinin bir yaşlılık alâmeti olduğunu düşündüğümüzde, bu kitabını da yaşlılık döneminde yazdığını tahmin ediyoruz. Ancak burada diğer kitaplarında olduğu gibi yaşlılıktan kesin olarak bahsetmemiş olması sebebiyle Muharrem Efendi'nin bu kitabını, incelediğimiz diğer kitaplarından daha önce yazdığını tahmin etmekteyiz.

³¹⁶ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 2.

³¹⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 3.

³¹⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 4.

³¹⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 4.

³²⁰ ez-Zîlî, 4.

İlk beş bölüm için bunların önemi, erkân-ı İslam olmalarıdır. Cihad bölümü (6) için, kelimetullahın dârülharpe izharıdır ki o da İslam'ın temel esaslarından. Sayd ve Zebaih (7) ve Kerahiyye (8) bölümü için; helalin, haramın, mekruhun öğrenilmesi bakımından önemlidir. Feraiz bölümünün (9) önemini anlatırken Hz. Peygamber, emir buyur du ki: "Feraizi öğrenin ve öğretin. Zira feraiz ilmin yarısıdır." buyurmaktadır. Kesb Me'al Edep bölümünün (10) önemini ise: "Kesb kuvvetin ve tâkatin sebebidir. Güçlü ve tâkatli olmak ise kulluğu ve itaati ikame (ayağa kaldırır) eder." Çünkü Hz. Peygamber "قيام الدين بقوام الدين Dinin kıyâmı, kuvvetli beden ile olur", buyurmaktadır.

Muharrem Efendi, bölümlerden bahsettikten sonra ilimle uğraşan ve şerhiyle meşgul olan kişilere, vereceği bilgilerin fayda vermesi için dua ederek ilk bölüm olan Taharet Bölümüne başlamaktadır. Daha sonrasında ise mezkur bölümlerin sırasıyla şerhini yapmaktadır.

2.6.2. Muharrem Efendi'nin eserde yararlandığı kaynaklar

Bu eserlerin tespitinde büyük ölçüde Telkenaroğlu'nun ilgili³²¹ çalışmasından yararlanılmıştır. Muharrem Efendi tespit edildiği kadarıyla bu eserde 96 adet eser ve kişiden nakilde bulunmaktadır.

1. *el-Aşl*,³²² Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805). İmam Muhammed'in ilk eseri olup, hanefi mezhebinin en önemli kitaplarından. Eser, *Zâhirü'r-Rivâye, Usûl ve Mebsût* olarak da isimlendirilmektedir. Muharrem Efendi, eserde kaynak olarak *Zâhirü'r-Rivâye* ismiyle de nakil yapmaktadır.³²³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla dört yerde bu isimle atıf yapmıştır.
2. *el-Bercendî, Şerhun-Nükâye muhtaşaril-Vikâye*.³²⁴ 'Abdulâlî b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 932/1525).
3. *el-Beydâvî, Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*.³²⁵ Beydâvî, Nâsiruddîn Ebu Saîd (ö. 685/1286).
4. *el-Bezzâziyye, el-Fetâva'l-Bezzâziyye veya el-Câmi'u'l-vecîz*.³²⁶ Muharrem Efendi'nin her kitabında sıklıkla başvurduğu kaynaklardandır.

³²¹ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü'ş-şu'luk" Adlı Eseri", 317-23.

³²² ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 75.

³²³ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 83.

³²⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 70.

³²⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 224.

³²⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 36.

5. *el-Bustân, Bustânü'l-ârifîn*.³²⁷ Ebulleys Nasr b. Muhammed es Semerkandî (ö. 373/983 veya 393/1003).
6. *el-Câmi'u's-şagîr*.³²⁸ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/804). Eser aynı şekilde zâhirü'r-rivâyedendir. Hanefi fıkhnın en temel eserlerindedir.
7. *el-Cevâhiru'l-Mađmûme fi şerhil-Manzûmeti-l Hilâfiyye (el-Manzûmetü'n Nesefiyye şerhi)*.³²⁹ Eserin müellifi Radiyyüddin İbrâhim b. Süleyman el-Hamevî el-Mantıkî'dir. Müellifin vefat tarihini tespit edememiş olmakla beraber İbnü'r-Rabve Nâsirüddin Konevî (ö. 764/1363) gibi alimlerin hocası olduğu bilinmektedir. Bu tarihlerde yaşadığı söylenebilir.
8. *ed-Dürer (Dürerü'l-hükkâm)*³³⁰ ve *el-Ğurer (Ğurerü'l-Ahkâm)*.³³¹ Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. 'Ali 'ye (ö. 885/1480) iki eserdir. Muharrem Efendi iki eserede toplamda 20'den fazla başvuruda bulunmaktadır.
9. *el-Fetâva'n-Nesefiyye (Fetâva'n-Nesefî)*.³³² Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseffî (ö. 537/1142).
10. *Feteva-i Sûfiyye*,³³³ eser Fadlullah b. Eyyûbi'ye (ö. 666/1267) nispet edilmektedir.
11. *Firişte (Şerhu'l- Viķāye)*.³³⁴ İbn Melek, Molla İzzeddîn 'Abdüllatîf b. 'Abdulazîz' (ö.797/1395).
12. *el-Ĥadâik (Ĥadâiku'l-hakâik)*.³³⁵ Ebu 'Abdillah Zeynüddîn Muhammed b. Ebibekr b. 'Abdülkâdir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra).
13. *el-Ĥakâik (Ĥakâiku'l-manzûme, şerhu Manzûmeti'n-Nesefî fil hilâf)*.³³⁶ Ebu'l-Mehâmîd Mahmûd b. Muhammed b. Dâvûd el-Efsencî el-Buhârî el-Lü'lûî (ö. 671/1272). Muharrem Efendi kaynak verirken esere çokça başvuruda bulunmaktadır.

---

³²⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 259.

³²⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 78.

³²⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 89.

³³⁰ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 67.

³³¹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 16.

³³² ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 252.

³³³ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 263.

³³⁴ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 143.

³³⁵ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 115.

³³⁶ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 11.

14. *el-Hızâne (Hızânetü'l-fetâvâ)*.³³⁷ İftihâru'd-dîn Tâhir b. Ahmed b. 'Abdurraşîd el-Buhârî (ö. 542/1147). Muharrem Efendi eserinde kendisinden çok nakilde bulunmaktadır.

15. *Hizânetü'l-Müftîn*.³³⁸

16. *el-Hidâye (el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî)*.³³⁹ Burhânuddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebubekr el-Merğînânî'nin (ö. 593/1196). Hanefî fikhının temel başvuru kaynaklarından. Muharrem Efendi 10'dan fazla yerde nakilde bulunmaktadır.

17. *el-Hulâşa (Hulâsatü'l-fetâvâ)*.³⁴⁰ İftihâru'd-dîn Tâhir b. Ahmed b. 'Abdurraşîd el-Buhârî (ö. 542/1147).

18. İbn Emîri'l-Hâc (*Hilyetü'l-mücellî ve Buğyetü'l-mühtedî Şerhu Münyeti'l-muşallî*).³⁴¹ İbn Emîril-Hâc, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Halebî (ö. 879/1474).

19. İbn Melek (*Şerhu Mecma'il-bahreyn veya Şerhu'l-Vikâye*).³⁴² İbn Melek, Molla İzzeddîn 'Abdüllatîf b. 'Abdulazîz' (ö. 797/1395).

20. İbnü'l-Hümâm (*Fethu'l-Kadîr*).³⁴³ Muhammed b. 'Abdilvâhid b. 'Abdilhamîd es-Sivâsî (ö. 861/1456).

21. *el-İhtiyâr (el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr)*.³⁴⁴ 'Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsîlî (ö. 683/1284).

22. *el-İnâye*.³⁴⁵ Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd (ö. 786/1384).

23. *el-Îzâh, (Îzâhu'l-ıslâh)*.³⁴⁶ Kemâlpaşazâde Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân, İbn Kemâl (ö. 940/1534). Muharrem Efendi, sahib-ul izah şeklinde de kendisinden nakil yapmaktadır.

24. *Qādîhân veya Hâniyye (Fetâvâ Qādîhân)*.³⁴⁷

25. *el-Kâfî*.³⁴⁸ el-Hâkimü's-Şehîd Ebu'l-fadl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed.

³³⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 12.

³³⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 133, 196.

³³⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 7.

³⁴⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 58.

³⁴¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 63.

³⁴² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 93.

³⁴³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 64.

³⁴⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 27.

³⁴⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 61.

³⁴⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 142.

³⁴⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 147.

³⁴⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 138.

26. *Keşşâf*.³⁴⁹ Eserin yazarı Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Kitap tefsir alanında kendisine çokça başvurulmuş kaynaklardandır.

27. *Sahibu'l Kenz (Kenzü'd-dekâik)*.³⁵⁰ Ebu'l-Berakât Hâfizuddîn 'Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310).

28. *el-Kifâye Şerhu'l-Hidâye*.³⁵¹ Tâcüşşerîa Mahmûd b. 'Ubeydullâh el-Buhârî (VIII/XIV. asır).

29. *el-Kudûrî (el-Muhtasar, el-Kitâb)*.³⁵² Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdadî'nin (ö. 428/1036). Muharrem Efendi Kudûrî'nin kendisinden ve şerhlerinden kitabında çokça yararlanmaktadır.

30. *el-Manzûme (el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hılâf)*.³⁵³ Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142). Muharrem Efendi Manzûme'nin kendisinden ve şerhlerinden çok nakilde bulunmaktadır.

31. *el-Mebârik (Mebârikü'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr)*.³⁵⁴ İbn Melek, Molla İzzeddîn 'Abdüllatîf b. 'Abdulazîz' (ö. 797/1395).

32. *el-Mebsûṭ*. Ebu Bekr Muhammed b. Ebi Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090).³⁵⁵ Muharrem Efendi, hem "Serahsî" diyerek hem de "Şemsüleimme" diyerek eserden nakilde bulunmaktadır.

33. *el-Mecma' (Mecma'u'l-bahreyn)*.³⁵⁶ İbnü's-sâatî, Muzafferuddîn Ahmed b. 'Alî (ö. 694/1295).

34. *Şerhu'l-Mecma'*³⁵⁷ eser, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. İlyâs el-Konevî ed-Dımaşkî'ye (ö. 788/1386) aittir. Hanefî fakihî İbnü's-Sâatî' ye ait olan ve Hanefî mezhebinde "mütûn-ı erbaa" diye anılan dört temel eserden biri olan *Mecma'u'l-bahreyn* adlı eser üzerine el-Konevî tarafından yazılmış şerhtir. Muharrem Efendi, tespit edebildiğimiz kadarıyla, sekiz yerde esere atıfta bulunmaktadır.

³⁴⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 136.

³⁵⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 5.

³⁵¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 12.

³⁵² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 14.

³⁵³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 28.

³⁵⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 38.

³⁵⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 53.

³⁵⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 101.

³⁵⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 6.

35. *Mecma'ul ulûm*,³⁵⁸ eserin asıl adı *'Maṭla'u'n-nücûm ve Mecma'u'l-ʿulûm'*dur. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkindî'ye (ö. 537/1142) aittir. "Ansiklopedik bir eser olup dinî ilimler yanında tabîî ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih gibi konuları kapsayan elli yedi bölümden oluşmaktadır."³⁵⁹

36. *el-Minḥa (Minḥatüs-sülûk ve'd-dîbâc)*.³⁶⁰ Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed el-'Aynî (ö. 855/1451). *Minḥatü's-Sulûk fî Şerhi Tuhfeti'l-mülûk*, Muharrem Efendi'nin şerhini yaptığı "Tuhfe" adlı kitabın, Aynî'ye ait olan şerhidir. Muharrem Efendi'nin bu kitaptan nakilde bulunması, Tuhfe'ye yapılan şerhlerden haberdar olmasına delildir. (Kardeşi Şemseddin es-Sivâsî'nin "Tuhfe'ye ait onun zorluğunu ortadan kaldıracak bir şerhi görmediğini"³⁶¹; bundan dolayı da Muharrem Efendi'den böyle bir şerh yazmasını istediğini eserin girişinde nakletmiştik. Dolayısıyla Şemseddin Efendi her ne kadar görmediğini ifade etse de Muharrem Efendi'nin yazılmış şerhlerden haberi vardır.)

37. *el-Miskîn (Şerḥu Kenzi'd-dekâik)*.³⁶² Molla Miskîn, Muînüddîn Muhammed Emîn b. el-Hâc el-Herevî (ö. 954/1547).

38. *el-Muğrib (Muğrib fî tertîbil-Mu'rib)*.³⁶³ Ebu'l-feth Nâsır b. Ab dusseyid b. 'Alî el-Mutarrizî (ö. 598/1021).

39. *el-Muḥîṭ (el-Muḥîṭu'l-Burhânî)*.³⁶⁴ Burhânüddîn (Burhânüşşerîa) Mahmud b. Ahmed b. 'Abdulazîz el-Buhârî (ö. 616/1219).

40. *el-Muḥtelef*.³⁶⁵ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 373/983 veya 393/1003).

41. *el-Muşaffâ*.³⁶⁶ Ebu'l-berakât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed en-Neseî (ö. 710/1310).

42. *el-Muştaşfâ (Şerḥu'l-Manzûme)*.³⁶⁷ Ebu'l-berakât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed en-Neseî (ö. 710/1310).

---

³⁵⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 48.

³⁵⁹ Ayşe Hümeýra Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

³⁶⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 37.

³⁶¹ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 2.

³⁶² ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 86.

³⁶³ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 78.

³⁶⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 72.

³⁶⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 89.

³⁶⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 69.

³⁶⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 212.

43. *el-Müntekâ*.³⁶⁸ El-Hâkimü's-Şehîd Ebu'l-fadl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (v.334/945).

44. *el-Münnye (Münyetü'l-muşallî ve ğunyetü'l-mübtedî)*.³⁶⁹ Muharrem Efendi, bu eserinde ve diğer eserlerinde de kendisinden çokça nakilde bulunmaktadır.

45. *en-Nazm (Nazmü'l-Kenz)*.³⁷⁰ İbnü'l-Fasîh Ebu Tâlib Fahrüddîn Ahmed b. 'Alî (ö. 755/1354).

46. *en-Nevâzil*.³⁷¹ Muharrem Efendi, bu eserinde ve diğer eserlerinde de kendisinden çokça nakilde bulunmaktadır.

47. *en-Nihâye*.³⁷² Hüsâmüddin Hüseyin b. 'Ali es-Siğnâkî (ö. 711/311) yahut meşhur Tâcuşşeria'nın kardeşi olan Ömer b. Ahmed Sadruşşerîa el-Evvel (ö. 672/1274).

48. *er-Remz (Remzü'l-ħakâik şerhu Kenzi'd-dekâik)*.³⁷³ 'Aynî, Bedruddîn Ebu Muhammed Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451).

49. *er-Rûmî* (Müellifin Rûmî ile kastettiği Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1525) veya Kemalpaşazâde'dir.³⁷⁴ Kitap ise, ya Zenbilli Ali Efendi'nin *Muhtârâtü'l-fetâvâ* veya Kemalpaşazâde'nin *el-Vikâye*'nin kelimelerini yer değiştirerek kaleme aldığı *İşlâhu'l-Vikâye* yahut bu eserine şerh olarak yazdığı *İzâhu'l-ışlâh*'tır).³⁷⁵

50. *Ravdatu'l-Ulemâ ve Nüzhetü'l Fudala*.³⁷⁶

51. *Şadru's-şehîd (Şerhu'l-Câmi'il-kebîr veya Şerhu'l-Câmi'is şağîr)*.³⁷⁷ Ebu Muhammed es-Sadru's-şehîd Hüsâmüddîn Ömer b. 'Abdi lazîz b. Ömer b. Mâze (ö. 536/1141).

52. *Şadruşşerîa (Şerhu'l-Vikâye)*.³⁷⁸ Sadruşşerîa 'Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Buhârî es-Sânî'nin (ö. 747/1346).

³⁶⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 50.

³⁶⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 20.

³⁷⁰ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 264.

³⁷¹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 154.

³⁷² ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 102.

³⁷³ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 155.

³⁷⁴ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 83.

³⁷⁵ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyyetü's-şu'luk" Adlı Eseri", 321.

³⁷⁶ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 255.

³⁷⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 77.

³⁷⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 21.

53. *Şahîh-i Buhârî*, eserin asıl adı '*el-Câmi'u's-şahîh'dir*.³⁷⁹ Eserin yazarı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'dir (ö. 256/870). "Buhârî, halk arasında *Şahîh-i Buhârî* diye şöhret bulan bu eseri 600.000 kadar hadis arasından seçerek on altı yılda meydana getirdiğini, her bir hadisi veya babı yazmadan önce mutlaka boy abdesti alarak iki rek'at namaz kıldığını söylemiştir."³⁸⁰

54. *Şahîh-i Müslim*, eserin asıl adı aynı şekilde '*el-Câmi'u's-şahîh'dir*.³⁸¹ Eserin yazarı Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî 'dir(ö. 261/875). " Müslim'in hocalarından semâ yoluyla rivayet ettiği 300.000 hadisten seçerek hazırladığını söylediği eserini 235 (849) yılında henüz yirmi dokuz yaşında iken tasnife başladığı, on beş yıl süren titiz bir çalışma sonunda 250 (864) yılında tamamladığı anlaşılmaktadır."³⁸²

55. *es-Şihâh (es-Şihâh Tâcu'l-lüga ve sıhâhi'l-'Arabiyye)*.³⁸³ İsmâîl b. Hammâd (ö. 393/1002).

56. *Şerhu'l-âsâr (Şerhu Me'âni'l-âsâr)*.³⁸⁴ Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933).

57. *Şerhu'l-Hidâye*.³⁸⁵ 'Aynî, Tâcuşşerîa veya Ebu Muhammed Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Habbâzî'nin (ö. 691/1292) şerhleridir.

58. *Şerhu'l-İhtiyâr*.³⁸⁶ 'Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsilî'ye ait el-İhtiyâr adlı eserin kendisi kastedilmektedir.

59. *Şerhu'l-Kenz (el-Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dekâik)*.³⁸⁷ İbni Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nuceym (ö. 970/1563).

60. *Şerhu'l-Manzûme (Şerhu'l-Manzûmeti'n-Nesefiyye)*.³⁸⁸ Hamîdüddîn 'Alî b. Muhammed b. Alî ed-Darîr (ö. 666/1268).

61. *Şerhu'l-Meşâbih*.³⁸⁹ Kemalpaşazâde, İbn Kutluboğa (ö.1474) veya Şeyhzâde (ö. 1543) gibi zatların Meşâbihu's-sünne üzerine yazılmış şerhleri bulunmaktadır. Muharrem Efendi

³⁷⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 38.

³⁸⁰ Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

³⁸¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 45.

³⁸² M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³⁸³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 125.

³⁸⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 134.

³⁸⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 155.

³⁸⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 167.

³⁸⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 130.

³⁸⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 127.

³⁸⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 93.

genel olarak Kemalpaşazade'den nakilde bulunduğu için³⁹⁰ bunun Kemalpaşazâde'ye ait olan nispeti doğru olabilir.

62. *Şerhu'l-Muhtâr*.³⁹¹ İbn Emîri'l-Hâc, İbn Kutluboğa veya es Sirâcülhindi'ye ait el- Muhtâr şerhidir.

63. *Şerhu-s-Seyyid-Şerîf* (*Şerhu's-Sirâciyye, Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*³⁹² ve ya *el-Ferâizü's-Şerifiyye*). Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413).³⁹³

64. *es-Sirâciyye* (*el-Ferâizü's- Sirâciyye*).³⁹⁴ Sirâcuddîn Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (ö. 596/1200).

65. *Ṭahâratü'l-kulûb* (*Ṭahâratü'l-kulûb ve'l-ḥudû' li'Allâmi'l ğuyûb*).³⁹⁵ Ebu Muhammed 'Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrînî (ö. 697/1297).

66. *et-Tâtârḥâniyye*.³⁹⁶ 'Âlim b. 'Alâ et-Tâtârḥânî (ö. 286/899).

67. *Tefsîr-i Begavî*,³⁹⁷ Me'âlimu't-Tenzîl. Eserin yazarı Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'dir (ö. 516/1122). Begavî'nin yazmış olduğu en meşhur eseridir ve eserin konusu tefsirdir.

68. *et-Teysîr* (*et-Teysîr fî 'ilmi't-Tefsîr/et-Teysîr fî tefsîr'l-Ḳur'ân*).³⁹⁸ Ebu Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 537/1142). Muharrem Efendi'nin eserinde "Dibacetü't-Teysîr"³⁹⁹ dediği bir başka eser de vardır. Çünkü teysir kitabından "Teysir" şeklinde nakil yapmakta, "Dibacetü't-Teysîr" diyerek de farklı şekilde nakilde bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi edinmemekle beraber bu eserin de teysir olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü Dibacetü't-Teysîr, Teysîr'in mukaddimesi gibi anlaşılabilir.

69. *et-Timurtâşî* (*Tenvîru'l-ebşâr ve câmi'u'l-bihâr*). et-Timurtâşî, Şemsüddin Muhammed b. 'Abdullâh (ö. 1004/1596). Muharrem Efendi'nin çağdaşıdır. Muharrem Efendi, *Cübbü'l Mesail* adlı kitabında da yaptığı gibi muasırı olan Timurtâşî'den nakil yapmaktadır.⁴⁰⁰

³⁹⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 83.

³⁹¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 230.

³⁹² *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye* adında Şeyhzâde'nin (ö. 1543) yazmış olduğu şerhde olabilir. Şeyhzâde, Muharrem Efendi'nin muasırı olan başka bir âlimdir. Kanaâtimize göre bahsedilen bu şerh 96. maddede "şehâbeddin dediki" şeklinde ifade ettiği eserdir ve Şehâbeddin Sivâsî'ye aittir.

³⁹³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 235-246.

³⁹⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 252.

³⁹⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 267.

³⁹⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 138.

³⁹⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 263.

³⁹⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 58.

³⁹⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 264.

⁴⁰⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 131.

70. *el-Vâkı'ât*.⁴⁰¹ Hanefî mezhebi fakîhlerinden es-Sadru's-şehîd, Halvânî, Kâdîhân, Nâtîfî, Tâcüşşerîa, Nâtîfî, İftihâruddîn el-Buhârî ve Burhânuddîn el-Buhârî gibi pek çok zatın *el-Vâkı'ât* isminde kitabı bulunmaktadır.

71. *el-Vikâye (Vikâyetür-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye)*.⁴⁰² Tâcüşşerîa Mahmûd b. 'Ubeydullâh el-Buhârî (VIII/XIV. asır).

72. *Ya'kûb Paşa (Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye)*.⁴⁰³ Ya'kûb b. Hıdır b. Celâleddîn (ö. 891/1486).

73. *ez-Zâhidî (Kunyetü'l-münye li tetmîmi'l-ğunye)*.⁴⁰⁴

74. *el-Müctebâ şerhu Muhtaşari'l-Ķudûrî*, meşhur Kudûri şerhlerindedir. Muharrem Efendi, bu eserinde ve diğer eserlerinde kendisine çokça başvuru yapmaktadır. Bu eserinde tespit edebildiğimiz kadar en çok nakilde bulunduğu eser, Zâhidî'nin şerhidir. (Şerhu'l Kûduri diyerek 12 yerde nakil yapmaktadır.)

75. *ez-Zahîra (el-Fetâva'z-Zahîriyye, Zahîratü'l-fetâvâ veya ez-Zahîratü'l-Burhâniyye)*.⁴⁰⁵ Burhânüddîn (Burhânüşşerîa) Mahmûd b. Ahmed b. 'Abdulazîz el-Buhârî (ö. 616/1219).

76. *ez-Zeyla'î (Tebyînü'l-ħaĶâik)*.⁴⁰⁶ Ebu Muhammed 'Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeyla'î (ö. 762/1360).

77. *Zübdetü'l-esrâr*⁴⁰⁷ (*Zübdetü'l-esrâr Şerhu Muhtaşari'l-Menâr*).⁴⁰⁸

Muharrem Efendi kitap ismi zikretmeyerek bazı önemli isimlerden de nakillerde bulunmaktadır.

78. Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hinduvânî el-Belhî (ö. 362/973).⁴⁰⁹ Muharrem Efendi'nin çokça nakilde bulunduğu Ebul-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es Semerkandî'nin hocasıdır.

⁴⁰¹ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 148.

⁴⁰² ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 40.

⁴⁰³ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 9.

⁴⁰⁴ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 16.

⁴⁰⁵ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 100.

⁴⁰⁶ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 31.

⁴⁰⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁴⁰⁸ Telkenaroğlu, "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyyetü'ş-şu'lûk" Adlı Eseri", 317-23. Eserin kaynaklarının tespitinde adı geçen çalışmadan büyük ölçüde yararlanılmıştır.

⁴⁰⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 7.

79. Ebu Mutim Belhî⁴¹⁰ Ebû Mutî'el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî (ö. 199/814). Ebû Hanîfe'nin öğrencilerindendir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen '*el-Fıkhü'l-ekber*' ile '*el-Fıkhü'l-ebşa'*' adlı eserlerin râvisi'dir. Kendisine İmam-ı Azam'a ait olan *el-Fıkhü'l-ekber* dışında eser nispet edilmemiştir.⁴¹¹

80. Ebu Mansur (ilmü'l hüda).⁴¹² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944). Muharrem Efendi, "İlmü'l Hüdâ" diyerek eserlerinde İmam Matürîdî'den nakiller yapmaktadır.

81. İbn-i Sîrîn,⁴¹³ Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729). Tâbiünden olan İbn-i Sîrîn, Huzeyfe b. Yemân adlı Hz Peygamber'in sırdaşı sahabînin talebesidir.

82. Evzâî, Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774). Evzâî de tabîinin fakihlerindendir.

83. Hasan el Mervezî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî (ö. 292/905) olmalıdır. Hasan ismi bulunmamaktadır ama Muharrem Efendi o isimle nakil yapmaktadır.⁴¹⁴

84. Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791).⁴¹⁵ Nahiv ilmini sistemleştirmesiyle ve Kur'an-ı Kerim'in imlâsına son halini veren kişi olarak tanınmaktadır.

85. (Nasr) Nadr b. Şümeyl. Ebü'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd el-Mâzinî et-Temîmî (ö. 204/820)⁴¹⁶ olmalıdır. İncelediğimiz nüshada isim ص harfi ile nasr şeklinde yazılmış. Muhtemelen nüshada noktanın silinmiş olduğunu düşünüyoruz. Nadr b. Şümeyl, sözlük yazarı bir dilimcidir.

86. Ebu'l-Yüsr. Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 493/1100).⁴¹⁷ Muharrem Efendi kendisinden Ebu'l-Yüsr ve Fahru'l İslam Bezdevi diyerek nakiller yapmaktadır. Adı geçen zat Pezdevî'nin kardeşidir ve üslubunun kolaylığından ötürü Ebu'l Yüsr olarak künyelenmiştir. Fahru'l İslam Bezdevî ise üslubunun zor olmasından kaynaklı olarak 'Ebu'l usr' olarak künyelenmiştir.

⁴¹⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 62.

⁴¹¹ Mehmet Şener, "Ebû Mutî' el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁴¹² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 8.

⁴¹³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 25.

⁴¹⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 49.

⁴¹⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁴¹⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁴¹⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 149.

Muhtemelen burada bir hata bulunmaktadır çünkü Muharrem Efendi, işaret ettiğimiz yerde fahru-l islâm şeklinde nakil yapmaktadır.

87. Eba Süleyman Cûzcânî,⁴¹⁸ Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cûzcânî el-Bağdâdî (ö. 200/816 [?]). Hanefî fakîhidir. İmam Muhammed'in öğrencisidir ve hocasının '*el-Aşl (el-Mebsûṭ)*' kitabının nüshaları arasındaki en güvenilir nüshayı rivayet ettiği kabul edilmektedir.⁴¹⁹

88. Ebu Bekir Cessâs , Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/981).⁴²⁰ Müfessir (*Aḥkâmü'l-Kur'ân*) ve fakîh (Uşûlü'l-fıkh.) yönüyle tanınmaktadır.

89. İmam Esbîcânî,⁴²¹ Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak El-Esbîcânî es-Semerkindî (ö. 535/1130). Hidaye müellifi Mergînânî'nin öğrencisidir.

90. İmam Bakkali, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkâlî (ö. 562/1167). Tefsir ve nahiv alimi olmakla tanınmaktadır.⁴²²

91. Halevânî, Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060 [?])⁴²³ "Halevânî, kendi zamanında Buhâra yöresinde Hanefî âlimlerinin en önde geleniydi. Kemalpaşazâde onu 'meselede müctehid' âlimlerden sayar."⁴²⁴ Pezdevî ve Serahsî'nin hocasıdır. İki eser kendisine nispet edilen müellifin, eserleri arasında *el-Mebsûṭ* adlı eseri bulunmaktadır. Muharrem Efendi'nin nakil yaptığı kitabın bu olduğunu düşünmekteyiz. Fıkha dair olan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Ayasofya, nr. 1381).

92. Mübarek. Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797).⁴²⁵ Muharrem Efendi kimi yerde Mübârek kimi yerde Abdullah b. Mübârek diyerek kendisinden nakilde bulunmaktadır. "Tebeu't-tâbiîn"dendir. Zühd sahibi olmasıyla (zâhid) ve ilmiyle (fıkıh ve hadis) tanınmaktadır.

93. Tahavî. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahavî (ö. 321/933).⁴²⁶ Meşhur ehl-i sünnet akaid âlimi ve fakîh olması ile tanınmaktadır. En

⁴¹⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 151.

⁴¹⁹ Abdülkadir Şener, "Cûzcânî, Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁴²⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 163.

⁴²¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 211.

⁴²² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 214.

⁴²³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 66.

⁴²⁴ Kamil Şahin, "Halvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

⁴²⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 259.

⁴²⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 43.

meşhur eseri ise *el-'Akīdetü't-Taḥâviyye'*dir. Muharrem Efendi kendisinden birden fazla yerde nakilde bulunmaktadır.

94. Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952).⁴²⁷ Muharrem Efendi, Hanefi usûlcülüğü ile tanınan Kerhî'den tespit edebildiğimiz kadarıyla en az 5 defa nakilde bulunmaktadır.

95. Muharrem Efendi, tabiînden olan; Hasan-ı Basrî (ö.110/728)⁴²⁸, Şa'bî (ö. 104/722)⁴²⁹, Sevrî (ö. 161/778), Hasan b. Ziyad (ö. 204/819)⁴³⁰ gibi tabiînin önde gelen alimlerinden de sıklıkla nakiller yapmaktadır.

96. Muharrem Efendi, "Şehâbeddin şöyle demiştir"⁴³¹ diyerek feraiz bölümünde ondan delil getirmektedir. Muharrem Efendi'nin nakil yaptığı kişi Şehâbeddin Sivâsî (860/1456) olabilir. Kendisinin *Şerḥ 'ale'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye* adında eseri vardır. Yukarıda bu şerhin Seyyid Şerif'e ait olduğu ifade edilmiştir. Muharrem Efendi eserinde Seyyid Şeriften nakillerde bulunmaktadır. Ancak burada "Şehâbeddin dediki" ifadesi Seyyid Şerif'e ait böyle bir ismin bulunmayışından ötürü bizi Şehâbeddin Sivâsî'ye yönlendirmektedir. Şehâbeddin Sivâsî'nin *Uyûnü't-tefâsîr li'l-fuzalâ'i's-semâsîr* adında bir tefsiri de mevcuttur ve Muharrem Efendi'nin diğer eserlerinde bu kitaptan nakiller yapmış olması da savımızı kuvvetlendirmektedir.

2.6.3. Kitabın değerlendirilmesi

Zileli Muharrem Efendi'nin bu eseri, Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülkadir er-Razi (ö. 1268) tarafından kaleme alınan *Tuhfetü'l Mülük* adlı eserin şerhidir. Bu eser, Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmi açısından kaleme aldığı eserlerin başında gelmektedir. İlmihal türünden diyebileceğimiz bir fıkıh eseridir. Ancak diğer ilmihal türlerinden Muharrem Efendi'nin bu eserini özel kılan şey, onun mukayaseli ilmihal diyebileceğimiz özellikleri kendisinde barındırmasıdır. Bu hususta örnek çoktur çünkü ele aldığı hemen hemen her meseleyi mezheplerin görüşlerini naklederek ve birbirleriyle mukayese ederek açıklamaktadır. Burada iki tanesini zikretmekle iktifa edilecektir:

Muharrem Efendi'ye göre mefkûd, "nerede olduğu bilinmeyen, hayatı ya da ölümü hakkında bilgi bulunmayan, ortadan kaybolmuş kişidir. Mefkûd, hayatta olmadığına dair bir ispat bulununcaya kadar malında ve nikâhında yaşıyor gibi değerlendirilir". Muharrem Efendi, mefkûd hakkındaki görüşlere şu şekilde değinmektedir. "Mefkûdun akranlarının ölmesiyle,

⁴²⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 7.

⁴²⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 60.

⁴²⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 91.

⁴³⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 43.

⁴³¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 238.

ölümüne hükmedilir; mesela şu an ortalama ömür 90 yaşır⁴³² buna göre mefkûd için 100 yaşına geldiğinde ölüm hükmü verilir” demektedir. Muharrem Efendi, mefkûd hakkındaki muhtar görüşün yetkili bir hâkim tarafından verilecek kararlar alınması gerektiğini söyler. Çünkü zaman, mekan ve kişilerin durumu değiştiği için hâkim bunları değerlendirerek konuya hükmeder. Başka rivayetlerde bu müddetin 120 sene olduğunu ve Malikilerin ise mefkûdun müddetinin 4 yıl olduğunu söylediklerini de nakletmektedir.⁴³³

Başka bir örnekte ise Muharrem Efendi, baldan öşür alınıp alınmaması hususunu ele almaktadır. “İmam Şâfiî'nin baldan öşür alınmayacağı görüşünde olduğunu çünkü onun yerden çıkan bir şey değil hayvandan çıkan bir şey olduğunu söylediğini”, nakletmektedir. Buna cevap veren Muharrem Efendi, Hz. Peygamber'in “aselde öşür vardır” dediğini⁴³⁴ nakleder. Ebû Yûsuf'un baldan öşürün ancak 10 kovana ulaştığında olur dediğini; İmam Muhammed'in ise 5 kovana ulaştığında gerekir dediğini nakletmektedir. Balın zekâtı konusunda Şâfiî ve Malikiler sütle kıyas ederek hayvansal bir gıda olduğundan zekât gerekmediğini söylerler.⁴³⁵ Hanefi mezhebinde tercih edilen görüşe göre baldan zekât olarak 1/10 oranında öşür verilir. Ebû Hanîfe'ye göre balın belirli bir nisabı yoktur.⁴³⁶

Muharrem Efendi, istinasız bütün görüşlere yer vermekle beraber; bunlardan tercih ettiğine ve fukânın tercih ettiğine racih, fetvaya esas alınan görüşe müfta bih, doğru olan görüşler arasında esah (en doğru), ihtiyatlı davranmanın gerekli olduğuna dair görüşlerde ise kavlu-l ahvat diyerek meseleleri değerlendirmektedir.⁴³⁷ Muharrem Efendi, meselelerde ulemânın görüşlerine yer verirken varsa önce Sahabe ve Tâbi'în'in görüşlerine değinmekle beraber öncelikle Hanefi mezhebi imamlarının görüşlerini zikretmekte ve delillendirmektedir. Bunu yaparken varsa konu hakkında İmam Ebû Hanîfe'nin görüşünü, sonrasında İmameyn'in görüşünü, daha sonra da İmam Züfer ve bazı yerlerde ise Hasan b. Ziyad'ın görüşlerine yer vermektedir. Az olmakla beraber bazı şaz görüşlere de değindiği görülmektedir. Bu anlatılan hususlara şu iki örnek verilebilir:

Muharrem Efendi, mukadder bir hakla Kur'an, Sünnet ve İcmâ ile hakları belirtilmemiş olan zevil erham hakkında, sahabenin çoğunluğunun ve tabiînin, onların da mirasçı olacağını söylediklerini nakletmektedir. Bu konuda farklı bir görüşün de varlığından söz eden Muharrem

---

⁴³² Muharrem Efendi'nin sözlerinden, sosyolojik olarak bilgi edinmekteyiz. Buna göre dönemdeki insanların ortalama yaşının 90 olduğu söylenebilir. Bu rakamı günümüz verileriyle kıyasladığımızda Türkiye özelinde 12,7 yaş ortalama ömrün gerilediğini görmekteyiz. Çünkü Tuik verilerine göre doğuştan beklenen yaşam süresi 77,3 yıldır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “Hayat Tabloları, 2021-2023”, *TÜİK Kurumsal Haber Bülteni* (Erişim 02 Aralık 2024).

⁴³³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 249.

⁴³⁴ İbn-i Mâcê, *Sünen*, 3/37 (No. 1824).

⁴³⁵ Muhammed bin Hamud el-Vâilî, *Büçyetü'l-Muktaşid Şerhu Bidâyeti'l-Müctehid*, thk. Abdullah bin İbrahim ez-Zâhim (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1440/2019), 6/ 3240.

⁴³⁶ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, thk. Eymen Salih Şa'bân (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000), 3/469.

⁴³⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 16, 40.

Efendi, şaz bir rivayette Zeyd b. Sabit ve İbn-i Abbas'ın zevil erhamın eğer asabesi yoksa veyahut yanlarında olacak ashabı feraizden kimse yoksa mirasçı olamaz, o zaman miras beytülmal'a intikal eder, dediklerini nakletmektedir. Saîd b. Müseyyeb, Said b. Cübeyr, İmam Şâfiî ve İmam Malik'in de bu görüşte olduğunu ve bunu Hz. Peygamber'den rivayet olunan; "Teyze ve hala hakkında Cibril bana haber verdi ki onlar için bir şey yoktur" hadisine dayandırdıklarını söylemektedir.⁴³⁸

Muharrem Efendi, sabah namazının kılınacağı vakit hususunda isfâr yapmanın müstehap olduğunu ancak müzdelife ve arafatta tağlis (ilk vaktinde) kılmanın daha faziletli olduğunu söylemektedir. İsfârın vaktinin 40 ayet okuyacak kadar bir vakit olduğunu söyleyen Muharrem Efendi, isfârı; "güneşin doğumuna kadar 40 ayet okuyacak bir vakte sabah namazını ertelemektir" şeklinde tanımlamaktadır. 40 ayet okumak konusunda şöyle bir şart vardır: kişi abdesti bozulduğunda acele etmeden abdest alıp namazında 40 ayeti okuyabilmelidir. Muharrem Efendi meşayihin tercihine göre namaza isfârda başlayıp yine isfârda bitirmenin efdal olduğunu söylemektedir. Bu konuda Tahavî'nin görüşünün "tağlisde başlayıp, isfârda bitirmektir" olduğunu nakleden Muharrem Efendi, Hasan bin Ziyad'ın da bu görüşü tercih ettiğini söylemektedir. Şâfiî'nin ise bütün namazları ilk vaktinde (ta'cil) kılmanın daha faziletlidir, görüşünde olduğunu nakleden Muharrem Efendi, öğle namazını yaz aylarında geciktirmenin (ibrad) müstehap olduğunu, kışın ise ilk vaktinde (ta'cil) kılmanın müstehap olduğunu belirtmektedir. Bunu da Enes'ten rivayet edilen Hz. Peygamber'in "Eğer hararet (sıcaklık) çok ise öğleyi ibrad edin, eğer soğuksa ta'cil yapın." dediği hadise dayandırmaktadır.⁴³⁹

Muharrem Efendi'nin bu eserinde ve incelediğimiz diğer eserlerinde özellikle İmam Züfer'in görüşlerine çok önem verdiğini; onun sadece görüşlerini değil delillerini de zikrettiğini ve hemen hemen her meselede görüşlerinden nakil yaptığını söyleyebiliriz. Buna şu örneği verebiliriz: Muharrem Efendi, İmama uyan kişinin İmamdan önce rukûya gitmesi halinde, namazının fâsid olacağını söyleyerek bunu Züfer'den nakletmektedir. İmam Züfer'in imamdan önce rukûya gitmenin fâsid bir iş olduğunu söylediğini aktaran Muharrem Efendi, bunu البناء الفاسد علي الفاسد فاسد fâsid şey üzerine bina edilen şeyde fâsid olur, kaidesiyle⁴⁴⁰ delillendirdiğini de ifade etmektedir.

Muharrem Efendi daha sonra konu hakkında varsa özellikle İmam Şâfiî'nin görüşlerine daha sonra İmam Malik'in görüşlerine ve az olmakla beraber Ahmed bin Hanbel'in görüşlerine de değinmektedir. Bu hususa şu örneği verebiliriz: Tuma'nîne ve ta'dîl-i erkân konusunda İmam Ebû Yûsuf, İmam Malik, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed bin Hanbel'in farz dediğini nakleden Muharrem Efendi, ta'dîl-i erkân hususunda Hz. Peygamber'in hırsızlıkta en ileri olanın,

⁴³⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 247.

⁴³⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 43.

⁴⁴⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 75.

namazdan çalan kimse olduğunu; aynı şekilde Hz. Peygamber'in ta'dîl-i erkâna uymayarak namaz kılanları uyarması ve sakındırması ile ilgili hadislerle Ebû Yûsuf'un görüşünün ahvat olduğunu delillendirmektedir. Buradan Muharrem Efendi'nin ta'dîl-i erkân konusunda, hanefi mezhebinin tercih edilen görüşü olan vacip olduğu görüşünden farklı bir tutum sergilendiği de görülmektedir.⁴⁴¹

Muharrem Efendi, bazen “عندنا” diyerek Hanefi mezhebinin görüşlerini, bazen “افضل مشايخنا” diyerek yakın gördüğü ulemânın görüşlerini bazen de “مشايخ ديارنا” diyerek memleketinin ilim adamlarının görüşlerini tercih etmektedir. Buna örnek olarak şu verilebilir: Muharrem Efendi, bize (Hanefiler) göre mürted dine dönerse o zaman namazlarını kaza etmez ancak Şâfiî mezhebine göre mürted olduğu zamanlardaki namazlarını kaza eder, demektedir. Buradaki ihtilafın sebebini, kâfirlerin dünyada ibadetle muhatap olup olmaması ile açıklamaktadır. Şâfiîlerin bu konuda kâfirleri dünyada ibadete muhatap gördüklerini; meşayihü diyarına'nın (bizim memleketimizin ilim adamları) ise kâfirleri dünyada ibadete muhatap görmedikleri için, mürtedin namazlarını kaza etmesine gerek yoktur, dediklerini nakletmektedir.⁴⁴² Burada Muharrem Efendi başka bir kitap zikretmemekle birlikte, “meşayihu diyarına” ifadesi ile Maveraünnehir fakihlerinin kastedilmesi, ilgili ifadenin kaynağı belirtilmemiş bir alıntı olması da mümkündür.

Muharrem Efendi, eserinde bazen hatalı olarak gördüğü görüşleri İmam Şâfiî'ye ait olsa bile eleştirebilmektedir. Bunun örneğini şu şekilde ifade edebiliriz: Muharrem Efendi, kurban kesilirken getirilmesi gerekli olan tesmiyenin 'Bismillahi Allahu ekber' şeklinde söylenebileceği gibi; tesmiye niyetiyle tesbih, hamd ve tekbirle de söylenebileceğini ifade etmektedir. Muharrem Efendi amden (kasıtlı olarak) terkederek tesmiye yapılmadan boğazlanan hayvanın haram olduğunu; unutarak tesmiye yapılmadan boğazlanan hayvanın ise helal olduğunu söylemektedir. Bu iki durum için de İmam Şâfiî'nin yenir dediğini nakleden Muharrem Efendi; İmam Şâfiî'nin açıkça icmâya muhalefet ettiğini söylemekte ve ondan önce sahabe ve tabiînden kimsenin bu konuda bir ihtilafının olmadığını dile getirerek eleştirmektedir. Bu durumların ikincisi (nisyan, unutmak) hakkında İmam Malik'in: Kasıtlı olarak tesmiye getirilmeden boğazlanan hayvanın hükmü gibidir, dediğini de nakletmektedir.⁴⁴³

Muharrem Efendi bu durumların birincisinin ittifakla haram olduğunu, ama ikinci durum olan nisyan (unutma) durumunda ise helal olacağını Hz. Peygamber'in ve Sahabe'nin sözlerinden nakilde bulunarak delillendirmektedir. Bu deliller şöyledir:

1. Hz. Peygamber'in “ümmetimden hata ve nisyan kaldırılmıştır” hadisi.

---

⁴⁴¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 40.

⁴⁴² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 195.

⁴⁴³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 213.

2. Yine Hz. Peygamber'e nisbet ettiği "Mü'minin tesmiyesi kalbindendir." hadisi.

3. İbn-i Ömer'in tesmiyesi unutulmuş kesilen kurban için 'haramdır' sözünün İmam Malik'in delili olduğunu; "buna cevaben bizim delilimiz ise Hz. Ali ve İbn-i Mes'ud'un 'haram olmaz' demeleridir", şeklinde ifade etmektedir.

Müellifimizin buradaki başvurduğu delillerin sırasına bakarsak ilk olarak Kur'an'a (birinci durumda açık nas bulunduğu için), daha sonra sünnete ve sahabe kavline başvuru yaptığını görürüz. Muharrem Efendi, diğer kitaplarında da olduğu gibi sahabe kavlini ve uygulamasını icmâ mesabesinde görmektedir. İmam Şâfi'ye getirdiği eleştiride söylediği sözleri de bunu doğrulamaktadır.

Muharrem Efendi, Musannif'in konuları ele alışındaki farklılıkları da zaman zaman eleştirebilmektedir.⁴⁴⁴ Bu hususa örnek olarak şunu verebiliriz: Muharrem Efendi, mest üzerine meshi abdest bahsinden sonra teyemmüm bahsinden önce ele alan Musannif'i eleştirmektedir. Çünkü mest bahsi tüm metinlerde teyemmümden sonradır.⁴⁴⁵ Muharrem Efendi bundan dolayı teyemmümü önce işlemenin daha evlâ olduğunu savunarak şu şekilde bir delillendirme yapmaktadır: Cüz'i olan şeyler külli olan şeylerin parçasıdır. Önce cüz'i olan şeyin anlatılması olabilir ancak Teyemmüm'ün sübûtu Kur'an ve Sünnet ilemdir. Mest'in sübûtu ise sünnettendir. Akva (subûtu yönünden daha güçlü olan) şeyin öncelenmesi gerekir ve diğer metinlerde de teyemmüm öncelendiğinden teyemmümün mestden önce ele alınması gerekir diyerek, Musannif'i bu hususa eleştirmektedir.⁴⁴⁶

Muharrem Efendi'nin eseri inceleme ve şerh etme metodu da hayli dikkat çekicidir. Meseleleri ele alırken önce, kavramların lügat ve ıstılahi manalarını açıklamış⁴⁴⁷ hatta bazı isimlerin telaffuzunda yapılan irab hatalarına değinerek doğru şekil veya şekillerini ifade etmiştir.⁴⁴⁸ Muharrem Efendi kavramların manalarını açıkladıktan sonra genellikle konunun hükmünü açıklamaktadır. Bu hükümleri açıklarken de sırasıyla Kur'an, sünnet, sahabe kavli ve uygulaması, icmâ, kıyas, istihsan gibi hem aslî hemde fer'î kaynaklara başvurmuştur. Kaynaklara başvuru yaparken, bazen Kur'an ayetlerinin geçtiği sûre ismini vermekle ve sadece ayetleri yazmakla yetinmiş; bazen de ayetlerin geçtiği yerlere değinmemiştir. Sünnetten nakil yaparken, bazen hadisin nakledildiği kitapların ismini zikretmiş; bazen Buhâri, Müslim şeklinde hadisin direkt kaynağını göstermiş; bazen de kaynak zikretmeden hadisleri nakletmiştir. Bu hususlara şu iki örneği verebiliriz:

⁴⁴⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 19, 160.

⁴⁴⁵ Bu hususta günümüzdeki ilmihallerde de musannifin yaptığını gözlemledik, DİB ilmihalinde ve Ömer Nasuhi Bilmen ilmihalinde de mest üzerine meshin teyemmümden önce ele alındığını gözlemledik.

⁴⁴⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 19.

⁴⁴⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 23, 238. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Genel olarak yeni bir konuya başlarken bu tanımlamaları yapmaktadır.

⁴⁴⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 31.

Muharrem Efendi, Kudûrî'nin *Sahih-i Müslim*'den naklettiği şühedânın beş çeşit olduğunu söylemesini nakletmektedir. Buna göre; Hz. Peygamber, vebâdan dolayı ölen kişinin, iç hastalıkları sebebiyle ölen kişinin, suda boğulan kişinin, göçük altında kalan kişinin ve Allah yolunda savaşırken şehit olan kişinin şehitler zümresinden olduğunu⁴⁴⁹ nakletmektedir.

Muharrem Efendi, kil ve toprak yemenin⁴⁵⁰ haram olduğunu hatta hakkında Hz. Peygamber'in "Allah bir kulu için şer dilerse onu sakal yolmaya ve kil yemeye müptela kılar" şeklinde bir hadis rivayetine⁴⁵¹ dayandırmaktadır ve bunun Hizane kitabında da geçtiğini söylemektedir.

452

Muharrem Efendi'nin kaynağını zikretmediği yerleri çalışmamızda değerlendirirken hadislerin kaynaklarına tespit edebildiğimiz kadarıyla ulaşmaya çalıştık. Naklettiği hadislerin bazılarının kaynağına ulaşamadık ve metin içerisinde dipnotlarda bunlara dikkat çektik. Muharrem Efendi'nin hadislerden yaptığı nakillerde, ibarelerin bazılarında naklettiği hadisin geçtiği kitaplardan farklı olduğunu gözlemledik. "Muhtemelen buna söz konusu hadisleri hadis kitapları yerine fıkıh kitaplarından nakletmesi neden olmaktadır."⁴⁵³ Muharrem Efendi, hakkında nas olan bir meselede özellikle sahabe kavline ve sahabe icmâsına sıklıkla başvurmaktadır. Hakkında nass olan bir konuda kıyasa başvurulmasını ise kabul etmemektedir. Hatta bu konuda bazı âlimleri de eleştirmektedir. Bu hususa İmam Malik'in görüşüne vermiş olduğu şu cevabı örnek olarak verebiliriz: Muharrem Efendi, kim unutarak yer, içer ya da cinsi münasebette bulunursa kazânın gerekmeceğini ifade etmektedir. İmam Malik'in bu konuda kazanın gerektiği görüşünde olduğunu ve bu konuda şöyle bir kaide söylediğini dile getirmektedir: لأن الشئ لا يبقى مع ما ينافيه Bir şey, kendisini yasaklayan bir şeyle beraber olmaz/kalmaz. Bu husus namazdaki insanların sözü gibidir ki bir kişi unutarak namazda konuşsa namazının bozulacağı gibi orucu da bozulur, dediğini nakleden⁴⁵⁴ Muharrem Efendi, unutarak yiyip, içen konusunda "bizim delilimiz şunlardır" demekte ve delillerini şu şekilde sıralamaktadır: İlk olarak unutarak yiyip içeni 'Allah yedirmiştir' hadisini⁴⁵⁵ delil olarak gösteren Muharrem Efendi, ikinci olarak "Ümmetimden hata ve nisyân kaldırılmıştır"⁴⁵⁶ hadisinde hata ve nisyân bizden kaldırılmıştır ancak namaz bunun dışındadır çünkü لا اعتبار

⁴⁴⁹ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, 6/51 (No. 165).

⁴⁵⁰ Bu konuda bir dönem anadoluda yaygın bir bağımlılık türü vardır. Bu hususta şu çalışmaya bakılabilir; Eşref Atabey, "Türkiye'de Kil ve Toprak Yeme Alışkanlığı (Jeofajia)- Topraktaki Organizmalar (Patojenler)- Pekmez Toprağı ve Sağlık", *Researchgate* (Erişim 28 Kasım 2024).

⁴⁵¹ Böyle bir hadisin kaynağını bulamadık ancak toprak yemenin haramlığı hakkında rivayetler vardır. Ancak bu rivayetlere çoğunlukla mevzu denilmektedir. Toprak yemenin vücuda zarar vereceğinden dolayı yenmesine haram denilmektedir. Burada da Musannif ve Muharrem Efendi'ye göre toprak ve kil yemek haramdır.

⁴⁵² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 221.

⁴⁵³ Telkenaroğlu, *Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyetü's-su'luk" Adlı Eseri*, 324.

⁴⁵⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 147.

⁴⁵⁵ "Bir kimse oruçlu olduğunu unutup yer, içerse orucunu tamamlasın. Çünkü onu Allah yedirmiş, içirmiştir" Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, 3/31 (No. 1933).

⁴⁵⁶ İbn-i Mâcê, *Sünen*, 3/200 (No. 2045).

Nas'ın varid olduğu yerde kıyasa itibar olunmaz” diyerek İmam Malik'in görüşüne bu usûl kaidesiyle cevap vermektedir.⁴⁵⁷

Hakkında nass olmayan konularda ise kıyasa başvurulmasını kabul etmektedir. Muharrem Efendi aslî delilleri değerlendirirken sahabe uygulamasına başvurduğu gibi hakkında açık hüküm bulunmayan durumlarda nadiren de olsa insanların uyguladıkları kurallara, yani örf deliline de başvurduğu görülmüştür.⁴⁵⁸ Az olmakla beraber bazı yerlerde “istihsânen” diyerek istihsana,⁴⁵⁹ aynı şekilde mesâlih-i mürseleye ve şer'u men kablemaya da başvuru yaptığı söylenebilir. Muharrem Efendi'nin ihtikârı ele alması mesâlihi mürsele ile ilişkilendirilebilir. Çünkü zarar olduğunda ihtikârın kerahetinden bahsetmektedir. İhtikâr malı istiflemek, karaborsacılık demektir. İhtikâr, ticaret malını pahalılaşması gayesiyle istifleyip piyasaya arzının geciktirilmesidir.⁴⁶⁰ Muharrem Efendi, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in ihtikârın temel gıda maddelerinde haram olduğunu söylediklerini; Ebû Yûsuf'un ise temel gıda olsun olmasın istiflendiğinde insanlara zarar verecek her şeyin ihtikâr kapsamına girer, dediğini nakletmektedir. Muharrem Efendi kesinlikle nehyedilen ve haram olan ihtikârın kıtlık günlerinde malı 40 gün saklayanlar için olduğunu vurgulamış ve bu konuda Hz. Peygamber'den 'kim ihtikâr yaparak 40 gün malını (yenecek malı, طعام) saklarsa o Allah'tan beridir, Allah ondan beridir' dediğini⁴⁶¹ nakletmektedir.⁴⁶² İhtikâr konusu geçmişte canlılığını koruduğu gibi günümüzde de canlılığını koruyan bir meseledir. Kul ve kamu hakkı ile yakından ilişkili olan ihtikâr, ülkemizde de zaman zaman gündeme gelmektedir. Üretilmiş bir malın, piyasaya arzının geciktirilmesi olan ihtikâra devlet tarafından müdahale edilmesi (pahalılışmayı engellemek/narh gibi) ve vatandaşların mağdur edilmemesi gerekir. Mecelle'nin 58. maddesinde geçtiği üzere; “Raiyye yani, tebe'a (vatandaşlar) üzerine tasarruf, maslahata menûttur”⁴⁶³ yani kamu yararına bağlıdır. Şer'u men kablemaya atıf yapmasına ise şu örneği verebiliriz: Muharrem Efendi, Müslüman'ın ve Kitâbînin (ehli kitap) boğazladıklarının yenmesinin ayetle⁴⁶⁴ sabit olduğunu ancak Hristiyanlardan Hz. İsa'ya, Yahudilerden de Hz. Üzeyir'e oğulluk nispet edenlerinin kestiklerinin helal olmadığını söylemektedir. Sâbiîler'in Hz. İsa'ya (a.s) yakın olduklarını, Zebur okuduklarını ve onların da Hristiyanlardan bir grup olduklarını; Ebû Hanîfe'ye göre kestikleri kurbanın da helal olduğunu söylemektedir. Ancak

⁴⁵⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 148.

⁴⁵⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 129.

⁴⁵⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 102.

⁴⁶⁰ Cengiz Kallek, “İhtikâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000).

⁴⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l Hadis, 1995), 4/ 437 (No. 4880).

⁴⁶² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 229.

⁴⁶³ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm: şerhu mecelleti'l-ahkâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/ 125.

⁴⁶⁴ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ جِلُّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ جِلُّ لَهُمْ, el-Mâide 5/5.

İmameyn'in bu konuda onların güneşe taptıkları için boğazlamalarının helal olmayacağı görüşünde olduklarını da nakletmektedir.⁴⁶⁵

Muharrem Efendi, meseleler hakkındaki görüşleri ve bunlara dair delillendirmelerini bitirdikten sonra, genellikle اعلم diyerek konu hakkındaki nihai değerlendirmelerini ifade etmektedir.⁴⁶⁶ Bu değerlendirmeleri yaparken meselenin hikmetlerini ve pratikte bu husustaki karşılaştığı yanlışları didaktik bir üslupla dile getirmektedir. Muharrem Efendi'nin pratikte ihmal edilen unsurlara özellikle dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Meselelerin hikmetlerine dikkat çekmesi ve dua ile ilgili olan yerlerde bilinenden farklı şekilde dua varyantlarını da ifade etmiş olması onun mutasavvıf kişiliğinin bir tezahürüdür, denilebilir. Bu hususa şu örnekleri verebiliriz: Muharrem Efendi ezan duasının öneminden bahsettikten sonra ezan duasının *Buhâri* de geçtiğini, Cabir'den rivayet olduğunu söylediği farklı bir varyantını da nakletmektedir. Bu ezan duasında bilinen ezan duasına ek olarak مَقَاماً مَحْمُوداً الَّذِي وَعَدْتُهُ وِرزقتنا شفاعته يوم القيامة انك لا تخلف الميعاد ibaresi vardır.⁴⁶⁷ Bu hususa başka bir örnekte kunut dualarının farklı şekillerini zikretmesi verilebilir: Muharrem Efendi, Kunut Duası şekilleri ile ilgili dört farklı rivayetten bahsetmektedir. Bu rivayetler şunlardır;

1. Hz. Peygamber'den nakledilen ülkemizde yaygın olarak okunan dualar.
2. Hz. Hasan'dan rivayet olunan "dedem vitrde okumamız için bunu öğretti" şeklindeki rivayet (اللهم اهدني فيمن هديت).
3. Hz. Ömer'den rivayet olunan besmele ile beraber ülkemizde yaygın olan 2 kunut duasının okunması.
4. Musannif'in bahsettiği Hz. Ali'nin yaptığı dua (اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ).⁴⁶⁸

Muharrem Efendi'nin konuları değerlendirirken sosyokültürel meselelere de temas ettiği görülmektedir. Böyle bir yaklaşımda bulunması eserini farklı kılmaktadır. Bu hususa misafir ve ev sahibinin yapması gereken âdab kurallarını ifade etmesi örnek olarak verilebilir. Buna göre Muharrem Efendi, ev sahibine ve misafire gereken tutum ve davranışları şu şekilde açıklamaktadır:⁴⁶⁹

Ev Sahibinin Yapması Gerekenler

1. Misafirine ısrar etmeden daima "ye" demeli.
2. Misafirin yanında sukût etmemeli.

⁴⁶⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 212.

⁴⁶⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 81. Bu şekilde hemen hemen her sayfada değerlendirmeler yapmaktadır.

⁴⁶⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 38.

⁴⁶⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 74.

⁴⁶⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 261.

3. Misafirin yanından kaybolmamalı, onu yalnız bırakmamalı.
4. Misafirin yanında hizmetçisine kızmamalı.
5. İkrâm yapacağım diye çocuklarının hakkına girmemeli.
6. Misafirine Hz. İbrahim (a.s) gibi kendi hizmet etmelidir.

Misafirin Yapması Gerekenler

1. Ev sahibinin oturduğu yere oturmamalı.
2. Kendisine verilenle yetinmeli.
3. Ev sahibinin izni olmadan kalkmamalı.
4. Çıkarken ev sahibine dua etmeli. Bu dua hususunda Hz. Peygamber'in yaptığı bir duayı tavsiye etmektedir ki, o da şudur: "Oruçlular yanınızda iftar etsin. Yemeğinizi iyiler yesin ve melekler sizin için dua etsin".⁴⁷⁰

Muharrem Efendi'nin hatalı bulduğu görüşleri eleştirdiğini ifade etmiştik. Aynı şekilde çekinmeden ve mutasavvıf bir âlim olmasına rağmen taassup göstermeden tasavvuf ehli içerisinde hatalı gördüğü bazı yanlış uygulamaları da eleştirmiş ve düzeltmeyi amaçlamıştır. Bu da Muharrem Efendi'nin Şeriat'ı her zaman öncelediğini ve müteşerrif bir âlim olduğunu bizlere göstermektedir. Bu hususta şu örnekleri verebiliriz:

Muharrem Efendi, mutasavvıfların vecd ve muhabbet halinde seslerini yükselterek zikir ile dua etmelerini; kendilerinden geçerek elbiselerini yırtmalarını menetmenin vâcip olduğunu söyleyen Musannif'i şöyle şerh etmektedir: Kudûrî'nin (ö. 428/1037), *Şerh-ül Kebîr*'inde "Zamanımızdaki mutasavvıfların semâ ve raks yapmaları haramdır" şeklinde fetvâ verdiğini nakleden Muharrem Efendi; yürüyerek ve devrân şeklinde zikir yapmanın mekruh olduğunu söylemektedir. Kur'an duyulduğunda kendinden geçerek elbise parçalama ya da ses yükseltmenin haram olup, ilahi veya neşid duyunca bunları yapmak nasıl mübah olabilir diyen musannife katılarak haram olduğunu ifade etmektedir. Muharrem Efendi, İbn Mes'ud'un; bir grubun mescitte toplanıp sesli olarak (cehrî) tehlil ve tasliye getirdiklerini işitmiş ve onlara ben burada sadece bid'atçılar görüyorum. Biz Rasûlullah zamanında böyle bir şey görmedik, dediğini; daha sonra ise onları mescitten çıkarmış olduğunu nakletmektedir. Muharrem Efendi, *وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ* ayetinden⁴⁷¹ ötürü mescittekilerin çıkarılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir. Ancak cehrî zikir için girilmesinin ise bu ayet kapsamında olmadığını ifade etmiştir.⁴⁷² Muharrem Efendi, vacip olan tekbiri cehrî (kastettiği cehrin abartarak sesi yükseltmek olduğunu düşünüyoruz) söylemenin bid'at olduğunu, vâcip olan tekbirler

⁴⁷⁰ أفطر عندكم الصائمون، وأكل طعامكم الأبرار، وصَلَّتْ عَلَيْكُمُ الْمَلَائِكَةُ، Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 3/433 (No. 3854).

⁴⁷¹ el-Bakara 2/114.

⁴⁷² ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 267.

dışındakilerin ise kerih olduğunu *Hakâiku'l-Manzûme*'den⁴⁷³ nakletmektedir. Muharrem Efendi, cehrî olarak ezan, hutbe okunmasının caiz olduğunu söyleyerek cehrî zikir ile ilgili *مالجتمع الحلال مع الحرام الا غلب الحرام على الحلال* helal ile haram bir meselede toplanırsa haramlık, helallik üzerine galebe çalar, şeklinde bir kaide söylemektedir. Bununla bid'at, mekruh ve haram diyen görüşleri toparlamaktadır. Buna göre tarikat yolunda olanların (sülûk) vera' ya çağırانların -ki o şüpheli şeylerden kaçınmak manasındadır- bu tür şeylerden kaçınmaları gerekir. Ancak mürşidin veya mürebbinin, müridinden istediği güzel zikirleri cehrî yapabileceğini de söylemektedir.⁴⁷⁴ Muharrem Efendi eserin başka bir yerinde teşrik tekbirinin getirileceği vakit hakkındaki nakilleri anlatırken, Ebû Hanîfe'nin teşrik tekbirinin getirileceği gününün bayramın ilk günü ikindi namazına kadar olduğunu söylediğini, İmameyn'in ise bayramın dördüncü günü ikindi namazına kadar getirilmesi gerektiğine dair görüş ve delillendirmelerini anlatmış, sesli tekbirin naslarda varid olan dışında yapılmasının bid'at olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra ise *ترك السنة خير من ان يأتي بالبدعة* "Sünnet uygulanacak diye bid'at yola başvurulduğunda sünnetin terki daha hayırlıdır"⁴⁷⁵ şeklinde bir kaide söylemiştir.

Muharrem Efendi, fıkıh öğrenmeyi ve fetvâ vermeyi farz-ı kifâye olarak nitelendirmiş, fıkha ve usûl-ü fıkha dair birçok kavramı tanımlamıştır. Fıkıh ilmiyle uğraşmayı nafîle namaz kılmaktan daha faziletli görmüştür. Muharrem Efendi, fıkıh öğrenmenin Kur'an dersi okumaktan daha efdal olduğunu söylemektedir. Âlim'in âbitten üstün olduğunu çünkü hem kendine hem başkasına fayda verdiğini ifade eden Muharrem Efendi; âlim genç, yaşlı olan avamdan önce gelir, demektedir. Aynı şekilde âlim olan gencin, âlim olmayan Kureyşî'den önce geleceğini ifade etmektedir. İmam Zendevis'tî'nin⁴⁷⁶: "Âlim'in cahil üzerindeki hakkının ve öğretmenin öğrencisi üzerinde hakkının; o sözü açmadan söze başlamamak, bulunmadığında onun yerine oturmamak, kelimasına muhalif olmamak, yürürken onun önüne geçmemek" olarak söylediğini nakletmektedir. Muharrem Efendi, fetva vermeyi ve ilim öğrenmeyi farz-ı kifâye olarak nitelendirmektedir.⁴⁷⁷

⁴⁷³ Eserin asıl adı, *Haqâiku'l-manzûme, şerhu Manzûmeti'n-Neseî fil hilâf* yazarının adı ise Ebu'l-Mehâmîd Mahmûd b. Muhammed b. Dâvûd el-Efsencî el- Buhârî el-Lü'lü'î dir (ö. 671/1272).

⁴⁷⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 267.

⁴⁷⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁴⁷⁶ Muharrem Efendi müellifin ismini Zendevis'tî şeklinde kullanmaktadır. Müellif'in ismi esas aldığımız Kazan nüshasında *زندويستی* şeklinde, eserin Samsun da bulunan yazma nüshasında ise *زندوستي* şeklinde geçmektedir. ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 628/1), 227a. Müellifin isminin Kazan nüshasında hatalı olarak basıldığı gözlemlenmiştir. Müellif'in asıl adı Hüseyin b. Yahya el Buhârî ez Zendevis'tî dir (ö. 400/1010). *Ravzatü'l-ulemâ* adlı eseri mevcuttur. Muharrem Efendi'nin nakil yaptığı eserin müellifin bu eseri olduğunu düşünüyoruz.

⁴⁷⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 255.

İyi bir Hanefi olan Muharrem Efendi'nin bazı meselelerde (ta'dîl-i erkânın⁴⁷⁸, vitr namazının⁴⁷⁹ farziyeti-vâcipliği; umre yapmanın vâcipliği⁴⁸⁰-sünnetliği⁴⁸¹ gibi) mezhebinin genel eğiliminden farklı düşündüğünü de söyleyebiliriz. Bu görüşlerinin örneklerini şu şekilde ifade edebiliriz:

Muharrem Efendi, tuma'nîne ve ta'dîl-i erkân konusunda İmam Ebû Yûsuf, İmam Malik, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed bin Hanbel'in farz dediğini nakletmektedir. Muharrem Efendi, ta'dîl-i erkân hususunda Hz. Peygamber'in hırsızlıkta en ileri olanın namazdan çalan kimse olduğunu; aynı şekilde Hz. Peygamber'in ta'dîl-i erkâna uymayarak namaz kılanları uyarması ve sakındırması ile ilgili hadislerle Ebû Yûsuf'un görüşünün ahvat olduğunu delillendirmektedir. Buradan Muharrem Efendi'nin ta'dîl-i erkân konusunda, Hanefi mezhebinin tercih edilen görüşü olan vacip olduğu görüşünden farklı bir tutum sergilediği görülmektedir.⁴⁸²

Muharrem Efendi umre yapmayı İslam'ın yedi vâcibinden saymaktadır. *Hizâne*'den naklen onları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Fıtır Sadakası vermek.
2. Yakınlara nafaka sağlamak.
3. Vitr namazını kılmak.
4. Kurban kesmek.
5. Umre yapmak.(Hanefi mezhebinde bu müekked sünnettir, burda da mezhebinden farklı bir görüş beyân etmektedir.)
6. Ana babaya iyilik.
7. Kadının kocasına hizmeti.⁴⁸³

Muharrem Efendi, buna mukabil başka bir yerde ise umre yapmanın müekked sünnet olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: Umrenin bir şart (ihram), bir rükünden (tavaf) oluştuğunu ve vâciplerinin ise iki tane olduğunu; bunların da say ve halk (veya taksir) olduğunu söylemektedir. İndena, diyerek bizde (Hanefi) müekked sünnet olduğunu dile getiren Muharrem Efendi,⁴⁸⁴ Şâfiî mezhebinde ise ömürde bir defa umre yapmanın farz olduğunu ifade etmektedir.

---

⁴⁷⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 40.

⁴⁷⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 73.

⁴⁸⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 137.

⁴⁸¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 164.

⁴⁸² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 40.

⁴⁸³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 137.

⁴⁸⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 164.

Muharrem Efendi, dört rek'atlık farz namazın iki rek'atının yolcu için farz olduğunu hatta dört rek'atlık bir namazı seferi olan kişi dört rek'at olarak mukimlere kıldırırsa, namazın fâsid olacağını söylemektedir.⁴⁸⁵ Seferiyken namazı kısaltma hususuna Şabî'nin (ö. 104/722) de "Kim seferiyken namazı 4 rek'ata tamamlarsa Millet-i İbrahim'den yüz çevirmiş olur" dediğini nakletmektedir. Azimet diyenlere dair birçok delil zikreden Muharrem Efendi, "bizim delilimiz şunlardır ki" diyerek; ilk olarak Hz. Aişe'nin namazın aslının 2 rek'at olduğunu, yerleşikken de buna 2 rek'at daha eklendiğini söylemesini nakletmektedir. İkinci bir delil olarak İbn-i Abbas'ın "Yolculukta namazı Allah, Nebiniz'in diliyle farz kılmıştır ki mukim olan için 4, seferi olan için 2 rek'attır" demesini zikretmektedir.⁴⁸⁶ Ayrıca namazı kısaltarak kılmanın Şâfi mezhebinde ruhsat olduğunu da ifade etmektedir.

Hz. Peygamber'in hadisinde O (s.a.v), seferi olarak Mekke'de 18 gün kalmış ve orada yanında bulunanlar, onun namazı kısaltarak iki rek'at kıldığını gözlemlemişler. Rasulullah (s.a.v) mukim olanlara namazlarını 4 rek'ata tamamlamalarına dair telkinde bulunmuş ve kendisiyle Mekke'nin fethine gelenler hakkında biz seferi bir topluluğuz, siz namazlarınızı 4 rek'ata tamamlayın, şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁴⁸⁷ Bu hadisi delil alan âlimler, seferi bir kimsenin mukim olan kişi veya kişilere namaz kıldırmasının caiz olduğunu söylemişlerdir.

Muharrem Efendi'nin 10 kitaptan (bölümden) müteşekkil olan bu eseri, içerisinde birçok fıkıh (usûl ve fûrû) kaidesi bulundurmaktadır. Muharrem Efendi'nin meselelerde değindiği, işaret ettiği, yer yer bunlarla istinbat yaptığı kaideleri tespit etmeye çalıştık. Toplamda bu eser özelinde 49 adet usûl ve fûrû kaidesi tespit ettik.

2.6.4. Zileli Muharrem Efendi'nin Hediye'tü's Su'luk adlı kitabında işaret ettiği fıkıh kaideleri

1. **الجزء مقدم على الكل** Cüz'i olan şeyin, külli olan şeye öncelenmesi gerekir.⁴⁸⁸ Muharrem Efendi, ilgili yerde mest üzerine meshi abdest bahsinden sonra teyemmüm bahsinden önce ele alan Musannif'i eleştirirken bu kaideyi kullanmaktadır. Musannif bu kaideyi kullanarak ilgili tasnifi yapmıştır. Ancak Muharrem Efendi bunu isabetli bulmaz. Çünkü mest bahsi tüm metinlerde teyemmümden sonradır. Muharrem Efendi bundan dolayı teyemmümü önce işlemenin daha evlâ olduğunu savunarak şu şekilde bir delillendirme yapmaktadır: Cüz'i olan şeyler külli olan şeylerin parçasıdır. Önce cüz'i olan şeyin anlatılması makul olabilir ancak Teyemmüm'ün sübûtu Kur'an ve Sünnet ile dir. Mest'in sübûtu ise sünnettendir. Akva (sübûtu yönünden daha güçlü olan) şeyin öncelenmesi gerekir ve diğer

⁴⁸⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-Şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 91.

⁴⁸⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-Şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 91.

⁴⁸⁷ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen, thk. Şuayb Arnavut* (Beyrut: er-Risaletü'l-Âlemiyye, 2009), 1/475 (No. 1229).

⁴⁸⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-Şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 19.

metinlerde de teyemmüm öncelendiğinden teyemmümün mestden önce ele alınması gerekir diyerek, Musannif'i bu hususuta eleştirmektedir.

2. **الموهوم كالمحقق** Zanlar, gerçekleşmiş gibi kabul edilir.⁴⁸⁹ Vehmedilen şeyler bazen hakikat (yakînî) gibi muamele görebilir. İlgili yerde abdest için su arayan kişinin suyu bulacağına dair şüphesi ya da bir zannı varsa suyu aramaya devam etmesinin vacip olduğu ifade edilmektedir. Çünkü suyu bulacağına ve suya yaklaştığına dair zann-ı galibi varsa suyu aramaya devam etmelidir. Nitekim **الموهوم كالمحقق** zanlar (bazen) gerçekleşmiş gibi kabul edilir.

3. **الظن كاليقين في بعض الأمور** Bazı işlerde zan (kanaat) yakîn gibidir.⁴⁹⁰ İlgili yerde vakit içinde suyu bulmaya zannı olan kişi için, İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf'un namazı son vaktine kadar ertelemesi gerektiği görüşünde olduklarını nakleden Muharrem Efendi, çünkü **الظن كاليقين في بعض الأمور** bazı durumlarda zan, yakîn gibidir, demektedir.

4. **بدل المطلق فيعمل عمل الأصل عند عدمه** Mutlak olarak asla bedel olan şey, aslın bulunmadığı yerde onun bütün işlevini üstlenir (amel eder).⁴⁹¹ İlgili yerde, teyemmüm alan kişinin suyu bulana kadar ya da abdest bozucu bir hâle kadar, dilediği kadar farz ve nafîle namaz kılabileceğini ifade eden Muharrem Efendi, Mutlak olarak bedel olan şey (teyemmüm), aslın (bedeli olduğunun- abdestin) yokluğunda, onun ameliyle amel eder, şeklinde bir usûl kaidesi söyleyerek bu hükmü açıklamaktadır.

5. **كل ما لا يتوصل الي الفرض الا به يكون فرضا مثله** Farz olan bir şeye ulaştıran her şeyde onun gibi bir farzdır.⁴⁹² Yani farzı eda etmek o vasıtaya bağlıysa, o da aynı şekilde farz olur. İlgili yerde namaz esnasında rükünler arası intikalin de bir rükün olduğu ifade edilirken bu kaideye temas edilmektedir.⁴⁹³ Muharrem Efendi, *Dürer*'in sahibinin (Molla Hüsrev) bu kaideyi, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâ'den (ö. 743/1343) naklettiğini ifade etmektedir.

6. **الأمر للوجوب** Emir vucubiyet içindir.⁴⁹⁴ Eser içerisinde kaideye zaman zaman işaret edilmektedir. İşaret edildiği yerlerden birinde Muharrem Efendi, vitr namazının Ebû Hanîfe'ye göre ilmen vâcip, amelen farz olduğunu söylemektedir. Bunun sebebini ise Hz.

⁴⁸⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 25, 205.

⁴⁹⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 27.

⁴⁹¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 27.

⁴⁹² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 63.

⁴⁹³ Kaideye başka örnek verecek olursak; mesela 5 vakit namaz kılmak farzdır. Namaz kılmak için ise abdest almak gerekir. Dolayısıyla abdest almadan namaz kılınmayacağına göre abdest almakta 5 vakit namaz gibi bir farzdır. Allah'ın verdiği yaşamı devam ettirmek farzdır. Bunun içinde yaşayacak kadar yemek ve su ihtiyacının karşılanması da farzdır. Kişinin bunlardan kendisini alıkoymaması da farzdır. Alıkoyması halinde, nefesine zulmetmemesi (intihar) de bir başka farzdır.

⁴⁹⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 73; ez-Zîlî, 81.

Peygamber'in أوتروا يا أهل القرآن gibi hadislerde vitr namazını emretmesiyle açıklamaktadır. Emir vucûbiyet bildirir kaidesiyle de sözlerini kuvvetlendirmiştir.

7. **المتابعة في المنسوخ باطلة** Mensûh (nesh edilmiş) bir hükme uymak, bâtıldır (geçersizdir).⁴⁹⁵ Muharrem Efendi, Kunut duası okumanın yeri hususunda farklı görüşlerde olan bazı mezheplerin delili olan, Hz. Peygamber'in sabah namazında kunut okuması konusunda; Hz. Peygamber'in bir ay boyunca sabah kunut yaptığını ancak ne öncesinde ne de sonrasında sabah kunut yapmadığını ifade etmiştir. Muharrem Efendi sabah kunut yapmanın mensuh olduğunu ifade ederek **المتابعة في المنسوخ باطلة** Mensuh olan hükme tâbi olmak batıldır şeklinde bir usûl kaidesi söylemektedir.

8. **البناء على الفاسد فاسد** Fâsîd olan (bir şey üzerine) bina edilen (hükümde) fâsîd olur.⁴⁹⁶ İlgili yerde imama uyan kişinin imamdan önce rukû'ya varması halinde, namazının fâsîd olacağını Züfer'den nakleden Muharrem Efendi, İmam Züfer'in imamdan önce rukû'ya varmanın fâsîd bir iş olduğunu söylediğini ve **البناء على الفاسد فاسد** fâsîd şey üzerine bina edilen şeyde fâsîd olur dediğini nakletmektedir.

9. **البناء على الباطل باطل** Bâtıl olan (bir şey) üzerine bina edilen de (hükümde) bâtıll olur. Muharrem Efendi ilgili yerde kadına uyararak namaz kılan erkeğin namazının bâtıll olmasını bu kaideyle temellendirmektedir.⁴⁹⁷

10. **الشرط مقدم على المشروط** Şart, şart kılındığı şeyden önce gelir. İlgili yerde Cuma namazı kılmak için Cuma hutbesi okunmasının şart olması örnek olarak verilmektedir.⁴⁹⁸ Bir şeyin gerçekleşmesi başka bir şarta bağlıysa, o şart (neden) her zaman şartlı olandan (sonuç) önce gelir. Yani neden-sonuç ilişkisi vardır; neden (şart) gerçekleşmeden sonuç (meşrut) gerçekleşmez. Bu kaide abdest ve namaz örneği ile daha anlaşılır hale gelir. Namaz kılmak için abdest almak şart koşulmuştur. Bu sebeple önce abdest sonra namaz gelir.

11. **ما لا يدرك كله ولا يترك كله** Tamamı idrak edilemeyen (şeyin), tamamı terk edilmez.⁴⁹⁹ İlgili kaide daha sonra gelecek olan 35. kaidede açıklanmıştır.

12. **بطان وصف الفريضة يبطل اصل الصلاة** Farızanın özelliğinin kaybolması namazın aslını da iptal eder.⁵⁰⁰ İlgili yerde 4 rek'atlık bir farz namazın 5 rek'at olarak kılınması halinde namazın nafileye dönmesi konusu ele alınırken bu kaideye temas edilmektedir. İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf'un bu durumda namazın nafileye dönüşmesi görüşünde oldukları ifade edilmiş, ancak İmam Muhammed'in bu görüşte olmadığı nakledilerek bu kaideyle görüşü

⁴⁹⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 73,74.

⁴⁹⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 75.

⁴⁹⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 80.

⁴⁹⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 84.

⁴⁹⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 95.

⁵⁰⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 103.

delillendirilmiştir. Buna göre son oturuşta tekrardan ayağa kalkma halinde farzın özelliği (yani bir rükün olan ka'de-i ahire) kaybolduğu için kılınan namaz da iptal olur.

13. غالب الظن دليل شرعي عند الحاجة Zann-ı gâlip, ihtiyaç durumunda şer'î bir delildir.⁵⁰¹ Muharrem Efendi ilgili yerlerde sehiv secdesi yapmanın vâcip olduğu 20 yerden bahsetmekte ve bir tavsiyede bulunmaktadır. Buna göre, yanıldığına dair durmadan şüphe içerisinde olan kişinin zann-ı galibine göre hareket etmesini, şüphe ve vesveseye yer vermemesini tavsiye etmektedir. Bu konuda şöyle bir kaide söyleyerek tavsiyesini delillendirmektedir: لأن غالب الظن دليل شرعي عند الحاجة Çünkü zann-ı galib ihtiyaç durumunda şer'î bir delildir.

14. الأمر المطلق غير موقت Mutlak lafızla emredilen şeyin belirli bir zamanı yoktur.⁵⁰² İlgili yerde tilavet secdesinin yapılmasının vakti hususu delillendirilirken bu kaideye temas edilmektedir. Tilavet secdesinin vakti belirtilmediği için uygun olan bir vakitte yerine getirilmelidir. Başka bir örnek verecek olursak mesela hastalık ve yolculuk durumunda Ramazan orucunu erteleyerek sonraki günlerde tutma emri,⁵⁰³ gün olarak belirtilmediği için mutlak bir emirdir ve belirli bir vakti yoktur. Dolayısıyla uygun olan bir gün yerine getirilir.

15. ما عينه الشارع ابطال كل ماعداه Şâri' 'nin vaktini tayin ettiği hüküm, o vakitte onun dışında yapılacak olan tüm hükümleri iptal eder.⁵⁰⁴ İlgili yerde kişi, Ramazan orucunu tutmak yerine o gün için adadığı nezir orucunu tutamayacağı ifade edilirken bu kaide ile temellendirilmektedir. Çünkü ramazan orucunu Şâri' tayin etmiş, nezirini ise kendi tayin etmiştir. Dolayısıyla Ramazanın tayini daha güçlü olduğu için ramazan orucuna denk gelmiş nezredilmiş oruçlar geçerli olmaz, ilgili günde sadece ramazan orucunun tutulması gerekir.

16. إن الشيء يأخذ حكم ما قرب منه Bir şey, kendisine en yakın olan şeyin hükmünü alır.⁵⁰⁵ İlgili yerde hilalin görülmesi meselesi ele alınmaktadır. Gündüz görülen hilalin delil olarak alınmayacağı delillendirilirken bu kaideye başvuru yapılmaktadır.

17. إن الشيء لا يبقى مع ما ينافيه Bir şey kendisine aykırı olan şeyle bir arada olmaz/kalmaz.⁵⁰⁶ İlgili yerde unutarak yiyen, içen ve cima yapan kimsenin durumunu değerlendiren Muharrem Efendi, orucunun bozulmayacağını ve kaza da gerekmeyeceğini ifade eder.

⁵⁰¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 104, 105.

⁵⁰² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 107.

⁵⁰³ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ , Bakara 2/184.

⁵⁰⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 142.

⁵⁰⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 147.

⁵⁰⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 147.

Ancak İmam Malik'in orucun bozulacağı görüşünde olduğunu onu da bu kaideyle delillendirdiğini söylemektedir.⁵⁰⁷

18. لا إعتبار للقياس في مورد النص Nassın varid olduğu yerde kıyasa itibar edilmez.⁵⁰⁸ Muharrem Efendi, ilgili yerde bu kaideyi bir önceki kaideye cevap olarak söylemektedir ki hakkında açıkça nas -yani Kur'an ve Sünnetten delil- olan bir konuda kıyas yapılmaz; yapılsa da o kıyasa itibar edilmez, demektir. Muharrem Efendi, kim unutarak yer, içer ya da cinsi münasebette bulunursa kazânın gerekmeyeceğini ifade etmektedir. İmam Malik'in bu konuda kazanın gerektiği görüşünde olduğunu nakleden Muharrem Efendi, bu konuda şöyle bir kaide söylediğini dile getirmektedir: لأن شئ لا يبقى مع ما ينافيه Bir şey, kendisine aykırı olan bir şeyle beraber olmaz/kalmaz. Bu husus namazdaki kelimunnas (insan sözü) gibidir ki bir kişi unutarak namazda konuşsa namazının bozulacağı gibi orucu da bozulur, demektir.⁵⁰⁹ Muharrem Efendi unutarak yiyip, içen konusunda "bizim delilimiz şunlardır" demektedir ve delillerini şu şekilde sıralamaktadır: İlk olarak unutarak yiyip içeni "Allah yedirmiştir" hadisini⁵¹⁰ delil olarak gösteren Muharrem Efendi, ikinci olarak "Ümmetimden hata ve nisyan kaldırılmıştır"⁵¹¹ hadisinde hata ve nisyan bizden kaldırılmıştır ancak namaz bunun dışındadır çünkü "nass'ın varid olduğu yerde kıyasa itibar olunmaz" diyerek İmam Malik'in görüşüne bu kaideyle cevap vermektedir.

19. لا يثبت الحكم بالشك Şek ile hüküm sabit olmaz.⁵¹² Yani şüphe içeren bilgi ile kesin bir yargıya, hükme ulaşılamaz. Muharrem Efendi ilgili yerde fecrin doğuşunda şüphe duyan kişinin yemeği bırakmasının efdal olduğunu eğer yerse de kaza gerekmeyeceğini ifade ederken bu kaideye temas etmektedir. Çünkü fecrin doğuşu meşkûk yani şüphelidir ancak gecenin devam ettiği yakînidir. Dolayısıyla şüpheli bir şeyle kaza gerekir hükmüne varılamaz. Ancak daha sonra fecrin doğmuş olduğu açığa kavuşursa o zaman kaza gerekeceğini ifade etmektedir.

20. الضرورات تبيح المحظورات Zarûretler, mahzûratları mübah kılar.⁵¹³ Muharrem Efendi, bu kaideyi eserinde zaman zaman kullanmaktadır. İlgili yerlerden biri olan Kerahet kitabında, kadınların ata binmeleri hususunun kerahetinden bahseden Muharrem Efendi, hac için

⁵⁰⁷ Kaide bir sonraki kaide olan 18. kaidede açıklanmıştır.

⁵⁰⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 148.

⁵⁰⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 147.

⁵¹⁰ "Bir kimse oruçlu olduğunu unutup yer, içerse orucunu tamamlasın. Çünkü onu Allah yedirmiş, içirmiştir" Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, 3/31 (No. 1933).

⁵¹¹ İbn-i Mâcê, *Sünen*, 3/200 (No. 2045).

⁵¹² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 157.

⁵¹³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 186-234.

yolculuğa çıkmış bir kadının zarûret durumunda bineği kullanabileceğini ifade etmiş ve bu kaide ile delillendirmiştir.

21. **إذا اجتمع المحرم و المبيح فتغلب جهة الحرمة.** Haram ile mübah (bir meselede) toplanırsa/karşılaşırsa o zaman haramlık ciheti ağır basar.⁵¹⁴ İlgili yerde eğitimli bir köpeğin av üzerine tesmiye ile gönderildikten sonra farklı köpeklerin de (eğitimsiz, yabancı ya da kasden tesmiye terk edilerek gönderilmiş bir köpek) o avı avlamaya iştirak etmesiyle karşılaşırsa, avın haramlığı ağır basar denilmektedir. Bunun sebebi ise daha ihtiyatlı olmasından kaynaklanmaktadır.

22. **ان سبب الحل و الحرمة اذا اجتمعا و أمكن التحرز عن سبب الحرمة ترجحت جهة الحرمة احتياطا.** Eğer, helal ile haram sebepleri (aynı meselede) toplanırsa haramlık sebebinden kaçınmak da mümkünse, ihtiyattan dolayı haramlık sebebi tercih edilir.⁵¹⁵ İlgili yerde boğazlanacak olan hayvanın, boğazlanabileceği ve boğazlanamayacağı durumlar açıklanırken bu kaideye temas edilmektedir. Kaide 40. madde ile aynı minvalde değerlendirilebilir.

23. **التكليف بحسب الوسع** Teklif (mükellef olma), kapasiteye göredir.⁵¹⁶ İlgili yer, 41. kaideyle bağlantılıdır. Buna göre haramlık sebebinden kaçılacak imkan bulunamaması durumunda, kişinin sorumluluğu o anki duruma göre değerlendirilir. Kaide zaruretler, mahzurâtı mübah kılar kaidesiyle de ilişkilendirilebilir.

24. **إن الأكثر يقوم مقام الكل** Çok olanın hükmü, küllün (tamamının) hükmü (makamı) gibidir.⁵¹⁷ Yani bir şeyde ekseriyet varsa, tamamı olsaydı nasıl hükmedilecekse öyle hükmedilir. Çok olan tamamı hükmündedir. Kaideye eserde çokça başvuru yapıldığı görülmektedir. Muharrem Efendi, ilgili yerlerden biri olan feraiz kitabında, anne karnındaki çocuğun mirasçı olup olmamasını değerlendirirken bu kaideye temas etmektedir. Buna göre hamile bir kadının çocuğu eğer doğarsa mirasçı kabul edilir, ölü doğarsa mirasçı olarak kabul edilmez. Kadın doğum yaparken, çocuğun bir kısmı çıksa sonra ölse mirasçı olamaz, bunun sebebi çıkan çocuğun çoğunun ölü doğmasıdır. Ancak kadın doğum yaparken çocuğun büyük bir kısmı çıkmış ve yaşam emarelerini göstermiş sonra ölmüşse o zaman mirasçı olacağı ifade edilerek bu kaideyle delillendirilmiştir.

25. **لا يبقي حراما للضرورة** Zaruret /zorunluluk halinde haramlık kalkar (kalmaz).⁵¹⁸ İlgili yerde deve idrarının tedavi amacıyla kullanılıp kullanılmayacağını değerlendiren Muharrem Efendi, Ebû Hanifeye göre haram olduğunu ancak Ebû Yûsuf'a göre helal olduğunu ifade etmektedir. Ebû Yûsuf'un deve idrarı ile ilgili hadis rivayetini (ureyne hadisi) delil olarak

⁵¹⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 202.

⁵¹⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 205.

⁵¹⁶ ez-Zîlî, 205.

⁵¹⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 214-217-252.

⁵¹⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 220.

aldığını ifade eden Muharrem Efendi, çünkü “zarûret durumunda haramlık kalmaz” demektedir.

26. النادر لا يبني عليه الحكم Nadir olan (bir şey) üzerine hüküm bina edilemez.⁵¹⁹ Muharrem Efendi, ilgili yerde hamilelik süresinin azami süresinin iki sene olduğunu, buna delil olarak ise Hz. Aişe'nin “çocuk iki yıldan fazla anne karnında kalmaz” dediğini nakletmektedir. Hamilelik süresinin ekser (azami) müddeti hususunda Leys b. Sa'd' ın (ö. 175/791) üç yıl, İmam Şâfiî'nin dört yıl, Zührî'nin (ö. 124/742) ise yedi sene dediğini nakletmektedir. Muharrem Efendi, İmam Şâfiî'nin hamilelik süresinin azami dört yıl olması hususundaki delilinin Dahhâk b. müzâhim, (ö. 105/723) olduğunu; buna göre Dahhâk'ın dört yıl anne karnında kaldığından, doğduğunda dişleri çıkmış bir şekilde güldüğünden kendisine dahhâk denildiğini söylemektedir. Muharrem Efendi, Dahhâk dışında Abdulazîz İbnü'l-Mâcişûn'un (ö. 212/827) da dört yıl annesinin karnında kaldığını aktarmaktadır. Muharrem Efendi, İmam Şâfiî'nin görüşünün nadir görülen şeylerden olduğunu (nâdirât) ifade ederek “النادر لا يبني عليه الحكم” nadir olan üzerine hüküm bina edilmez” şeklinde olan bu kaideyi söyleyerek ona cevap vermektedir.

27. ما اجتمع الحلال مع الحرام الا غلب الحرام علي الحلال Haramlık ve helallik bir meselede toplanırsa haramlık galip gelir.⁵²⁰ Muharrem Efendi, ilgili yerde cehrî tekbir getirme ile ilgili olarak bid'at, mekruh ve haram diyen görüşleri açıklarken bu kaideye başvuru yapmaktadır. Muharrem Efendi, cehrî olarak ezan, hutbe okunmasının caiz olduğunu söyleyerek cehrî zikir ile ilgili olarak “helal ile haram bir meselede toplanırsa haramlık, helallik üzerine galebe çalar” şeklinde bir kaide söyleyerek bid'at, mekruh ve haram diyen görüşleri toparlamaktadır. Buna göre tarikat yolunda olanların, vera'ya çağırınların bu tür şeylerden kaçınmalarının gerektiğini ifade etmektedir.

28. ان البلوغ بالسن Buluş sinn ile dir. (Ebû Hanîfe'ye göre böyledir.)⁵²¹ İlgili yerde gusül abdesti alması müstehap olanlar ile bu abdesti alması gerekenler (buluşa ermek üzere olanlar ve ihtida etmiş olanlar) anlatılırken Muharrem Efendi, buluş hususunda bir fûrû kaidesi denilebilecek şu sözü söylemektedir علم bil ki ان البلوغ بالسن buluş, yaş ile dir. Buluşa erme yaşının azami olarak; Ebû Hanîfe'ye göre erkekte 18, kadında 17 olduğunu ancak İmameyn'e göre ise 15 yaş olduğunu (müfta bih) ifade etmiş, buluş konusunda asgari olan ölçünün erkekte 12, kadında 9 olduğunu belirtmiştir.

29. المغلوب في الحكم كالمعدوم Mağlup olanın hükmü, ma'dum gibidir (yok hükmündedir).⁵²² Muharrem Efendi, ilgili yerde abdesti bozan ve bozmayan durumları açıklarken ağızda görülen kanın, tükürükten az olması sebebiyle yok hükmünde olduğunu bu kaide ile

⁵¹⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 251.

⁵²⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 267.

⁵²¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 15.

⁵²² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 17.

açıklamış; bir sonraki meselede ise kanın, tükürüğe galebe çalması ya da eşit olması durumunu ele alarak iki durumda da abdestin bozulduğunu ifade etmiştir. Bu kaide bir başka eserlerinde de geçmektedir.⁵²³

30. تحمل الضرر غير واجب Zararı yüklenmek vacip değildir.⁵²⁴ Muharrem Efendi, ilgili yerde suyun bulunup gabn-ı fahiş bir fiyatla satılması neticesinde teyemmüm yapmayı caiz görmektedir. Ona göre eğer abdest alacak kadar bir su, mesela 1 dirheme satılıyorsa onun için en fazla 1,5 dirhem verilmelidir ki bu durumda gabn-ı yesir olur. İki dirhem verilip abdest almak için su alınmamalıdır, teyemmüm yapılmalıdır bu da necaset bulaşan elbiseden bulaşık olan yerin kesilmesine benzer diyen Muharrem Efendi, bu görüşünü; لأن تحمل الضرر غير واجب çünkü, zararı üstlenmek vâcip değildir, kaidesine dayandırmaktadır.

31. ان البناء أسهل من الإبتداء Bina etmek, tekrar başlamaktan daha kolaydır.⁵²⁵ Muharrem Efendi, ilgili yerde su bulunduğu halde teyemmüm yapması caiz olan kişileri ele alırken bu kaideye temas etmektedir. Buna göre, bayram namazına abdest alarak başlamış ancak daha sonra abdesti bozulmuş kişinin teyemmüm yapmasını caiz görmüştür. Bu durumda olan kişileri, tekrar abdest alırsa bayram namazını yetiştiremeyecek olan kişiler olarak tanımlayan Muharrem Efendi, Ebû Hanîfe'nin bu durumda teyemmümü caiz gördüğünü ifade ederek bu konuda şöyle bir usûl kaidesi söylemektedir “çünkü inşa etmek, tekrar başlamaktan daha kolaydır”.

32. فلا يكون مطهرا الا بالقربة ولا قربة الا بالنية Toprak ibadet kastı olmadan temizleyici olmaz, niyet olmadıkça ibadet kastı olmaz.⁵²⁶ İlgili yerde teyemmümün iki vuruş (eller ve yüz için) şeklinde yapıldığını anlatan Muharrem Efendi, teyemmüm de niyetin farz olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü kurbiyetsiz bir şekilde toprak temizleyici olmaz. Kurbiyette niyetsiz olmaz لا قربة الا بالنية demektedir.

33. النجاسة لا تزول بمثلها Necaset misliyle (aynı şekilde pis olan bir şeyle) yok olmaz (giderilmez).⁵²⁷ İlgili yerde, necasetin izalesi (ortadan kaldırılması) konusunda, mâ-i müsta'melin (kullanılmış suyun) İmam Ebû Hanîfe'ye göre galiz necaset olduğunu; Ebû Yûsuf'a göre hafif necaset hükmünde olduğunu ve İmam Muhammed'e göre ise temiz ama temizleyici olmadığını ifade eden Muharrem Efendi; İmam Muhammed'in görüşünün tercih edilen görüş olduğunu ifade etmektedir. İmam Şâfiî, İmam Malik ve İmam Züfer'e göre ise mâ-i müsta'melin tahir (temiz) ve tuhûr (temizleyici) olduğunu da nakletmektedir. Muharrem Efendi, şöyle bir usûl kaidesi söyleyerek mâ-i müsta'melin temizleyici

⁵²³ ez-Zîlî, *Risâle fi enne'r-Radâ* (Vahid Paşa, 1334), 8a.

⁵²⁴ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 24.

⁵²⁵ ez-Zîlî, 24.

⁵²⁶ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 26.

⁵²⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 28.

olmadığını delillendirmektedir: النجاسة لا تزول بمثلها Necaset, misliyle (aynı türden bir şeyle) izale olmaz/ortadan kalkmaz.

34. الإمام كفيلاً و المؤمن مؤتمناً. İmam kefil (sorumlu) olandır, müezzin emîn olandır (kendisine güvenilendir).⁵²⁸ Muharrem Efendi, imametın çok faziletli olduğunu çünkü Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-yi Râşidîn'in imam olduklarını ifade ettikten sonra, bir usûl kaidesi niteliğinde Hz. Peygamber'in şu sözünü nakletmektedir: "الإمام ضامن و المؤمن مؤتمناً" İmam sorumlu, müezzin de güvenilen kişidir". Muharrem Efendi, (emin olan) güvenilen kişinin hatır bakımından daha faziletli, insanlar katında daha saygın olduğunu/olması gerektiğini söylemektedir. Bunun sebebinin ise insanların namaz kılarken (ezan), oruç tutarken, iftar açarken müezzine güvenmeleriyle açıklamaktadır.

35. الطاعة بحسب الطاقة. İtaat, takat (güç nisbetinde) miktarınca olur.⁵²⁹ Muharrem Efendi, namazı tam olarak kılmaktan aciz olan kişinin durumunu ele alırken, ayakta durabilen kişinin kıyam, kıraat, rükû' gibi rükünleri yerine getirebiliyorsa güç yetirebildiği kadarını ayakta yapması gerektiğini ifade etmektedir. Buna delil olarak bir usûl kaidesi söylemektedir ki buna göre: ما لا يدرك كله ولا يترك كله Tamamı idrak edilemeyen şeyin tamamı terk edilmez, demektedir. Oturmaya gücü yetmiyorsa kibleye ayağını uzatarak namazını ifâ edeceğini söylemektedir. Rükû' ve secde yapmaya dayanamayan kişinin oturarak imâ yoluyla namazlarını ifâ etmesinin caiz olduğunu söyleyen Muharrem Efendi, bu görüşünü de şöyle bir kaideyle delillendirmektedir: الطاعة بقدر الطاقة İtaat (kulluk), tâkât miktarıncadır (gücün yetebildiği ölçüdedir).

36. العبادات في أسرع ما يمكن. İbadetlerin başlangıcında acele etmek efdaldır.⁵³⁰ Muharrem Efendi, ilgili yerde imam tekbir aldığında ona uyan kimselerinde vakit kaybetmeden onunla beraber tekbir almalarını açıklarken bu kaideye temas etmektedir. Buna göre imam namazdan çıktığında onunla beraber nasıl namazdan hemen çıkılıyorsa ihram tekbiri alırken de onunla beraber almanın daha faziletli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ibadetlerin başlangıcında acele etmek efdaldır.

37. لسان الأمير ينوب عن لسان الوزير. Emirın söylediği, vezirin söylediğinin yerine geçer.⁵³¹ İlgili yerde kıraatin farz olan miktarları açıklanırken bunların ilk iki rek'attaki kıraatin ölçüsü olduğu ifade edilmiş ve Hz. Peygamber'in "ilk iki rek'atta yapılan kıraat, son iki rek'atta yapılacak kıraatin yerine geçer" şeklindeki rivayetiyle konu desteklenirken bu ifadeye yer verilmiştir; Emirın söylediği, vezirin söylediğinin yerine geçer.

⁵²⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 39.

⁵²⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 51.

⁵³⁰ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 55.

⁵³¹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 58.

38. لا يتصور عبادة في غيره. İbadet, kendine has olan şekli dışına giremez.⁵³² Muharrem Efendi, ilgili yerde Arafat vakfesi günü (arefe), oradaki hacılara benzeme amacıyla hacda olmayanların başka bir mekânda bekleme yapmasının bid'at olduğunu söylemektedir. İbadetlerin (vakfe) kendi zamanlarına ve mekânlarına mahsus olduklarını ifade eder. Bu görüşünü, bu usûl kaidesine dayandırmaktadır: لا يتصور عبادة في غيره. İbadet, kendine has olan şekli dışında başka bir şekle giremez.

39. ترك السنة خير من ان يأتي بالبدعة. Sünnet uygulanacak diye bid'at yola başvurulduğunda sünnetin terki daha hayırlıdır.⁵³³ Muharrem Efendi ilgili yerde teşrik tekbirinin getirileceği vakit hakkındaki nakilleri anlatırken, Ebû Hanîfe'nin teşrik tekbirinin getirileceği günün bayramın ilk günü ikindi namazına kadar olduğunu söylediğini, İmameyn'in ise bayramın dördüncü günü ikindi namazına kadar getirilmesi gerektiğine dair görüş ve delillendirmelerini anlatmış, sesli tekbirin naslarda varid olan dışında yapılmasının bid'at olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra ise bu sözlerini bu kaideyle temellendirmiştir: Sünnet uygulanacak diye bid'at yola başvurulduğunda sünnetin terki daha hayırlıdır.

40. خير الأمور اوساطها. İşlerin en hayırlı olanları orta yollu olanlardır.⁵³⁴ Bu bir hadis-i şeriftir. Bir fıkıh kaidesi olarak nitelendirilebilir. Muharrem Efendi ilgili yerde seferilik müddetinin üç günlük bir mesafe olmasını açıklarken bu mesafenin orta tempoda olan yaya yürüyüşü veya deve yürüyüşü baz alınarak belirlendiğini bu kaideyle ifade etmiştir.

41. الحكمة لا تقتضي اضاءة الموجود بطلب المفقود. Hikmet kaçırılanın peşine düşüp eldekini yitirmeyi gerektirmez. Muharrem Efendi, ilgili yerde kaza namazı olan kişinin vakit sıkışıksa önce vaktin farzını kılması gerektiğini ifade etmektedir. Aksi halde vaktin farzını kaçırılabilir. Bu da "kaybolan talep edilerek mevcut olanı israf etmek" anlamına gelir ki bu uygun olmaz, demektir.⁵³⁵

42. لا ترفع الشهادة ما وجب قبل الموت. Şehit olmak, ölmeden önce üzerine farz olmuş mesuliyetleri ortadan kaldırmaz.⁵³⁶ İbâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir. İlgili yerde Uhut savaşında şehit olan sahabinin (Hz. Hanzala) melekler tarafından guslettirilmiş olması örnek olarak verilerek bu kaideyle temellendirilmektedir.

43. النذر بغير المشروع باطل. Gayrimeşru olan nezir bâtıldır.⁵³⁷ Yani şeriata uygun olmayan bir şekilde adak adamak ya da bu adadığı gayrimeşru adağına vefa göstermek bâtıldır. Bayram günlerinde oruç tutmayı adayan kişinin bu adağı bâtıldır çünkü dinen bayram günlerinde oruç tutmak yasaklanmıştır. Muharrem Efendi ilgili yerde, bugünlerde oruç tutmayı

⁵³² ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁵³³ ez-Zîlî, 88.

⁵³⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 90.

⁵³⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 97.

⁵³⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 113.

⁵³⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-su'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 158.

adayan kişinin nezrinin sahih olduğunu ancak tutamayacağı için kaza gerekeceğini ifade etmektedir. İmam Şâfiî ve İmam Züfer'e göre ise böyle bir nezrin sahih olmadığını söyleyerek onların görüşünü bu kaide ile delillendirmiştir.

44. **حقوق العباد تقدم علي حقوق الله** Kul hakları, Allah'ın haklarından önce gelir.⁵³⁸ İlgili yerde "hacca gidecek kişi, ailesinin nafakasını dönünceye kadar yetecek şekilde bırakmalı ve karşılamalıdır" diyen Muharrem Efendi, eğer karşılayamayacak olursa o zaman "hacca gitmemelidir" demektedir ve bunu şöyle bir kaide ile ifade etmektedir: "حقوق العباد تقدم علي حقوق الله Kul hakları, Allah hakkından önce gelir". Yani hac ibadetini ifâ edecek kişinin, dönüşüne kadar ailesinin nafakasını karşılayabiliyor olması gerekir.

45. **حق العبد لا يظهر في مقابلة فرض عين** Kul hakkı olan (bir şey) ile farz-ı ayn (bir şey) karşılaşırsa kul hakkı olana değil, farz-ı ayn olana itibar edilir.⁵³⁹ İlgili yerde, cihat için asker veya yardımcı ihtiyacı olsa ve kimse bulunamazsa kölenin sahibinden izin almasına veya kadının kocasından izin almasına gerek yoktur diyen Muharrem Efendi, görüşünü bu kaideyle temellendirmektedir.

46. **إن المرتد في حكم الميت** Mürteddin hükmü, ölü hükmündedir.⁵⁴⁰ Muharrem Efendi kaide hakkında ilgili yerde şöyle bir örnek vermektedir: Mesela bir erkek karısının beraber nikahlanması caiz olmayan yakın akrabaları ile evlenemez. Ancak karısı ölürse evlenebilir; boşanırlarsa o zaman erkek de iddetin bitmesini bekler. Ancak karısı mürted olan bir adam ve darülharbe sığınan bir adam, iddet müddeti beklemeden onun beraber nikahlanması caiz olmayan yakınlarıyla evlenebilir. Çünkü mürted ölü hükmündedir.

47. **العقوبة مرفوعة عن الصبيان** Çocukların ceza sorumluluğu kaldırılmıştır, yoktur.⁵⁴¹ İlgili yerde mümeyyiz bir çocuğun Müslüman olması değerlendirilirken, irtidâdının da geçerli olduğunu vurgulanmıştır. Muharrem Efendi, irtidat eden çocuğun Müslüman olması için zorlanacağını ancak mürted gibi cezalandırılmayacağını ifade ederken bu kaide ile temellendirmektedir. Zira çocukların ceza sorumluluğu yoktur.

48. **كل اهاب إذا دبغ فقد طهر** Tabaklanan her deri temizdir.⁵⁴² (Bu kaide Tuhfe'nin metninde geçmektedir ve müellife aittir.) İlgili yerde Muharrem Efendi, domuz derisinin tabaklanmasının bu durumun istisnası olduğunu ifade ederek; "tabaklanır ancak temiz olmaz" demektedir. Ayrıca, Ebu Yûsuf'un domuzun cildinin tabaklanınca temiz olur dediğini de nakletmektedir.

⁵³⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 162.

⁵³⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 183.

⁵⁴⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 194.

⁵⁴¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 195.

⁵⁴² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 8.

49. النجاسة كلما خرج من احد السبلين من الإنسان و غيره. Necaset, insanın veya hayvanın ön ve arka hâcet yollarından birisinden çıkan şeydir.⁵⁴³ (Bu kaide de Tuhfe'nin metninde geçmektedir, müellife aittir).

2.7. Fıkıh Kaideleri ile Bazı Fikhî Görüşleri

Muharrem Efendi'nin doğrudan fıkıhla ilgili incelenen beş eserinde 86 adet; doğrudan fıkıhla ilgili olmayan iki eserinde ise 3 adet kaide ve ona ait 4 adet fikhî görüş tespit edildi. Eserlerde tespit edilen kaide ve fikhî görüş miktarları sıralanacak olursa;

1. *Cübbü'l-mesâil'* adlı eserden 28 adet,
2. *Umdetü'n-Nisâ'* adlı eserden 4 adet,
3. *Risâle Müteallika bi-delili Hurmeti'r Rada'* adlı eserden 4 adet
4. *Zelletü'l-ķârî bi inayeti'r-rabbî'l-bârî* adlı eserden 1 adet,
5. *Hediyetü'ş-şu'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk* adlı eserinden ise 49 adet fıkıh kaidesi tespit edilmiştir.
6. Muharrem Efendi'nin doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan, ancak içerisinde vitr namazı ile ilgili değerlendirmeleri olan *Risâle-i Şükriyye* adlı eserinden ise 1 kaide tespit edilmiştir.
7. Muharrem Efendi'nin doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan, bir vaaz-irşad kitabı olan ancak içerisinde fıkıh dair bölümler bulunan *Tenbîhü'l-gâfilât* adlı eserinden ise 2 kaide tespit edilmiştir.
8. Muharrem Efendi'nin farklı fikhî görüşlerinden de toplamda 4 görüş tespit edilmiştir.

Sonuç olarak toplamda 93 adet kaide ve fikhî görüş tespit edilmiştir. Muharrem Efendi'nin doğrudan fıkıh ile ilgili eserlerinde temas ettiği kaideler, her kitabın değerlendirilmesinden sonra verilmiştir. Muharrem Efendi'nin eserlerindeki kaidelerin tespit edilmesi, kaidelerin birbirlerine olan benzerliğini görmeye imkân verecektir. Böyle bir yaklaşım eserlerin ona olan nispetini kuvvetlendirmeyi amaçlamaktadır. Tespit edilen kaidelere bakıldığında kaidelerin hem usûl alanında hem de fûrû alanında olduğu görülmektedir. Fûrû alanındaki kaidelerin daha çok ibâdât, muâmelât ve ukûbât alanında yoğunlaştığı söylenebilir.

Bu bölümde müstakil olarak incelemediğimiz doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan eserlerine ait tespit edilen kaidelere ve bazı fikhî görüşlere değinilecektir. Bu kaide ve görüşler şu şekildedir:

⁵⁴³ ez-Zîlî, *Hediyetü'ş-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 7.

1. Tayin-i vakt ferâize mahsusdur.⁵⁴⁴ Kaide ibâdât alanına ait bir fıkıh kaidesidir. Bir hükümün vakti hüküm koyan tarafından belirlenmişse o hüküm farz olan hükümdür. Ramazan ayı orucu, 5 vakit namaz, hac gibi ibadetler örnek olarak verebilir. Muharrem Efendi, *Risâle-i Şükriyye* eserinde vitr namazı ile ilgili bölümde vitr namazının vaktinin Hz. Peygamber tarafından belirlendiğine dair delillerden bahsetmiş ve vitr namazının İmam-ı Azam'a göre itikaden vâcip amelen farz olduğunu; İmameyn'in ise müekked sünnet dediğini nakleder. Muharrem Efendi'nin, söylemiş olduğu bu kaideyle farziyetine yani vacip olduğuna dair delillere daha yakın bir tutum sergilediği görülmektedir.
2. İbadette cehâlet özür olmaz.⁵⁴⁵ Kaide ibâdât alanına ait bir fûrû kaidesidir.
3. İlim (öğrenmek), amelden (amel etmekten) mukaddemdir (önce gelir).⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zilî, *Risâle-i Şükriyye* (Tokat/Zile: Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 20b.

⁵⁴⁵ ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 29a. Zileli Muharrem Efendi'nin bu eserini de Yazma Eserler Kurumu Başkanlığından temin ettik. Eser, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesinde, 60 Zile 153/2 numarasıyla kayıtlıdır. Eser; doğrudan fıkıh ile ilgili bir eser olmayıp içerisinde fıkıh ilgilendiren bölümler barındırmaktadır. Eser, vaaz-irşad alanında Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Müellifimiz Muharrem Efendi, eseri yazma sebebini şöyle açıklamaktadır: "Hadis kitaplarını mütalâ ile meşgul olduğum bir gün, bir hadise muttalî oldum. Bu hadis Hz. Aleyhisselâm'ın -Miraç'ta kendisine cennet ve cehennem ehli gösterildiğinde- şu hadisidir: Cehennem ehlinin çoğunun, kadınlardan oluştuğunu gördüm." ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 25a. Muharrem Efendi, kadınların çoğunun dini hüküm ve emirlerden gafil olduklarından cehennemde çok bulduklarını ifade etmiştir. Kadınların ahirette gafilâtan olmamaları için ve onlara dinî hüküm ve emirleri hatırlamak için -tembih etmek için- bu kitabını yazdığını söylemiştir. Muharrem Efendi, bu kitabını beş bâbdan oluşturmuştur: 1. bâbda namazın şartları, rükünleri, sünnetleri, müstehapları, âdabı ve kerahetinin beyânı (27a, b); 2. bâbda nikâhın sünnet ve vacip olduğu kimseler ve nikâha müte'allik fevâidin beyânı (36a). 3. bâbda erkek ve kadının birbiri üzerindeki haklarının beyânı (Bu bölümü Umdetü'n-Nisâ adlı eserinde kaynak olarak göstermektedir. 45b); 4. bâbda muhsenâtîl mü'minâtın (iffetli mü'min kadınların) sıfatları ve onların kime görünüp görünmeyeceklerinin beyânı (Bâbın başlangıç sayfası eserde belli olmamakla beraber 45b ile 58a arasındadır). 5. bâb ise Fatimetü'z-Zehrâ annemizin Hz. Ali ile ne vecihle nikâhlandığının, mehri müecceli için ona ümmetinin asî kadınlarına şefa'at etme hakkının verilmesinin ve vefatının beyânındadır (58a). Eserde Hz. Fatıma ile Hz. Ali arasındaki evliliğe özel bir ilgi atfedilmiştir. Beşinci bâbdaki anlatılacak hususlar, diğer bablarda anlatılan hususlar ile zaman zaman bağlantı kurularak ifade edilmektedir. Buna örnek olarak şu verilebilir; Muharrem Efendi evliliğin aklî ve naklî delillerini anlatırken "Hz. Ali'nin, Hz. Fatımanın vefatından sonra evlilikler yapması"ndan söz etmektedir. Bununla evlenmenin önemine işaret eden Muharrem Efendi, evlenmeyen kişinin kendisine yardım edecek bir hayat yoldaşının olmamasından dolayı; kişinin ilim, amel tahsilinin ve mal kesbinin fevt (yok) olacağını söylemektedir. Yani evlenmeyen kişinin sosyal yaşantısında sıkıntıya düşeceğini ifade etmektedir. ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 37a. Muharrem Efendi bu eserinde sıklıkla 'hikâyât' diyerek çeşitli hikâyeler de anlatmaktadır. Bu eserde de '*Hizaneti-l Müftîn, İnâye ve Şir'at-ül İslam*' adlı kitaplardan nakillerde bulunmuştur. (ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 35b, 36b-44b. Muharrem Efendi, bu eserinde farklı bir kaynak olarak ifade edebileceğimiz '*es- Seb'ıyyât (fi mevâzi'l-berıyyât)*' adlı eserden nakillerde bulunmaktadır. ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 58b. Bu eserin yazarı, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Abd er-Rahmân el-Hemedânî'dir. Müellifin ölüm tarihi hakkında farklı tarihler olduğu söylenmektedir. XV ya da XVI. yüzyılda yaşadığı söylenebilir. (Müellifin bu eseri Türkçeye "*Günlerin Sırları ve Hikmetleri Seb'ıyyât*" ismiyle Naim Erdoğan tarafından kazandırılmıştır.) Muharrem Efendi'nin "*Tenbîhü'l-gâfilât*" adlı bu eserinin bölümleri fıkıh ile ilgili olarak görünse de bunları vaaz-irşad olarak ele aldığından; bu eserde usûl, fûrû kaideleri ve fikhî görüşleri diğer eserlerine nispeten az bulunmaktadır.

⁵⁴⁶ ez-Zilî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 29a. Muharrem Efendi bu kaideyi söyledikten sonra bunu Hz. Peygamber'e dayandırdığı şu rivayetle desteklemektedir: ان العلم أمام العمل İlim amelin önündedir.

4. Namazı ta'dîl-i erkân ile kılmamanın farzîyetine dair delilleri söyleyerek Ebû Yûsuf'u ahvat bulmaktadır ve ona göre de ta'dîl-i erkânın farz olduğu söylenebilir.⁵⁴⁷
5. Vitr namazının vacip olduğu görüşünü açıklarken, itikaden vacip amelen farz olduğuna dair deliller zikrederek bu görüşü savunduğu görülmektedir.⁵⁴⁸
6. Umre yapmayı İslâm'ın yedi vâcipinden sayan nakillere yer verdiği gibi⁵⁴⁹ sünnet olduğuna dair açıklamalarda da bulunmuştur.⁵⁵⁰
7. Muharrem Efendi, namazı ya da orucu ömr-i şer'isiz terkedip kılmama gerek yok, diye itikad eden kâfir olur, ebedi olarak cehennemde kalır, demektedir.⁵⁵¹

2.7.1. Zileli Muharrem Efendi'nin fıkıh ile ilgili eserlerinde nakil yaptığı kaynak ve kişiler

Zileli Muharrem Efendi'nin incelenen fıkıh ile ilgili eserlerinde işaret ettiği, nakiller yaptığı kaynaklar her kitabın değerlendirmesinden önce tespit edilmeye çalışılmıştır. Muharrem Efendi'nin kitaplarında nakilde bulunduğu eserlerin sayısının takriben 100'den fazla olduğu söylenebilir. Bu bölümde tespit edilen kaynak ve kişiler değerlendirilecektir.

Muharrem Efendi eserlerinde, Sahabe, Tâbiîn ve Tebeu-t Tâbiîn'in önde gelenlerine ait söz ve tutumlara dair nakillerde bulunmaktadır. Nakilde bulunduğu eserlerin genellikle Hanefi literatürüne ait eserler olduğu söylenebilir. Bu eserler, ilk metinlerden oluştuğu gibi (*Zâhirü'r-*

---

⁵⁴⁷ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 40.

⁵⁴⁸ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 73.

⁵⁴⁹ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 137.

⁵⁵⁰ ez-Zîlî, *Hediyyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 164.

⁵⁵¹ Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-Zîlî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Tokat/Zile: Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 27b. Muharrem Efendi, aynı bölümde bir vakit namaz kılmayan ve bir gün oruç tutmayan kişinin 80 yıl cehennemde hapis çekeceğini Hz. Peygamber'e dayandırarak bildirmektedir. Namaz hakkında özellikle bir kişinin iki vakit terk etse 160 yıl cehennemde kalacağını söyleyerek namazın önemine dikkat çekmektedir. Muharrem Efendi, zekât vermeye gerek görmeyenin; bu itikadıyla Kârûn ve Sâlebe ile cehennemde ebedi kalacağını da söylemektedir. Aynı şekilde; hac kendisine farz olan bir kişi, hacca gitmeyi özürsüz olarak terk etse o kişi için "hadis-i şerifte buyrulur ki (Peygamber): 'Benim ümmetimden değildir.' (buyurmuştur)" demektedir. Muharrem Efendi o kişiye kıyamette; "ister yahudi bölümünde ola, isterse de hristiyan bölümünde ola" demektedir. ez-Zîlî, *Tenbîhü'l-gâfilât* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153\2), 28b. Muharrem Efendi'nin bu bağlamda zikrettiği hadislerin kaynaklarını belirtmediği, yalnızca "hadis-i şerif de buyrulur ki" ifadesiyle yetinerek söz konusu rivayetleri aktardığı görülmektedir. Muharrem Efendi, bu örneklerde görüldüğü üzere ibadetleri anlatırken, özürsüz olarak terk etme durumlarında karşılaşılabilecek azâba dikkat çekmektedir. Eserinde bu şekilde bir anlatım yapmasının amacı, gafilâttan olmaktan sakındırmaktır. Muharrem Efendi bu eserinde dinin zarûriyyâtından olan hükümlerin, hafife alınarak terk edilmesini engellemek amacıyla; muhataplarını küfre ve azâba düşmek ile korkutarak sakındırmaya çalışmaktadır.

*rivâye*⁵⁵², *el-As*⁵⁵³), Hanefi mezhebi denilince ilk akla gelen *Hidâye*⁵⁵⁴, *Mebûsât*⁵⁵⁵, *İhtiyâr*⁵⁵⁶, *Mecma'û'l-bahreyn-şerhul-Mecma'*⁵⁵⁷ gibi başvuru kaynaklarından da oluşmaktadır. Muharrem Efendi'nin, diğer mezheplerin görüşlerine değinirken zaman zaman İmam Şâfiî'nin *er-Risâle'si*⁵⁵⁸ gibi diğer mezheplerin temel eserlerine başvurduğu da görülmektedir. Ayrıca muasırı olan âlimlerden (Timurtâşi ve Ebu Suûd Efendi)⁵⁵⁹ de nakillerde bulunmaktadır.

Muharrem Efendi, incelediğimiz bütün eserlerinde *Hidaye*, *Kudûrî* (şerhlerinden özellikle Zâhidi'nin şerhinden), *Hulâsa*, *Feteva-i Fusûl*, *Feteva-i Necmüddîn*, *Feteva-i Kadîhân*, *Hizâne* ve *Hizaneti'l Müftîîn* gibi eserlerden sıklıkla nakillerde bulunmaktadır. Bunların dışında ilgili bölümlerde ifade edildiği üzere birçok eserden de nakillerde bulunmaktadır. Özellikle Semerkand âlimlerinin eserlerinden sıklıkla yararlandığı söylenebilir. Bunlar arasında *Uyunu'l-Mesâil* ya da *Fetevâ-yı 'Uyûn* adlı eserin yazarı Ebu'l-Leys İmâm'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ayrı bir önem verdiği söylenebilir. Muharrem Efendi, Ebu'l-leys Semerkandî'nin birçok eserinden faydalanmıştır. Muharrem Efendi'nin Ebu'l-leys künyesini kullanma sebebinin, Semerkandî'nin eserlerine çokça başvurmasından ve ona olan hayranlığından kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü Semerkandî de fıkıh ve tasavvufu birleştirebilmiş âlimlerdendir.

Muharrem Efendi, eserlerinde luğavi tariflere yer verirken dil bilimciliği ile meşhur olan Halil bin Ahmed'den (ö. 175/791) de nakillerde bulunmaktadır.⁵⁶⁰

Muharrem Efendi'nin, incelediğimiz bazı kitaplarında Kâ'b el-Ahbâr dan (ö 32/652-53[?]) nakil yaptığı da görülmektedir.⁵⁶¹ Kâ'b el-Ahbâr isrâiliyat rivayetleriyle meşhur olan bir kişidir ve ondan gelen rivayetlerin kabulünün ihtilaflı olduğu ehlinin mâlumudur.

⁵⁵² ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 9, 46, 85, 151, 200, .

⁵⁵³ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 28, 75 .

⁵⁵⁴ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 7, 24, 28, 31, 35, 41, 48, 50, 62, 71, 72, 75, 81, 84, 88, 90, 91, 95, 100, 107, 111, 128, 131, 139, 151, 156, 215, 227.

⁵⁵⁵ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 9, 62. Muharrem Efendi, bunların dışında bir çok yerde de Serahsî dediki şeklinde nakillerde bulunmaktadır.

⁵⁵⁶ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 27, 71, 73, 84, 136, .

⁵⁵⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 6, 44, 69, 73, 85, 88, 91, 96, 102, 133.

⁵⁵⁸ ez-Zîlî, *Cübbü'l-Mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 145b

⁵⁵⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 112, 131. ez-Zîlî, *Cübbü'l-Mesâ'il* (Veliyüddin Efendi, V1072), 59a.

⁵⁶⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 88.

⁵⁶¹ ez-Zîlî, *Umdetü'n-Nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 151a.

2.7.2. Kaynakların değerlendirilmesi

Muharrem Efendi'nin; Amasya'ya, Sivas'a ve İstanbul'a yaptığı yolculuklar dışında kendisini halkına vakfedip vefatına kadar Zile'de kaldığını ifade etmiştik. Muharrem Efendi'nin bu kadar çok eser yazıp, sadece fıkıh ile ilgili 100'den fazla eser görmüş olması onun ilminin derinliğine işaret etmektedir. Fıkıh ve diğer ilimlerde başvuru kaynağı niteliğindeki (klasik ve muasır) kitaplardan nakiller yapması, ilme ve fıkhı olan vukufiyetini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde matbaanın 1727 yılında kullanılmaya başlaması düşünüldüğünde, bu tarih Muharrem Efendi'den hemen hemen bir buçuk asır sonrasına tekabül etmektedir. Hayatını Zile gibi bir kasabada geçiren ve orada vefat eden bir kişinin bu kadar kitaba ulaşması, gerçekten onun ilme olan merakını ve ilmî salâhiyetini bizlere göstermektedir.

2.7.3. Zileli Muharrem Efendi'nin eserlerinden teklifi hükümlerin hikmetlerine yönelik örnekler

Muharrem Efendi, hemen hemen incelediğimiz bütün eserlerinde okuyucusunu sakındırmayı amaçladığından teklifi hükümlerin hikmetleri üzerinde durmaktadır. Bu usül, onun genel bir üslubudur. İncelediği konuyu önce tanımlar, âlimlerin görüşlerini ve kendi tercihini açıklar; daha sonra da okuyucusunu bunlardan sakındırmak için hikmetlerinden bahseder ve nasihat eder. Bu bölümde eserlerinde geçen teklifi hükümlerin hikmetlerine yönelik yaptığı açıklama örneklerine değinmeye çalışılacaktır. Bu örnekler şu şekildedir:

Muharrem Efendi, yeminin hikmetine dair Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın şeytanın yeminine inanmalarını anlatır. İlk yalan yere yemin edenin şeytan olduğundan bahseder.⁵⁶²

Muharrem Efendi, hayzın hikmeti hususunda, ilk hayzın Hz. Havva'nın şeytanın kandırmasıyla cennette buğday ağacından yediğinde rahminin genişlemesiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁵⁶³

---

⁵⁶² ez-Zîlî, *Cübbü'l-Mesâ'il* (Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2), 127a.

⁵⁶³ ez-Zîlî, *Umdetü'n-Nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 118a. Kadınların hayız görmesiyle ilgili bu anlatı, Kur'an-ı Kerim de "o bir ezâdır" yani rahatsızlık veren bir durumdur ayetiyle (el- Bakara 2/222) ve "hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günahını yüklenmez" ayetiyle (Fâtır 35/18) bağdaşmamaktadır. Hz. Havva'nın yapmış olduğu 'bir hata' üzerinden böylesine devamlı bir rahatsızlık durumunun olması yukarıda verilmiş olan ayetlerle çelişmektedir. Ayrıca Muharrem Efendi'nin burada hayzın hikmetine dair anlattığı bu olaya sahih bir kaynakta rastlayamadık. Buna benzer isrâiliyat kaynaklı anlatılarla karşılaştık. Kaynaklara müracaat edildiğinde bir hadiste Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet olunmaktadır: "bu emir (hayız görmek), Allah'ın, Âdem'in kızları için bir yazısıdır" Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, 1/66 (No. 294).

Hayızlı kadının namazının bağışlanmış olduğunun hikmeti hususundaki hikmeti ise şu şekilde açıklamıştır: Çünkü bu ağır bir tekliftir (mükellefiyet).⁵⁶⁴ O namazları kaza etmek, hayız görmüş bir kadın için zordur ve ihmale müsaittir.

Vitr Namazı hakkında, vitr namazının vâcipliğini (İmam-ı Âzam'a göre itikaden vâcip, amelen farz olduğunu da söylemektedir) ifade ederken; Hz. Peygamber'in Miraç hadisesinde tahiyat ve diğer hediyeler dışında Cebrail ile Sidretül Munteha'da olan bir diyaloguna yer vermektedir. Muharrem Efendi, ilgili yerde Cebrail'in Hz. Peygamber'e verilen hediyeleri müjdeledikten sonra; iki rek'at namaz kılıp bir rek'at da Miraç yoldaşı (kendisi) için kılmasını telkinde bulunduğunu; Vitr namazında Kunut okunup diğer namazlarda okunmama sebebini, hikmet ve rivayetlere dayandırarak aktarmaktadır.⁵⁶⁵

Muharrem Efendi, abdesti anlatırken de aynı şekilde, abdestin hikmetinden ve Hz. Âdem'in (a.s.) sünneti oluşundan bahsetmiştir.⁵⁶⁶ Namaz bölümünün başlangıcında; namazın Allah ile kul arasında olmasından bahsetmekte ve namaz kıldırılan yerin mihrap olarak adlandırılmasının nedenini, imamın şeytan ile harp etmesine bağlamaktadır. "Çünkü şeytan, kulun kalbini meşgul edip Rab'binden uzaklaştırmaya çalışır" demektedir.⁵⁶⁷

Muharrem Efendi zimmîye ganimetin verilmeyeceğini ifade etmektedir. Bunun sebebini ise "cihat bir ibadettir, zimmî ise ibadet ehlerinden değildir" şeklinde açıklamaktadır.⁵⁶⁸ Şehit olan kişiye "şehit" denmesinin hikmetini ise "şehit; cennete şahit olan kişidir" şeklinde ifade etmektedir.⁵⁶⁹

Muharrem Efendi, sabah namazının iki rek'at sünnetinin vacip menziline olduğunu, kaçırılması halinde öğle namazı vaktine kadar kaza edilmesi gerektiğini söylemektedir. Sabah namazının sünnetini evinde kılanın; rızkının genişleyeceğini, namaz kılan ev halkına iman mührü vurulacağını Hz. Peygamber'e dayandırarak ifade etmektedir. Öğle namazının ilk dört rek'at sünnetini kılanın Hz. Peygamber'in şefaatine nail olacağını, kılmayanın ise bundan mahrum olacağını ifade etmektedir. İkinci namazının dört rek'at sünnetini kılanın cehennemden kurtuluş ve cennet vardır demektedir. Akşam namazından sonra altı rek'at evvabîn namazı kılmak 10 sene ibadete denktir, demektedir. Muharrem Efendi, bu sözlerinin birçoğunu bahsedildiği üzere Hz. Peygamber'e dayandırmaktadır.⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁴ ez-Zîlî, *Umdetü'n-Nisâ* (Yazma Bağışlar, 01261-007), 125b.

⁵⁶⁵ Muhammet KUZUBAŞ, "Zileli Muharrem Efendi Ve Risâle-i Şükriye Adlı Eseri", *International Journal of Social*, 30 Aralık 2021, 2628.

⁵⁶⁶ Zorlu, *Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîlî'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi*, 30.

⁵⁶⁷ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 33.

⁵⁶⁸ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 187.

⁵⁶⁹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 113.

⁵⁷⁰ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 67. Muharrem Efendi'nin burada anlattıklarını Hz. Peygamber'e dayandırdığını ifade ettik. Sünnet namazların faziletiyle ilgili burada zikredilenlerin bir kısmının

Muharrem Efendi, namazın altıncı şartı olan tekbiret-ül ihrama (tahrîm tekbiri), ihram tekbiri denmesinin hikmetini ise şöyle açıklamaktadır: “Namaz kılmak için tekbir getirene bütün dünya işleri haram olur onun içindir ki böyle isimlendirilmiştir”.⁵⁷¹

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Muharrem Efendi, eserlerinde ibadetlerin ve hükümlerin hikmet ve mahiyetlerine dair; bilgi, nass, eser (haber) ve hikâyelerden faydalanarak okuyucularına bilgiler vermektedir.

(evvâbin namazı) zayıfta olsa kaynağına ulaşılabilirdi söyleyebiliriz. Ancak büyük bir kısmının ise kaynağına ulaşılammaktadır. Bir kısmının ise mana ve sonuç itibariyle sahih kaynaklarda geçen rivayetlerle uyduğu söylenebilir. Bu hususa örnek olarak Hz. Peygamber'den rivayet olunan şu hadisi verilebilir: “İkindiden önce dört rek'at namaz kılana Allah merhamet etsin” Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 1/490 (No. 1271).

⁵⁷¹ ez-Zîlî, *Hediyetü's-şu'lûk* (Matbaa-i Hızâne, 1873/1290), 54.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Zileli Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmi ile ilgili eserlerini incelemiş olduğumuz bu tezimizde; Muharrem Efendi'nin ilgili eserlerinin genel muhtevâları, eserlerinde konuları anlatırken işaret ettiği usûl ve fûrû kaideleri ile kendine ait bazı fikhî görüşleri tespit edilmiştir. Sonuç olarak incelenen yedi eserde toplamda doksan dört adet kaide ve fikhî görüş belirlenmiştir. İlgili kaideler arasında usûl kaidesi olarak nitelenebilecek olanlar da bulunmaktadır.

Muharrem Efendi, eserlerinde fikhî konularda genellikle Hanefî mezhebindeki görüşlere muvafık hareket ederek, Hanefî mezhebi imamlarının görüşlerinden nakillerde ve tercihlerde bulunmaktadır. Sık olmamakla beraber bazı meselelerde mezhebin genel yaklaşımından ayrıldığı değerlendirilmelerinin de bulunduğu görülmektedir. Aynı şekilde Maliki, Şâfiî ve Hanbelî mezhebinden de yer yer nakiller yapmaktadır. Bunların yanı sıra kendi zamanında yaşamış Ebû Suûd Efendi ve Timurtâşi gibi alimlerin fetvâ ve görüşlerinden de nakillerde bulunduğu söylenebilir.

Muharrem Efendi, eserlerinde bütün görüşlere yer vermekle beraber; bunlardan tercih ettiğine ve fukânın tercih ettiğine râcih, fetvaya esas alınan görüşe müftâ bih, doğru olan görüşler arasında esah (en doğru), ihtiyatlı davranmanın gerekli olduğuna dair görüşlerde ise kavlu-l ahvat, diyerek meseleleri değerlendirmektedir. Muharrem Efendi, meselelerde ulemânın görüşlerine yer verirken -varsa- önce Sahabe ve Tâbi'în'in görüşlerine değinmektedir. Akabinde Hanefî mezhebi imamlarının görüşlerine yer vermekte ve bu görüşleri delillendirmektedir. Bir konu hakkında izlediği silsile genellikle; İmam Ebû Hanîfe'nin görüşü, İmameyn'in görüşü, İmam Züfer'in görüşü ve bazı yerlerde ise Hasan b. Ziyad'ın görüşünü vermek şeklindedir.

Muharrem Efendi'nin incelediğimiz tüm eserlerinde özellikle İmam Züfer'in görüşlerine de önem verdiğini söyleyebiliriz. Çünkü hemen hemen her meselede onun görüşlerinden nakiller yaptığını ve görüşlerinin delillerini de zikrettiğini görmekteyiz. Muharrem Efendi daha sonra konu hakkında varsa özellikle İmam Şâfiî'nin görüşlerine, daha sonra İmam Malik'in görüşlerine ve az olmakla beraber Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine de değinmektedir. Muharrem Efendi'nin, bazen "عندنا" diyerek Hanefî mezhebinin görüşlerini, bazen de "افضل مشايخنا" diyerek yakın gördüğü ulemânın görüşlerini de tercih ettiği görülmektedir. Az olmakla beraber eserlerinde bazı "şaz" görüşlere de yer vermektedir. Muharrem Efendi'nin önemli hususiyetlerinden birisi ise bazen hatalı gördüğü görüşleri İmam Şâfiî, İmam Mâlik dahi söylese eleştirebilmesidir.

Muharrem Efendi, eserlerinde genel olarak ayet, hadis, sahabe/tabîin icmâsı ve naklettiği diğer delillerin kaynağını zikretmekle beraber; naklettiği bazı bilgilerin kaynağını belirtmediği yerler de bulunmaktadır. Muharrem Efendi'nin naklettiği bilgilerin, naklettiği yerlerle arasında bazen ibare farklılıkları olduğu da görülmektedir. Naklettiği hadislerden Buhârî, Müslim şeklinde kaynağını açıkça zikrettiği yerler bulunduğu gibi; bazen de aktardığı hadisi, naklettiği

fıkıh kitaplarının isimleriyle ifade etmektedir. Az olmakla beraber bazen kaynağını da zikretmemektedir. Muharrem Efendi'nin naklettiği hadislerin genellikle sahih hadislerden oluştuğu; bununla beraber bazı amelî konularda, zayıf ve kaynağı bulunamayan rivayetleri de aktardığı görülmektedir.

Muharrem Efendi; eserlerinde sade bir üslûp kullanarak, genellikle çok etkileyici bir yol olan soru-cevap metodu ile didaktik bir anlatı metodu kullanmaktadır. Yer yer pratikte ihtiyaç duyulacak kadarını açıklamakla yetinmiş, detaya çok inmemiştir. Muharrem Efendi, kendi görüşünü belirteceği zaman; “عبد الضعيف (zayıf kul), آثم بالله (Allah'ın günahkâr kulu), افتاده (üftâde) ve فقير (fakir)” diyerek tevazu içeren ifadelerle kendisini vasıflandırmakta ve eserlerinde daima okuyucularından, onu hayır dua ve Fatiha ile yâd etmelerini istemektedir.

Muharrem Efendi, anlattığı konuların öncelikle hikmetlerini ve mahiyetlerini açıklamış (ki bu yöntem mutasavvıf kimliğinin getirdiği bir yöndür); daha sonra fikhî hükümlerini belirtmiş, gerekirse tercihlerde ve tavsiyelerde bulunmuştur. Muharrem Efendi, konuları açıklarken genellikle fıkıh ilmiyle tasavvuf ilmini birbirini destekler mahiyette kullanırken, bazı mutasavvıfların yapmış olduğu tasavvufî ritüelleri ise Şeriat'a aykırı bulduğu için eleştirmektedir. İyi bir mutasavvıf olmasına rağmen; bazı mutasavvıfların kabul ettiği hususları eleştirip düzeltmeye çalışması, onun Şeriat'a uygun düşen tasavvufî görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Şeriat'ın aslına aykırı gördüğü ritüellerde ise fikhî (İslam'a uygunluğu) önceliği görülmektedir.

Zileli Muharrem Efendi, İslamî ilimlerin birçok dalını ilgilendiren konularda eserler yazan, 16. yüzyılda Anadolu'da yetişmiş değerli bir âlimdir. Dil bilinciliği ve tasavvufî kişiliği ile tanınsa da fıkıh ilmine olan hâkimiyeti ve yazmış olduğu eserleri, onun iyi bir fıkıh bilgini olduğunu göstermektedir. Muharrem Efendi'nin fıkıh bilgini olarak tebarüz etmesinin birkaç yönü vardır:

O; yazdığı eserlerini, halkın pratik ihtiyaçlarını gözlemleyerek kaleme almıştır. Bu şekildeki yaklaşımı, fıkıh ilminin dinamik olarak kullanımına örnek teşkil etmektedir. Halkın genellikle terk ettiği, unuttuğu veya bilmediğinden ihmal ettiği hükümleri incelemiş; bunlardan sakındırmış ve bunları öğretmeye çalışmıştır. Muharrem Efendi'nin eserlerini telif etmesindeki asıl amacın “halkını bilinçlendirmek” olduğu anlaşılmaktadır.

Onu farklı kılan başka bir yönü de eserlerinin çoğunu yaşlılık döneminde yazmış olmasıdır. Kendi tabiriyle 'katı pırlığı' zamanında yazdığı eserlerinde hatalar bulunabileceğini; bu hataların da yaşlılığı göz önüne alınarak değerlendirmeye tâbi tutulmasını okuyucularından beklemektedir. Muharrem Efendi'nin, incelediğimiz eserlerinin hemen hepsini 80' li yaşlarda yazdığını tespit ettik. Hayatının son demlerinde birçok eser telif etmiş olmasını; ulaştığı ilmî birikimi aktarmak istemesine ve ilminin onunla beraber toprağa girmemesini istemesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Muharrem Efendi, yaşlılık döneminde birçok eser kaleme

almasını, halkına bir vazife olarak görmüştür. Muharrem Efendi'nin bu sorumluluk bilinci, yetiyecek yeni bilginlere örnek teşkil etmelidir.

Dikkatimizi çeken başka bir yön ise; XVI. yüzyılda, günümüz teknolojilerinin olmadığı ve bilgiye erişimin kısıtlı olduğu bir zamanda, Osmanlıda matbaa kullanımının başlamasına daha bir asırdan fazla bir zaman varken; bir kere İstanbul'a gitmesi dışında bulunduğu Zile, Amasya ve Sivas üçgeninden çıkmadığı halde görmüş olduğu kaynakların sayısı ve ulaştığı ilmî yetkinliğidir. Bu da teknoloji ile her kaynağa ulaşabilme imkânı olan genç ilim insanlarına örnek olmalıdır.

Muharrem Efendi'nin fıkıh ilmiyle ilgili eserlerini incelediğimiz bu çalışmanın, Muharrem Efendi ile ilgili yapılan ve yapılacak olan diğer çalışmalara samimi bir katkı sağlamasını, yapılacak yeni çalışmalara zemin hazırlamasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Kahraman Abdullah. *Cübbü'l-Mesâil: Fıkıh Meseleleri: (inceleme-metin) / Zileli Muharrem Efendi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- Akpınar, Muhammet Raşit. *Kadıızâdeliler ve Sivâsiler Tartışması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2019.
- . *Kadıızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fıkhî Tartışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Aksoy, Hasan. "Şemseddin Sivâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/523-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-hükkâm: şerhu mecelleti'l-ahkâm*. 1. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2017.
- Altunbay, Betül. *Umdetü'n-Nisâ Adlı Eserinin Latinizasyonu, Edisyon Kritiği ve Değerlendirmesi*, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Aslan, Ensar. *Tokatlı Arakiyecizâde ve Şerhu'l-İ'râb an Kavâidi'l-İ'râb Adlı Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra. "Nesefî, Necmeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/ 571-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aşkar, Mustafa. *Niyaz-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: KB Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Atabey, Eşref. "Türkiye'de Kil ve Toprak Yeme Alışkanlığı (Jeofajia)- Topraktaki Organizmalar (Patojenler)- Pekmez Toprağı ve Sağlık". Researchgate. Erişim 28 Kasım 2024. https://www.researchgate.net/publication/317579172_Turkiye'de_Kil_ve_Toprak_Yeme_Aliskanligi_Jeofajia_Topraktaki_Organizmalar_Patojenler-Pekmez_Topragi_ve_Saglik.
- Avcı, Casim. "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/353-55. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ayhan, Necdet. *Tokat Zileli Muharrem Efendi'nin 'Künuzü'l-Evliya ve Rumuz'ül-Asfiya' Adlı Eserinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2014.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. "Buhârî, Muhammed b. İsmâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/368-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Baz, İbrahim. *Kadıızâdeliler ve Sivasiler Tartışması*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- . "Kadıızâdeliler ve Sivasiler Tartışmasında Ayasofya Vaizlerinin Rolü". *TDV İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, 16/28 (Şubat 2023), 28-31.
- Bilkan, Ali Fuat. *Fakihler ve Sofuların Kavgası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. Ankara: Gündüz Gazetesi Yayınları, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîh-i Buhârî*. thk. Komisyon. Mısır: Bulak. en-Nüşatü's-Sultâniye, 1895.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 2. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadıızâdeliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Çayiroğlu, Yüksel. "Helâl ve Haramlarla İlgili Kaide ve İlkeler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 18/1 (Haziran 2018): 597-633. <https://doi.org/10.30627/cuilah.440727>.

Çınar, Fatih. "İsmail es- Sivâsî ve Sûfilerin Raks/ Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/ 1 (Haziran 2009): 323-40.

Dağcı, Şamil. *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". Erişim 24 Mart 2025. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/118/lohusalik-suresi-ne-kadardir-bu-surede-yapilamayan-ibadetlerin-durumu-nedir>

———. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". Erişim 3 Nisan 2024.. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/824/sut-haramliginin-delili-nedir-sut-akrabaliginin-olusma-sartlari-nelerdir?>

Doğmuş, Lokman. *Türkiye'de XVII. yüzyıldaki dini çatışmalara sosyolojik bir bakış (Kadızedeliler ve Sivasiler)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2002.

Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefileri 'nin Hanefiliğe Eleştirisi Kadızedeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. 4 Cilt. Beyrut: er- Risaletü'l Âlemiyye, 1. Basım, 1430/2009.

Efendi, Mustafa Lütfî. *Tuhfetül Asri fi Menakibil Mısırî*. Bursa: Emiri Matbaası, 1309.

Erin, Hâmi. *Kur'an-ı Kerim Havas-Esrarı*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 1989.

Kuyma, Erol. *Zileli Muharrem Efendi Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış İlk Kadın İlmihali 'Umdetü'n-Nisa*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021.

el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*. thk. Eymen Salih Şa'bân. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/2000.

el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî. *Uyûn al-Masâ'il*. thk. Ali Muhammed İbrahim . 683 Sayfa. Beyrut: Dâr'ul İbn Hazm, 1. Basım, 1423/2003.

el-Burhanpûrî, Şeyh Nizâmeddin vd. (ed.), *el-Fetâve'l-Hindiyye*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 2. Basım, 1310/1892.

el-Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *et-Ta'likatu'l-kübrâ fî'l-mesâ'ilil- hilâfiyye beyne'l-e'imme*. thk. Muḥammed b. Fehd b. 'Abdil'Azîz el-Fureyh. 4 Cilt. Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 1. Basım, 1435/2014.

el-Heysemî, Ebû'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. thk. Husâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.

el-Vâilî, Muhammed bin Hamud. *Büğyetü'l-Muktaşid Şerhu Bidâyeti'l-Müctehid*. thk. Abdullah bin İbrahim ez-Zâhim. 16 Cilt, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 1440/2019.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb*. thk. İlmî heyet. 9 Cilt, Kahire: Matbaatü't-Ta'âwun / Matbaatü'z-Zamân el-Aḥwî, 1344-1347/1925-1928.

es-San'âni, Ebu İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmâil Emir el Yemenî. *Sübülü's-selâm*. thk. İssam el-Sabbati ve İmad el-Seyyid. 4 Cilt. Kahire: Dar'ül Hadis, 2022.

eş-Şirbînî el-Kâhîrî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzî'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdulmevcud, 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.

Genç, İlhan. "Zileli Muharrem Efendi Ailesinin Kadızâdelilerle Mücâdelesî". *Tarihi ve Kültürü İle I. Zile Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Zile Belediyesi Yayınları, 2009.

Görmez, Mehmet. "Sâgânî, Radiyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/487-89. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/340-41. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Hanbel, Ahmed b. *el- Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l Hadis, 1. Basım, 1416/1995.

———. Ahmed b. *el- Müsned*, thk. Şuayb Arnavut. 50 Cilt. Beyrut: Müessetü'r Risâle, 1. Basım, 1421/2001.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecma'u'z-Zevâid ve Men'u'l-Fevâid*. thk. Husâmüddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1415/1994.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Hâşiyetü İbn Âbidîn alâ Reddî'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr: Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l Fikr, 2. Basım, 1386/1966.

İbn-i Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057). *Şerh Şaḥîḥ al-Buḥārî*. thk. Ebu Temim Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Dar al-Rüşd, 1423/2003.

İbn-i Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*. neşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Afaki'l-Cedide, 1430/2009.

İbn-i Kudâme, Ebü Muhammed Muvaffaküddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. thk. Dr. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türki. 15 Cilt. Riyad: Dâr'ul Âlemü'l-Kütüb li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1418/1997.

İbn-i Mâcê, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâcê el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'r Risâletü'l Âlemiyye, 1430/2009.

Kadir Özköse. "Zileli Muharrem Efendi'nin Tasavvufi Düşüncesi". *Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu*, 338-43. Zile Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

Kallek, Cengiz. "İhtikâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/560-565. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/114-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kara, Mustafa. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin (Tasavvufla İlgili Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20/413-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koca, Ferhat. "el-Manzûmetü'n-Nesefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28/34-35. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

———. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kur'ân Yolu Meâli. çev. Komisyon. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2017.

Maxim, Mihai. "Pâdişâhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/143-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Meral, Kadir. *Hayâtu'l-Hayevân Havas ve Esrârı*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2018.
- Muhammet KUZUBAŞ. "Zileli Muharrem Efendi Ve Risâle-İ Şükriye Adlı Eseri". *International Journal of Social*, 7/47 (Aralık 2021), 2619-30. <http://dx.doi.org/10.31589/JOSHAS.819>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Mehmed Zihni Efendi. 8 Cilt. Türkiye: Dâru't tab'âtil Âmire, 1344/1925.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen(el-Müctebâ)*. 9 Cilt. Beyrut: Müessesü'r Risâle, 1422/2001.
- Okur, Kâşif Hamdi. *Güncel Konularla İlm-i Hâl*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- . *İslâm Hukukunda Sosyal Sorumluluk -Âkile Örneği-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- . "Ehl-i Re'y Deyû Kime Derler?", *Ehl-i Sünnet*. ed. Mustafa Aykaç. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Özel, Ahmet. "Bezzâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/113-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Mebûsât 1000 yılın İslam Fıkı Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, çev. Şerafettin Kalay. Editör Mustafa Cevat Akşit. 31 Cilt. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2011.
- Sivâsî, Receb b. İbrâhim es-. *Necmü'l-hüdâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Kitaplığı, 00694-002. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/296794>
- Sivâsî, Şemseddin. *Zübdetü'l-esrâr*. haz. Abdullah Kahraman. İstanbul: Sivas Belediyesi Yayınları, 2017.
- Sülün, Murat. "Şehâbeddin Sivâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/418-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. Editör Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Kamil. "Halvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/383. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Şanal, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (Haziran 2003): 149-68. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erusosbilder/issue/23747/252997>.
- Şatibî, İbrâhim b. Mûsâ. *el İ'tisam*. thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şukayr, 3 Cilt. Demmâm: Dâr'ul İbn-ül Cevzi Yayıncılık ve Dağıtım, 1. Basım, 1429/2008.
- Şener, Abdülkadir. "Cûzcânî, Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şener, Mehmet. "Ebû Mutî' el-Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/194-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "Zileli Muharrem Efendi (X. /XVI. Asır) ve Hediyeleşme Şu'luk" Adlı Eseri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012): 303-33.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. *Hayat Tabloları, 2021-2023*. TÜİK Kurumsal Haber Bülteni. Erişim 02 Aralık 2024. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayat-Tabloları-2021-2023-53678>.
- Uçman, Abdullah. "Abdülahad Nûri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/178-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. "Halvetiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/393-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Ürkmez, Ahmed. *Kadıızâdeliler-Sivâsîler Tartışmalarının Hadis İlmine Etkisi ve İdrâkü'l-Hakîka Örneği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Varelci, Muhammet. "İslâm Hukuku Akit Teorisi Bağlamında Enflasyon Farkının Ödenmesine Dair Görüşler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 41 (Haziran 2023): 217-41. <https://doi.org/10.59777/ihad.1271031>.

Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/129-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yılmaz, Savaş. "16. Yüzyılda Osmanlı'da Dinî Değerler ile Sosyal Yapının Korunmasında Nakîbü'l-Eşrafîlik Makamı". *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 9 (Haziran 2021): 221-39. <https://doi.org/10.46250/kulturder.896168>.

Yüksel, Emrullah. "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/191-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Zîlî, Ebu'l-Leys Muharrem b. Muhammed b. Ârif ez-. *Cübbü'l-mesâil*. Ankara: Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/5, 116a-167a. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594594>

———. *Cübbü'l-mesâil*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, V1072, 56b- 92a. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/543299>

———. *Hedîyetu's-şu'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk*. Kazan: Matbaa-i Hızâne, 1873/1290. 1-270

———. *Risâle fî enne'r-Radâ Muharramün bi'l-İcmâ' Mülzemü'l-İnkıtâ'*. Kütahya: Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1334, 3a-19b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/520404>

———. *Risâle-i Umdetü'n-nisâ*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 1507/3. 32b-103a. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/520404>

———. *Risâle-i Şükriyye*. Ankara: Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/1. 1b-22b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594590>

———. *Tenbîhü'l-gâfilât*. Ankara: Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2. 25a-71b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/594591>

———. *Umdetü'n-nisâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 01261-007. 115b-166a. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/343643>

———. *Zelletü'l-kârî bi inâyeti'r rabbi'l bârî*. Ankara: Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk 2820/4. 73a-82b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/587385>

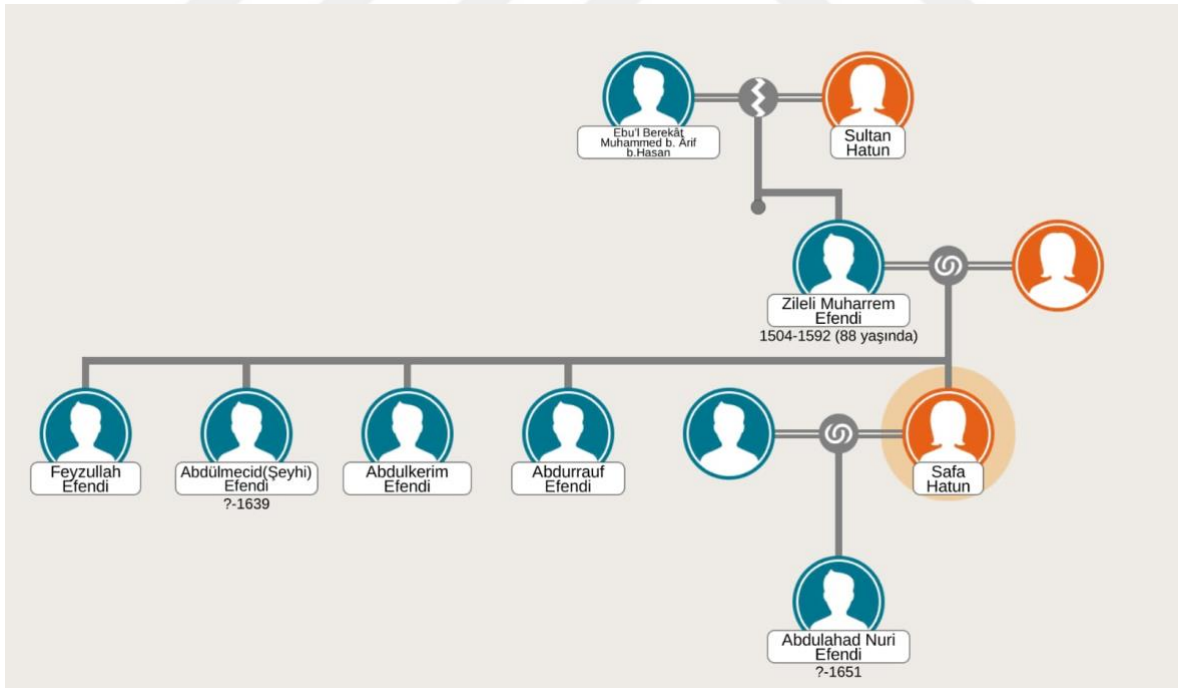
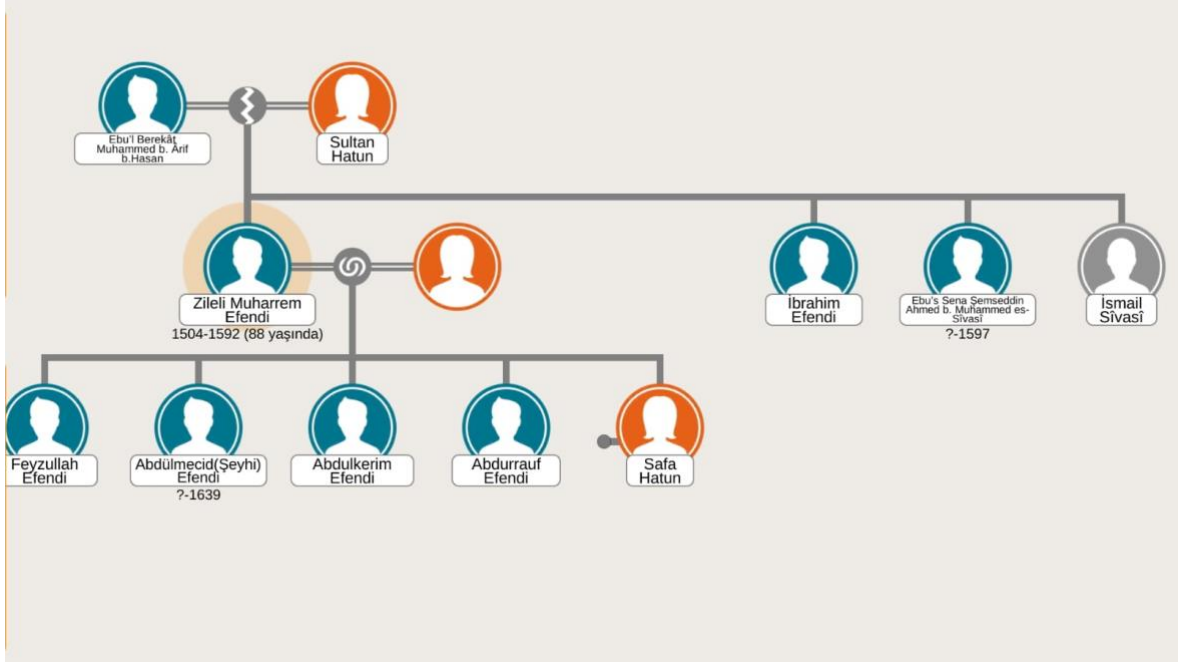
Ziriklî, Hayreddin. *el-'Alam*. 5. Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 7. Basım, 1423/2002.

Zorlu, Cihat. *Ebu'l-Leys Muharrem bin Muhammed ez-Zîl'nin Hubbu'l-Mesâil Adlı Eseri Bağlamında Fıkıh - Tasavvuf İlişkisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

EKLER

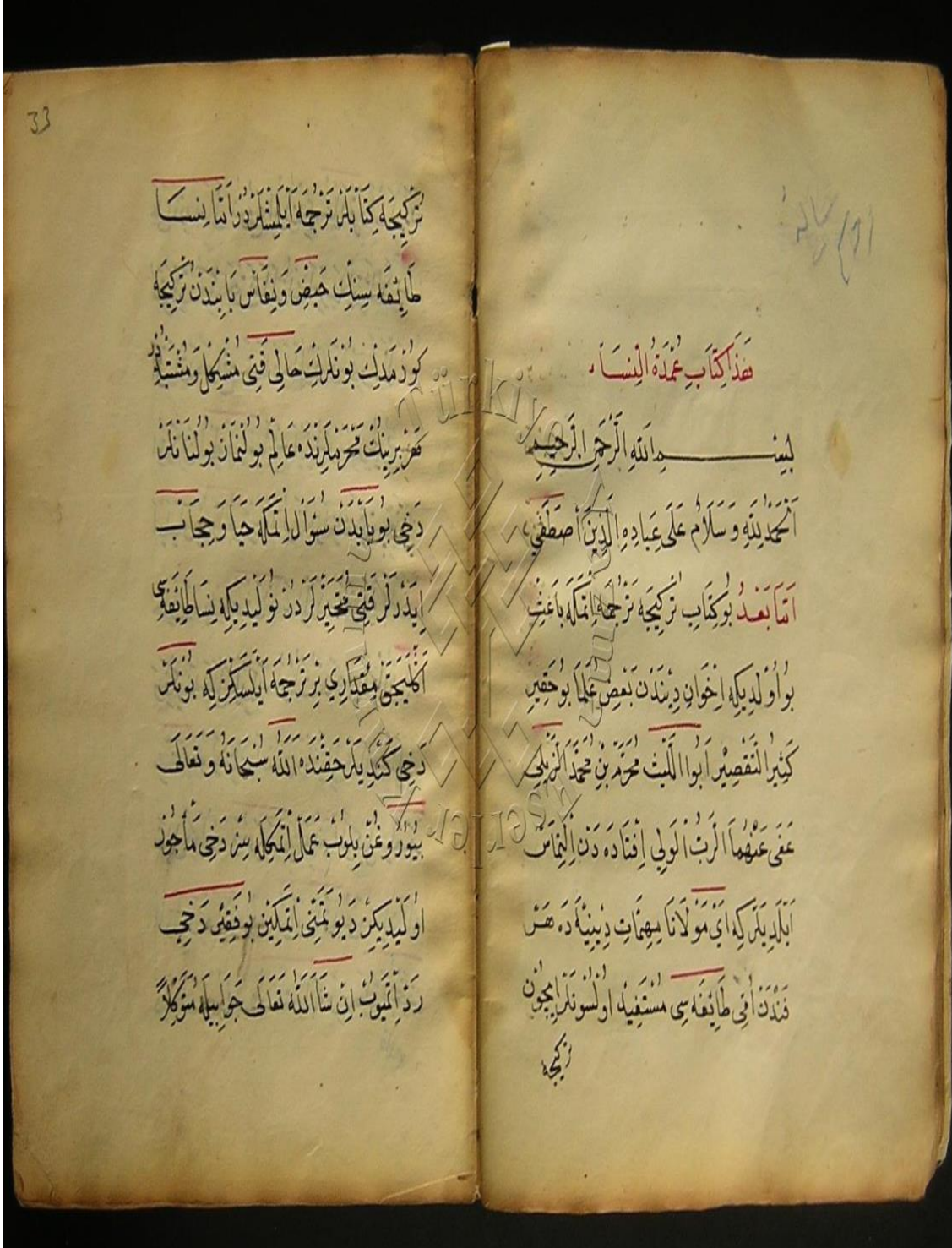
EK-1. Muharrem Efendi ve Sivâsîler Ailesinin Soy Ağacı

EK-2. Zileli Muharrem Efendi'nin medfun bulunduğu, Zile Yeni Hükümet Konağı bahçesinde bulunan kabri.

EK-3. Umdetün'nisa, Risâle Mûteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada', Zelletü'l-kârî bi inayeti'r-rabbi'l-bârî ve Hediyyetü's-şu'lûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk, Cübbü'l-mesâil, Tenbîhü'l-gâfilât nüshalarından örnekler.

Resim 1. Risale-i Umdetü'n-Nisâ / Çorum İl Halk Kütüphanesi, No: 33b. Eserin ilk sayfası.

SOLEYMANIYE KÜTÜPHANESİ	1/99/A
Kitap No: 1	297/3
Yıl: 1	
Kitap Adı: Umdetü'n-Nisâ	
Yazarı: İsmail Hakkî Zâde	
Tarih: 1199/1	

هَذَا كِتَابُ عَمَّةِ النِّسَاءِ

حَقِّ نَعَالِي أَوْلَادِكُمْ رَاضِي وَوَلَهُ كَيْ بُو كُنَا فِي بَارِدِ
 أَصْرِنَا سَعْتَهُ بِإِلَهٍ مَقَابِلَهُ وَنُصَبِحُ إِلَيْهِ وَأَنْتَ
 اسْتِغْفَالِ إِلَيْهِ وَلَا جَوْ فَيُحَقِّقُ نَفْعًا وَمَا زِنْدَانَهُ
 خَالِي رَجِي وَأَمَّا ز. بُو كُنَا بِكَ مَصْنُوعِي عَلَيْهِ الرَّحْمَةُ
 وَالرَّضْوَانُ بُوَيْلَهُ بِيُور. وَبُو كُنَا بِكَ مَصْنُوعِي
 رَحْمَةُ اللَّهِ نَعَالِي مَبَارَكِ لَيْلَةٍ يَارُوبُ نَالِيْفِ
 وَنُصَبِحُ أَنْدُوكَ سَعْتَهُ مَقَابِلَهُ وَمَقْبُولَهُ
 بَارِئِشٍ وَمَقَابِلَهُ أَوْ تَشْتَدِرُ اللَّهُ أَحْفَلِي
 نُورًا يَا نُورَ النُّورِ بِرَحْمَتِكَ يَا رَحْمَةَ الرَّاحِمِينَ
 رَبَّنَا تَقْبَلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ وَنُصَبِحُ
 عَلَيْكَ إِنَّكَ أَنْتَ لَتَوَالِي تَرَا حِمِّمْ. وَاهْدِنَا إِلَى
 الْحَقِّ وَالْطَّرِيقِ الْمُسْتَقِيمِ. بِرَكَّةِ الْقَرَابِ
 الْعَظِيمِ وَرَحْمَةِ رَسُولِكَ الْكَرِيمِ. سُبْحَانَ رَبِّكَ
 رَبِّ الْعَرْشِ عَظِيمِ وَتَمَامُ صَفْوَةٍ وَسَلَامٌ عَلَى الرَّسُولِينَ

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى **أَمَّا**
بَعْدُ بُو كُنَا بِكَ تَرْجُمَةُ تَرْجُمَةُ نَمَكَةٍ بَاعْتِ بُو أَوْلَادِ
 وَكَهْ إِخْوَانِ دِينَهُ بَعْضُ عَمَلِ بُو حَفِيْر كَثِيرِ التَّقْوَى
 أَبُو اللَّيْلِ مُحْرَمِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَمِّهِ الرَّبِّ الْكَرِيمِ
 أَفْنَادَهُ فِي الْعَمَّاشِ الْبَلَدِ بِرَكَّةِ أَيُّ مَوْلَانَا مَهْمَاتِ
 دِينِهِ دَهْرُ فَيُحَدِّثُ فِي طَائِفَةٍ مِنْ مَسْتَفِيدِي أَوْلَادِ
 تَرْجُمَةُ تَرْجُمَةُ كِتَابِ تَرْجُمَةِ الْمَشَارِقِ وَالْمَشَارِقِ
 طَائِفَةُ صَنَعَتِ حَيْضُ وَنَفَاسِ بَابِنْدِهِ تَرْجُمَةُ كَوْرِ
 مَدَاكِ تُوَيْلِكَ حَالِي فِي مَشْكَلٍ وَمُنْشِئَةٍ **هَر**
 بِرَبِّكَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بُولَمَارِ بُولَمَارِ دَجِي بُو بَابِ
 دَنْ سَتُوْلَا نَمَكَةٍ حَيَا حَبَابِ اِبْدِرْكَوْ فِي مَجْمُوعِ
 لُورْدِهِ بُولَمَارِ كَيْ نَسَا طَائِفَةٍ مِنْ كِتَابِ جَمْعِ مَقَالِ
 بِرِزْجَمَةِ اِبْلِيسَ كَرِ بُولَمَارِ دَجِي كَنْدِ بِلَرِ حَقِّهِ

Resim 2. Umdetü'n-Nisâ/ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 01261-007

رسالة رضاعية

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي اعلم العالم العلم واعلامه واظهر شعاع النور وحججه
والضوء والسلام على رسول الله المصطفى محمد النبي وعلى آله
وصحبه وسلم وبعد لما رأيت برون الحماة العامة وظهور الفتنة
الطامة فكانت لم يبق من العلم الا عمدة ومن العلم الفتنة الائمة وقد
وفى الخطا بحمل من اجرم بالرضاع حيث تضعف اثار العلم وضعف
سببا بين العوا العري النور والتميز بذلك محمد بقدر الطاعة
هي بقدر الفاقة بان ارفع مسأله الرضاع باصهار اسمهم بين الحرمات
بنقل اسم كل على الله مستد من الله تعالى والتميز بالاب والجد والجد
عما يصح ويقتضي على العطف والحمى ويجعل ذرية الفقير بدية الاحبة
والاخوال وهو حسي ونعم الوكيل نعم الموفق وجعلها مشهرا على
خمس فصول الفصل الاول في دليل الحومة بالرضاع وما يرد في الفصل
الثاني في حرمه بالرضاع الفصل الثالث في حرمه بالرضاع الفصل الرابع
في حكم لبن غير الامة والمبن المحرم وغيره الفصل الخامس في حرمات

في التمييز من قبل الرضاع
البايعين رافة العطف
عن عبادته ذمته وخطاه
بلا فصل
و راعفون

من النسب الامة والسبب الطارة الفصل الرابع في دليل حرمه بالرضاع
واصله في الرضاع بغير الرأ وكسره مصدر رضع المولود بوضع
في الرضوع وقال عبدالله الهروي الرضاع بكسر الراء من الارضاع
بالفتح المشا بقال رضع فلان اذا الرضوع في الشرع وضع شخص خصوصا
هو الرضاع عن موضع مخصوص في ندى الامة الجينية في وقت
مخصوص وهو مدة الرضاع واصلاح منه في الشراعت علمكم
امهاتكم وبناتكم اطفالكم وامهاتكم الذي ارضعتم واخوانكم
من الرضاع فيقول الله تعالى الرضاع كالتب حتى يرضعها من الرضاع
اختارون في حرمه من الرضاع ما يجره من النسب كذا في تفسير القاموس
ومنه ما هو الرضاع بغير الطباء والما في وقت مخصوص احذر
عن المخطوطات مدة الرضاع واختلف العلماء فيها قال ابو جرح هي
ونصف سنة وقالوا قال الشافعي رحمها الله هي سنة فقط لقول
تعالى والاولاد بوضع اولادهم حولكم كما بين بلن اراد ان يرضعها
وكذا قولنا حرمه ورضاعه فلو كان شهر وقال في المختلف
بهذه الامة من حرمات احدها المراد بالحل باليد والصدقة

في حرمات الرضاع
من الرضاع
بغير الرأ
وكسره مصدر
رضع المولود
بوضع
في الرضوع
وقال عبدالله
الهروي الرضاع
بكسر الراء
من الارضاع
بالفتح المشا
بقال رضع
فلان اذا الرضوع
في الشرع وضع
شخص خصوصا
هو الرضاع
عن موضع
مخصوص في
ندى الامة
الجينية في
وقت
مخصوص
وهو مدة
الرضاع
واصلاح
منه في
الشراعت
علمكم

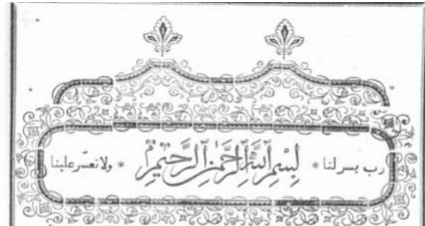
مطلب مدة الرضاع

من النسب

Resim 3. Risâle Müteallika bi-Delili Hurmeti'r-Rada' /Vahid Paşa Kütüphanesi No:1334. İlk Sayfası.

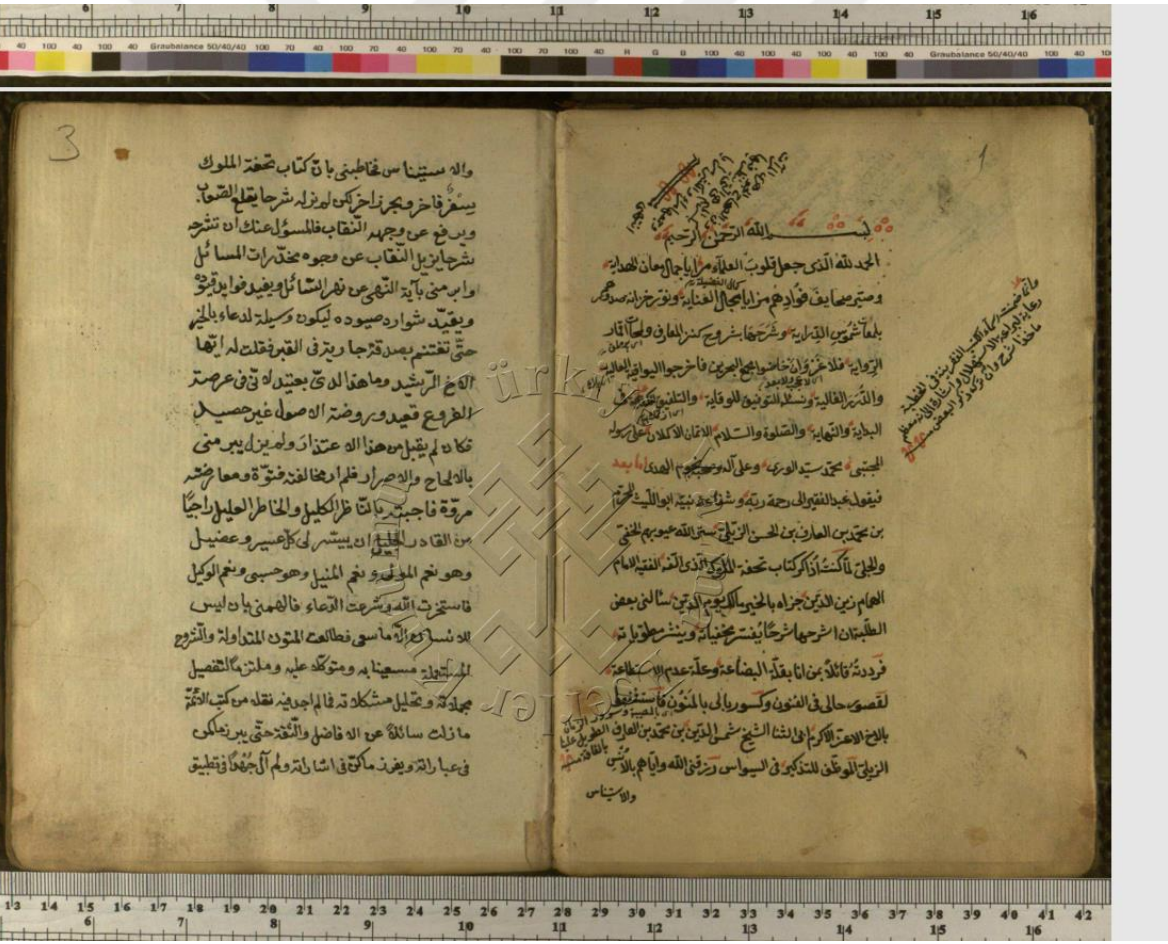

بصحة جارية في العبر • فكانه يعقل من هذا الاعتقاد • ولم يزل يبرهن بالأدلة
 الإصرار • فلم أره في مقتضى • ومعارضة سرية • ذابته بالتأثير الكليل والخالط العليل •
 راعيا من الفادر الجليل • ان يسر لكل عير وعصيل • وهو نعم الموفى والمنزل • وهو
 حنينا ونعم الوكيل • وابغرت الله تعالى وشرعت الدعاء • فالهمني بان ليس للاسنان
 الامسعي • فطالعت المتون المتداولة • والشروح المستعلة • مستعينة ومتوكلا عليه •
 وملتمزا بتصيل جملة • وتحليل مشكلاته • فإلم اجد فينقل من كتب الائمة • ارلت
 سائل عن الافاضل والثقات • متى يبرز ما كان في عباراته • وبغير ما كان في اشاراته •
 ولم آله جدا في تطبيق المسائل • بتعيق العليل وتغزق البلائل • ثم ان افسر فذلة
 العوائد الكثرية • من كتب الغزوى الحارثة والبرازية • خصوصا في كتاب الكسب
 والكراهية • ليستغنى من طالع من كثير من المسائل المتناوية • وسبته هدية الصعلوك •
 في شرح تحفة الملوك • سائل من واهب العطايا • ورافع النسيان والعطايا • ان يعصم
 عن العلط والخلل لامي • وعن السوء والزلز قدسى وقلى • ويجعله سببا لحسن ما في
 لديه • وانفذت النلس نوى اليه • ومنتهاه به بالاطاعة العاليا • ويترك في فيه لجميع
 الطلبة البرايا • لينكسروى بصلح الدعوات • حين وقعت في الهمد والطلبات •
 فالستول من كرم الاقارب والاجبة • والمألوف من لطف الاجانب الالفة • ان ينظروه
 بنظر الغول • لا يجهروا بالفصول • ويظروا بطرفة التبدليس • فباوق فيه من العلط
 والتلبس • ثم يجرى عليه فقام الاصل والاسلام • بعد ما طلع عليه على بغير افشاء •
 ولا انكسار • فاكثر من تعذيبه • والتزم بعبده • وان عادات السادات • سادت القادات •
 وافي لعز في ان ما يستعجبه فكرى جيون • ولكن كنت نائلا من شروح ومتون •
 واعتصمت بالله ليقفنى بالصدق والموافق • ويعينني من العطل • والاضطراب • ومع
 حسبي ونعم الوكيل • ولا حول ولا قوة الا بالله العلى العظيم • فأقول للملك المنصور
 الله تعالى داب المرامين في تقديم المعطلة بعد التبين بالسادة على مفادهم فقال
 (المعطلة وسلام على عباده الذين اصطفى) ولكن لم يصف الله تعالى بعبادته وكلام
 صفاته ولم يصح بذكر نبينا محمد صلى الله عليه وسلم كما هو داب سائر المسلمين
 اقتباسا بكلام الله تعالى حيث قال الله تعالى • قل المعطلة وسلام على عباده الذين

المجد لله الذى جعل قلوب العلماء مرابجا ليعان الهداية • وصير صحائفه فو آدم
 مرابجا ليعان العتابة • وتوزع خزائنه وهم به ان شوس الدرابة • وشرحه ابشر وكر
 العارف وحيات اقبال الرواية • فلا غر وان خاضوا جمع البحر من فخرهوا البواقت العلية
 والعرور العلية • ونسأل الله التوفيق للرواية والتلوق للكتابة في البداية والنهاية •
 والصلوة والسلام الايمان الاكلان على رسوله الجنى • محمد سيد الورى وعلى آله وصحبه
 بجم الهوى • اما بعد فقول العبد المذنب الخرج حرمه بوضعا غيبه ابو الوليد الخرج بن
 محمد بن العارف بن الحسن الزبلى ستر الله عيوبه من الحلى والحق لما كتبت اذا كنت
 تحفة الملوك الذى آلفه الفقيه الامام زين الدين جراه الله بالخير ملك يوم الدين •
 سألنى بعض الطلبة ان اشرحها شرما بستر محبته • وبشر مطروبان • فرددته قائلا
 بين انا بقة الضاعة • وعلة عدم الاستطاعة • لتصور حالى فى المتون • وكسور بالى
 بالمتون • فاستندعوا بالاج الاعراض الاكبر اب النشا • الشيخ شمس الدين بن محمد بن
 العارف بن الحسن الزبلى الموفى للنت كبرى سيواس • رضى الله تعالى وابهم
 الاثنى والاشتبلى • فخلطت بان كتاب تحفة الملوك شرحا وصحرا وخر زافر ولكن
 لم يزل شرح يطلع المعاص • ويرفع عن وجه النقب • فالستول منك ان نشره شرما
 يزل العوام من عن وجوه مخدرات المسائل • واير منى بآية التى عن نهر المسائل •
 ويفيد فوائد قيده • ويقيد شوار صيده • ليكون وسيلة للدعا بالخير • حتى نغتم

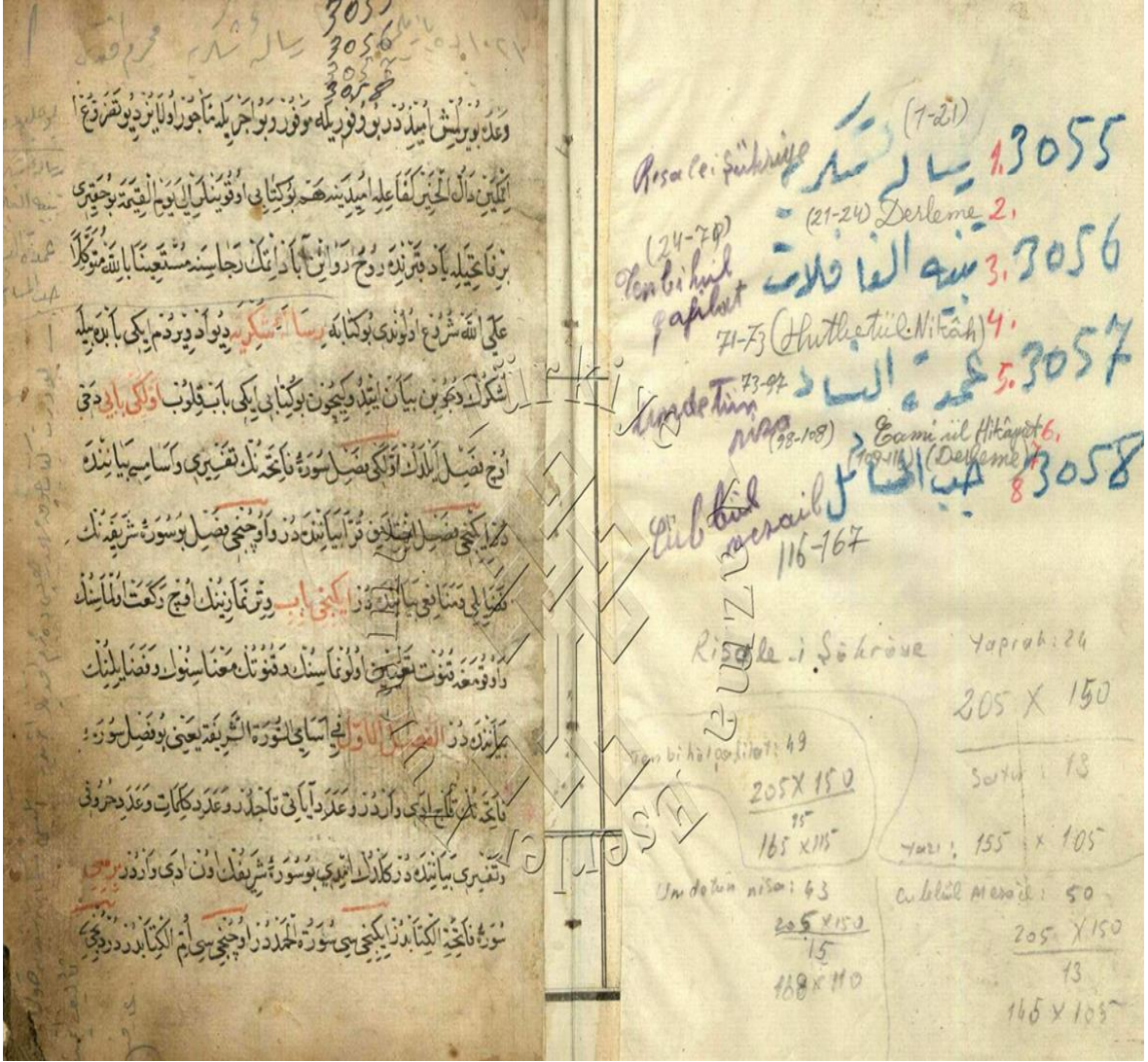
«المراد بعبادتك فتعجب
 ورائك سكونه
 عجب معناه فتعجب
 تعجب من قدرته
 غرورى ورتناك يعال
 لاغر ومن كذا ولا
 غرورى اى لا يحب
 اوقانوس
 (اللقى) يتعجب
 برتنة من انالى لوب
 اخذ اياك معانته
 روى لبق الشى
 اذا اصية واخذ
 (الورى) فى
 روتناك شلى وجموى
 معانته
 (سيواس) سيناك
 كسر بله روم در لرتناك
 بر بله در
 (السنن) سيناك
 كسره كتاب
 كسره ديور
 (الشمس) اطلة
 واستيعاب ابيك
 معانته ندر يقال
 حمرة اذا استوعبه
 (الامضى) ميم
 كلامه بالمتى والندور
 يقال كلامه غامض اى
 غير واضح

Resim 5. Hediye-tü'ş-şu'lûk fî şerhi Tuhfetü'l-mülûk / Samsun İl Halk Kütüphanesi/ No: 55 Hk 628/1. Eserin ilk sayfası.

Resim 6. Risâle-i Şükriyye/ Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, No: 60 Zile 153/2. İlgili Bölümün (Vitr Namazı) Sayfası.

Resim 7. Risâle-i Şükriyye, Tenbîhü'l-gāfilât, Umdetü'n-Nisâ ve Cübbü'l-mesâil'i içinde bulunduran eser / Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, No: 60 Zile 153/2. İlk sayfası.

اولدغين و ميري موچلي اچون شفاعت نامه كلدو كنگ و اولدو كه وحيت
 ايلد و كن و قيامت كوندو عاصيات شفاعتنگ بيانده در كلد و لك
اهدي اولك باب غازك شرايط و ار كافي و سنئي
و مستجابي و ادائي و كراهيتي بيانده در اول معلوم
 اولدو كه الله تعالي يه ايمان كورن قوللرندن عاقل و بالغ
 اولن بولنده ار اكر عورت دورت در لوق لوق بوير ديكه ايلسي
 عبادت بدنيته در كه صوم صلوات و اجنبي سبي زكندر كه عباقي
 ماسيه در در و گي سبيج در كه هم ماليد و هم بدنيته در
اما غايله اورج اكر عورت عاقل و بالغ اولان فرض ميمنده
 عذر شرعي سوزن بر وقت غازي ترك ايلسه يار كونك اوروجي
 قصده ايلسه حديك شريزه حقه متدري يعني ساكنن بل جهنمه
 حبس جلد ايله و نقي قصده ترك ايلسه بوز القش بل غدا چك
 دنجي ار توخي بوكه تياس اولم اكر غازي يا اورج ترك ايتيلم سنه
 لازم كمن ديور اعتقاد ايلسه ميوردير كسي كافر اولوب ابدي
 جهنمه فالور اما زكات نصاب مالك اولان فرض اولور

قياتده واحد قهارك خشمندن اين اولوب عابنه صديقه وفاطمة
 الزهري صنده اولار فضل الله و كرم و بوكتاب نو كيه ترجمه
 اشدن مراد عربي آيات و احاديثك بغاسين بليلر بوني ادويوب
 دفي فابده طوتيلر بو فقير اهل البيت الزلي افتاد نك روچون
 بور فاتح دريخ اعتبار **ايت** فتح ابده فتاح عالم باب رحمت
 بن فقيري خاكساري برد و عايله اكا **فاحده** و اكثر خاتونلر
 كتابدي فو ابددن عاقل اولدو چون بوكه **تنبيه الغايلات**
 دبو ادر دم و بوكتابي بشي باب اوزره هم ايلدم **اولكي**
باب غازك شرايطي و ار كافي و سنئي بيانده در ايلسي
باب كجك سنت يا واجب اولمانك و كجك متعلق
 فو ايدك بيانده در **اجنبي باب** ارك عورت اوزرنده
 و عورتك دفي اري اوزرنده اولن حقي بيانده در **در دنجي**
باب محضات مومنانك ضايق و اتلك كيم كور عسي مياكد
 با حلالدر و بوكه متعلق غيري احوالك بيانده در **بشي باب**
 ادم المؤمن فاطمة الزهراء امام عليه رضى الله عنه نه و جهنمه كجك

اولدغان

Resim 8. Eserin 26. varagi. Tenbihü'l-gafilât adlı kitabın bablarının açıklandığı sayfa.

